Polunomadsko i ruralno društvo i proces urbanizacije na prostoru Sirije i Palestine u brončano i željezno doba

Glazer, Eva Katarina

Doctoral thesis / Disertacija

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:288009

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Eva Katarina Glazer

POLUNOMADSKO I RURALNO DRUŠTVO I PROCES URBANIZACIJE NA PROSTORU SIRIJE I PALESTINE U BRONČANO I ŽELJEZNO DOBA

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2012

UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTRE FOR CROATIAN STUDIES

Eva Katarina Glazer

SEMI-NOMADIC AND RURAL SOCIETY AND THE PROCESS OF URBANIZATION IN SYRIA AND PALESTINE IN THE BRONZE AND IRON AGE

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2012

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Eva Katarina Glazer

POLUNOMADSKO I RURALNO DRUŠTVO I PROCES URBANIZACIJE NA PROSTORU SIRIJE I PALESTINE U BRONČANO I ŽELJEZNO DOBA

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Slobodan Čače

Zagreb, 2012

Sažetak

Nastanak gradova na prostoru Sirije i Palestine značajan je civilizacijski doseg, koji je zahvatio mnogo širi prostor od spomenutoga na početku RBr razdoblja, a može se objasniti i usporediti sa sličnim regijama u sličnim uvjetima. Iako se prostor Levanta odlikuje specifičnim uvjetima pod kojima se urbanizacija razvijala početkom brončanog doba, ono što ovaj prostor uistinu čini specifičnim, jest činjenica da su ti gradovi u relativno kratko doba nakon svog nastanka većinom bili uništeni. Zato je naglasak istraživanja u ovome radu stavljen upravo na pronalaženje uzroka i pokušaj rekonstrukcije događaja u svrhu stvaranja što jasnije slike o povijesti tih gradova.

Na odabranim primjerima proces urbanizacije opisan je kroz svoje razvojne faze, od ustanovljenja malih sjedilačkih zajednica koje su na početku RBr doba osnivale naselja ruralnog tipa, te uspostave urbanih središta, s naglaskom na opis obrambenih sustava, gradskih zidina i vrata, kao vrlo važnih faktora koji određuju urbana središta, te kroz prikaze stambenih jedinica, radi boljeg razumijevanja djelatnosti i načina života stanovnika.

Uz komparativnu analizu međusobnog odnosa društva i procesa urbanizacije na prostoru Sirije i Palestine u razdoblju brončanog i željeznog doba opisana je interakcija polunomadskog, nomadskog i ruralnog stanovništva sa urbanim stanovništvom, odnosno uloga složenog društveno političkog konteksta na proces formiranja urbanih zajednica, njihov razvoj i održanje.

U svrhu što kvalitetnijeg ostvarenja postavljenog cilja istraživanja, metodologija rada zasniva se na komparativnoj analizi građe iz područja povijesti, urbanizma, geografije, ekologije, sociologije i arheoloških izvještaja dosad istraženih lokaliteta, s temeljem u proučavanju relevantne literature i radu na neposrednim izvorima.

Summary

Historical and archaeological research has demonstrated that the process of nomadization as well as sedentarization is a reoccurring phenomenon upon the ancient landscape of the Levant. The processes of sedentarization and settlement can, but not always, lead to the establishment of urban entities. While ancient cities are known from both ancient literature and archaeological remains, the actual process of how cities form has been a subject of intense interest and scrutiny.

This thesis focusses on urbanization processes in Syria and Palestine during the Bronze and Iron ages, providing a description of the urbanization processes on several cities, and describing their urban characteristics, and more importantly how and when they were build, and how and why they have been destroyed.

While archaeological reports are critical, by themselves, they are not enough. Modern archaeology requires an interdisciplinary approach such as this paper has povided, including architectural analysis (monumental architecture can be important for reconstructing levels of social complexity), settlement planning (which also provides insights into social structure), ecology (human interactions with environment can provide insight into social complexity), and anthropology (which provides many models for integrating data from the previous disciplines into viable reconstructions of social organizations that are necessary for understanding the rise of cities).

The main goal of the research is comparative analysis of the problem of social-cultural interactions between society and the process of urbanization in Syria and Palestine during the Bronze and Iron Ages.

The key methodological element is a “comparative analysis” which enabled me to find common elements in different sites that can possibly provide explanatory models for

urbanization. Focusing on the interactions between the different societal components (nomadic, semi-nomadic, rural sedentary) was essential for reconstructing the processes that led to urbanization. Also, the use of comparative analysis on historic, geographic, ecological, sociological and archaeological data were entirely appropriate and necessary for a complete understanding of the interactions of the societal components that led to urbanization.

The stage was properly set in the early part of the dissertation with a description and analysis of the geographic, climatic and ecological elements of Syria and Palestine. These environmental elements inevitably played a key role in the social evolution of peoples in this region, including the process of urbanization. This is reasonably followed by a discussion of the proto-urban settlements in the Early Bronze Age I that would evolve into full-blown urban entities of EB II and III. It is appropriate to compare this process in Syro-Palestine with those of Mesopotamia and Egypt, but it also important to realize that the processes were not identical and to identify those elements that made the process in Syro-Palestine unique. Factors such as environment, geographical location, economy, and scale represent the key to understanding those differences.

The value of this study is two-fold, it does not only help understand key societal elements of the earliest era of history in the region, but the processes that were explored have validity in that same region even today. Understanding these processes can help lead to a greater understanding of the culture, behavior and goals of similar peoples living in this area today.

Ključne riječi

Sirija, Palestina, Levant, urbanizacija, grad, nomadi, polunomadi, ruralno stanovništvo, brončano doba, željezno doba

Key words

Syria, Palestine, Levant, urbanization, city, nomadic, semi-nomadic, rural population, Bronze Age, Iron Age

Sadržaj

1. UVOD 1
2. PROSTOR SIRIJE I PALESTINE 6
2.1. Geografski pregled Sirije i Palestine 7
2.1.1. Sirija 9
2.1.2. Palestina 11
2.2. Klima Sirije 12
2.3. Klima Palestine 14
2.4. Ekološki (pred)uvjeti 15
3. PROBLEMATIKA POJMOVLJA 18
3.1. Pojam grada – pokušaji definiranja 18
3.2. Urbanizacija – kontinuirani proces 21
3.3. Uvjeti pod kojima se grad pojavio i pravci njegova daljnjeg razvoja 23
4. URBANA (R)EVOLUCIJA RANOG BRONČANOG DOBA 26
4.1 Pozadina urbanizacijskih procesa 26
4.2. Sirija u razdoblju RBr I-III 30
4.2.1. Tel Halava A i tel Halava B – početak i razvoj urbanizacije i urbanizacijski procesa 31
4.2.2. Tel es Svejhat – zanimljiv primjer urbanog grada citadele 41
4.2.3. Selenkahije – urbani centar neobičnih karakteristika i na neobičnoj lokaciji 57
4.3 Palestina u razdoblju RBr I-III 72
4.3.1. Jarmut – zametci urbane kulture početkom RBr I razdoblja 74
4.3.2. Arad – urbano središte RBr II razdoblja na razmeđi pustinje i plodne zemlje 78
4.3.3. Bab ed Dhra – od grada mrtvih do značajnog urbanog centra u RBr III doba 85
4.4 Usporedba procesa urbanizacije Levantskog prostora sa prostorom Mezopotamije – odnos razine utjecaja i posebnosti prostora 86
5. KOLAPS URBANE KULTURE U RANO BRONČANO IV DOBA 88
5.1. Klimatske promjene – ekološki uzroci katastrofe 89

5.2. Nomadsko i polunomadsko stanovništvo – sociološki uzroci kolapsa 93
5.3. Et Tel - primjer uništenog grada u RBr IV doba 100
6. REURBANIZACIJA U SREDNJE BRONČANO DOBA 104
6.1 Kružni grad Bejdar - fenomen sirijskog urbanizma 105
6.2. Hazor - novi urbani centar SBr doba u Palestini 110
7. KONTINUITET I DISKONTINUITET – KRAJ BRONČANOG DOBA I NOVE STRUKTURE DRUŠTVA U ŽELJEZNO DOBA 117
8. ZAKLJUČAK – PRAVCI DALJEG ISTRAŽIVANJA 131
9. BIBLIOGRAFIJA 137
10. ŽIVOTOPIS 171

1. UVOD

S gradovima je kao i sa snovima: sve što je zamislivo, može se sanjati, no i najneočekivaniji san predstavlja rebus koji skriva želju, ili pak njezino naličje, strah. Gradovi su, kao i snovi, sastavljeni od želja i strahova, premda je nit njihova govora tajna, pravila su im besmislena, perspektiva varljiva, a svaka stvar skriva neku drugu. (Italo Calvino *Nevidljivi gradovi*)

Jedna od najznačajnijih promjena u načinu života ljudi je prijelaz od sakupljača hrane i lovaca na proizvodnju hrane, koji je započeo na prostoru Bliskog istoka oko 10 000 pr. Kr., a trajao je nekoliko tisuća godina. Taj postepeni proces prelaska na sjedilački način života bio je popraćen promjenama u organizaciji društva i ekonomskim djelatnostima, što se očitovalo u uspostavljanju sjedilačkih zajednica i postepenom rađaju drevne civilizacije Bliskog istoka. U tom periodu na prostoru Levanta razvijaju se lokalne kulture vrlo razvijenih društvenih i religijskih normi i ekonomije preživljavanja.[1] Prostor Sirije i Palestine bio je kolijevka protoneolitika, od kuda se neolitički proces uzgoja žitarica i izgradnje naselja ruralnog tipa počeo širiti po čitavom prostoru Bliskog istoka. U to doba nastaje i jedan od najstarijih gradova na svijetu, Jerihon, ali taj izolirani slučaj moramo okarakterizirati kao protorubano naselje i zapravo možemo uočiti paradoks da se prva urbana naselja javljaju na drugima mjestima (Mezopotamija i Egipat) prije nego na ovom prostoru.

Procesi urbanizacije na prostoru Levanta prvi put se javljaju tek u rano brončano doba. Rezultati istraživanja materijalne kulture na prostoru Levanta upućuju na život u urbanim naseljima i društvenu organizaciju stanovništva vezanu uz gradove.[2] No to je isto tako prostor, koji je oduvijek bio naseljen nomadskim odnosno polunomadskim stanovništvom koje karakterizira život vezan uz uzgoj stoke i koji prvenstveno nisu vezani uz jedan te isti prostor

[1] Sigurno je najpoznatija kultura Natufijen, koja je među ostalim poznata i po tome što su stanovnici naselja prvi počeli graditi stambene jedinice.

[2] Znanstvenici često daju naziv „Postanak gradova“ usp. npr. “Emergence of Cities” u Mazar 1990, 91.

obitavanja. Nomadsko i sjedilačko stanovništvo živjelo je u međuovisnom odnosu, koji se uglavnom temeljio na razmjeni dobara i ekonomskom prosperitetu, no u određenim periodima, izazvani npr. klimatskim neprilikama, bili su prisiljeni na međusobne sukobe.

Socijalni i kulturološki razvoj događaja na prostoru Levanta mora se promatrati unutar konteksta šire regije, jer događaji u Egiptu i u Mezopotamiji zapravo čine svojevrstan okvir događaja na Levantu.[3] U drugoj polovici 4. tisućljeća uzdižu se doista kompleksne civilizacije u tim riječnim dolinama, a označava ih hijerarhijska vlast i administracija, pojava pisma, tehnička postignuća poput navodnjavanja i velikih javnih radova, te brojnih drugih dostignuća. Zbog toga se često smatralo da su urbanizacijski procesi na prostoru Mezopotamije utjecali, odnosno potaknuli razvoj gradova na prostoru Sirije i Palestine, ali sve brojniji rezultati istraživanja ovih prostora ukazuju na postojanje odnosa i utjecaja, no ne više u istim razmjerima u kojima se ranije smatralo.

Smješten na središnjem prostoru između velikih civilizacija Mezopotamije i Egipta, gotovo poput mosta, Levant je imao koristi od toga utjecaja. Južni Levant (Palestina, Libanon i južna Sirija) razvio je jasne veze sa regijom delte Nila, a kasnije i sa dolinom, dok je sjeverna Sirija, smještena uz sami nastavak dolina rijeka Gornjeg Eufrata i Tigrisa bila pod direktnim mezopotamskim utjecajem, a u određenim vremenskim razdobljima i anatolijskim utjecajem.

Geografske i klimatske osobitosti prostora Mezopotamije i Egipta, poglavito iskorištavanje resursa velikih riječnih dolina i uvođenja sustava kanala za navodnjavanje i drenažu smatraju se jednim od preduvjeta urbanizacijskih procesa i razvoja gradova, odnosno velikih urbanih centara. Prostor Levanta odlikuju znatno drugačije geografske i klimatske osobitosti i zbog toga ovdje prevladava povremena, sezonska poljoprivreda. Lokalni oblici urbane kulture, koji su se razvili u potpuno drugačijem okruženju, dokaz su da proces urbanizacije na prostoru Sirije i Palestine moramo promatrati neovisno od paralelnih procesa na prostoru šire regije.

[3] Lemche 1995, 1195.

Ova radnja želi prikazati kako i zašto nastaju gradovi na prostoru Sirije i Palestine u rano brončano doba (RBr). Poleogeneza[4] je vrlo složen i nadasve zanimljiv fenomen, koji u različitim vremenskim periodima i na različitim prostorima ima drugačije zakonitosti i rezultate. Nastanak gradova na prostoru Levanta može se objasniti i usporediti sa sličnim regijama u sličnim uvjetima. Proces urbanizacije zahvatio je mnogo širi prostor od spomenutoga na početku RBr razdoblja. Iako se prostor Levanta odlikuje specifičnim uvjetima pod kojima se urbanizacija razvijala početkom brončanog doba, ono što ovaj prostor uistinu čini specifičnim, jest podatak da su ti gradovi u relativno kratko doba nakon svog nastanka većinom bili uništeni. Zato je naglasak istraživanja stavljen upravo na pronalaženje uzroka i pokušaj rekonstrukcije događaja u svrhu stvaranja što jasnije slike o povijesti gradova. Život u gradovima smatra se rezultatom značajnog kulturološkog napretka i iznimnog civilizacijskog dostignuća[5], a danas smo zapravo suočeni sa činjenicama da je grad uzrokom upravo sve većem otuđenju ljudi i pojavom mnogih sociokulturoloških, ekonomskih i ekoloških katastrofa, što nije isključivo problem modernog doba. Određeni primjeri klimatskih previranja koji su potaknuli urbano stanovništvo na prelazak na nomadski ili polunomadski način života, te neki ekonomski aspekti koji su potaknuli nomadske grupacije na prelazak na ruralni, sjedilački način života, samo su neki od događaja koji su obilježili brončano doba i kojima ćemo posvetiti pažnju u ovom istraživanju.

Radnju ću započeti s kratkim geografsko klimatskim opisom prostora. Prostor Levanta, na kojem želim prikazati spomenuti proces urbanizacije i društveno političku situaciju koja je obilježila razdoblje brončanog doba geografski promatrano vrlo je raznolik prostor. Bilo bi iznimno zahtjevno istražiti procese na prostoru Levanta u potpunosti, i zato je moje istraživanje usmjereno u prvom redu na prostor Sirije i prostor Palestine, što nikako ne znači da je moj pokušaj izdvojiti ta dva prostora iz njihovog konteksta. Naime, u geografskom smislu često se koristi izraz Siropalestina, ali zapravo je prostor Sirije u mnogome različit od prostora Palestine i to ne samo geografski, jer kako ćemo vidjeti geološki i klimatski uvjeti

[4] Proces poleogeneze može se promatrati kao proces postanka gradova od prvotnih zakloništa do nastanka teritorijalne zajednice; vidi više u: Suić 1976. ili u obnovljenom izdanju iz 2003.

[5] O problematici gradova vidi više u 3. poglavlju ovog rada;

stvaraju ekološki okvir koji uvjetuje društvena i kulturna događanja. Povijesno promatrano to je prostor na kome se isprepliću najvažniji putevi i odigravaju značajni događaji koji pišu povijest šireg prostora, ne samo Levanta.

Nakon postavljenih temeljnih pojmova u poglavlju problematika pojmovlja, u kojem dajem pokušaje definiranja pojma grada i pojašnjavam faktore koji su prethodili urbanizacijskom procesu, bavim se počecima urbanizacije na prostoru Sirije i Palestine na početku RBr doba. Proces urbanizacije je vrlo složen proces, ali ima svoje datosti koje su uočljive na konkretnim primjerima. Uz primjere koji će potvrditi da se uistinu može govoriti o urbanoj revoluciji početkom brončanog doba na prostoru Levanta, nudim i prikaz usporedivih procesa na prostoru Mezopotamije, u svrhu pojašnjavanja utjecaja i posebnosti ovog prostora.

Razmatranja geneze i razvoja gradova, te oblika koje su poprimali kroz procese rasta obuhvaćaju u prvom redu njihovu opću fizičku strukturu. Zato će iscrpnije biti prikazani oni konstitutivni elementi grada, koji su bitni dio njegove fizičke strukture, od gradskih zidina i opće izgrađenosti do gradskih blokova i kuća.

Glavni cilj rada je pokušati objasniti fenomen nomadskog i polunomadskog stanovništva i njihovu ulogu u gotovo svim važnijim sociokulturnim previranjima na spomenutom prostoru.

Metodologija istraživanja temeljit će se na komparativnoj analizi građe iz područja povijesti, urbanizma, geografije, ekologije, sociologije i arheoloških izvještaja dosad istraženih lokaliteta, s naglaskom na proučavanju relevantne literature te radu na neposrednim izvorima, od kojih je važno izdvojiti Arhiv iz Eble iskopan u Tel Mardiku[6], zatim Arhiv grada Ugarita pronađen u Ras Šamri[7], te Arhiv iz grada Marija iskopan u Tel Haririju[8]. Rekonstruiranje događajne povijesti, pa tako i procesa vezanih uz osnivanje odnosno uništenje gradova, etnički

[6] *Archivi Reali di Ebla. Testi* (ARET 1981-); *Materiali epigrafici di Ebla* (MEE 1979-); Beld i dr. 1984; Matthiae 2007;

[7] Herdner 1963; Nougayrol 1939-1979; Schaeffer 1939-1979;

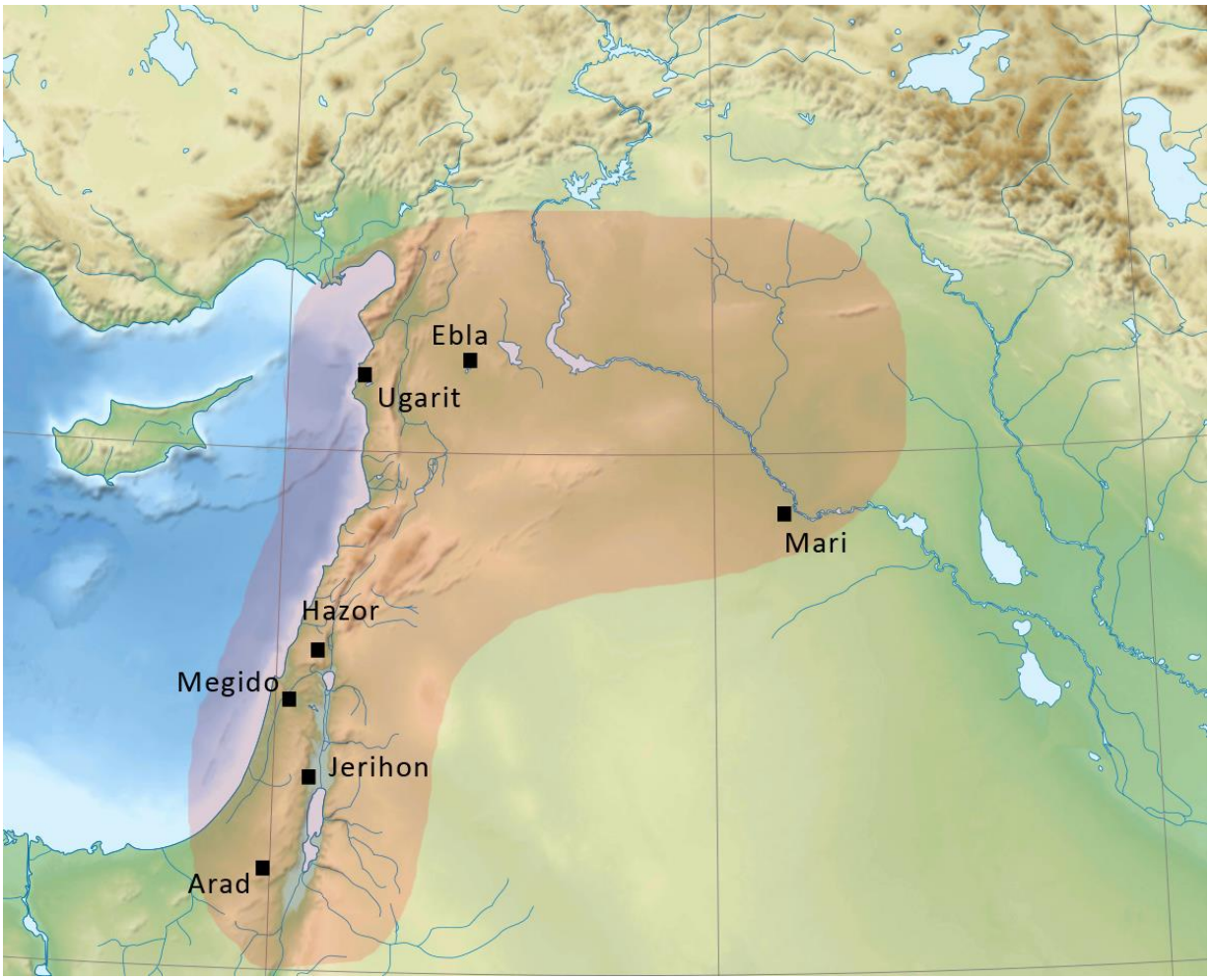
[8] *Archives Royales de Mari* (ARM 1950 -); *Mari: Annales de recherches interdisciplinaires* (MARI 1982-1997); *Florilegium Marianum* (FM 1992 -); Parrot 1958-1968;

sastav i političko uređenje stanovništva, ne bi bilo moguće napraviti isključivo na temelju vrlo oskudnih pisanih izvora, pogotovo zato što postoje periodi iz kojih gotovo i nema sačuvanih pisanih izvora, a većina njih i nije s prostora Sirije i Palestine već iz drugih dijelova Bliskoga istoka. Zato je od iznimne važnosti poslužiti se rezultatima arheoloških istraživanja, i kako je već spomenuto, metodologija ovog istraživanja svedena je na prikupljanje i analizu dostupnih izvora, odnosno sintezu međudisciplinarnih rezultata, te u slučaju oskudnih rezultata znanstvenih istraživanja, na metode analogije. [9]

[9] Uz veliki problem nedostatka međudisciplinarnih istraživanja, mislim da je najveći problem činjenica da je pažnja historiografa koji su se bavili ovim prostorom u danom razdoblju prvenstveno bila usmjerena na opisivanje političke povijesti, a tako smatra i Dever „Particularly in Syro-Palestinian archaeology, we have focused on what I call „political history", cultural history has lagged behind, social history is just now being discovered, and economic history is nonexistent" vidi u: Dever 1995,112.

2. PROSTOR SIRIJE I PALESTINE

Samo su dve vrste bića koje se mogu zabaviti u pustinji: beduini i bogovi. (T. E. Lawrence, *Seven Pillars of wisdom*)

Karta Sirije i Palestine

„Povijest jednog naroda možemo shvatiti tek onda ako je proučavamo u odnosu na zemlju u kojoj je taj narod živio.“[10] Pregled geografskog prostora objašnjava nam raširenost, utjecaje i

[10] Rebić 2008, 21.

međuovisnost društvenih i prirodnih faktora, a da bi dobili što cjelovitiju sliku potrebno je dopuniti ga upoznavanjem flore, faune, te klime. Biljni i životinjski svijet omogućavao je život čovjeku, ali također ga je i ugrožavao. Klima je znatno utjecala na način življenja, mišljenja i izražavanja ljudi, štoviše, ona je uvjetovala i njegov temperament. Svi su ti činitelji nezaobilazno sredstvo za bolje poznavanje ovih prostora.

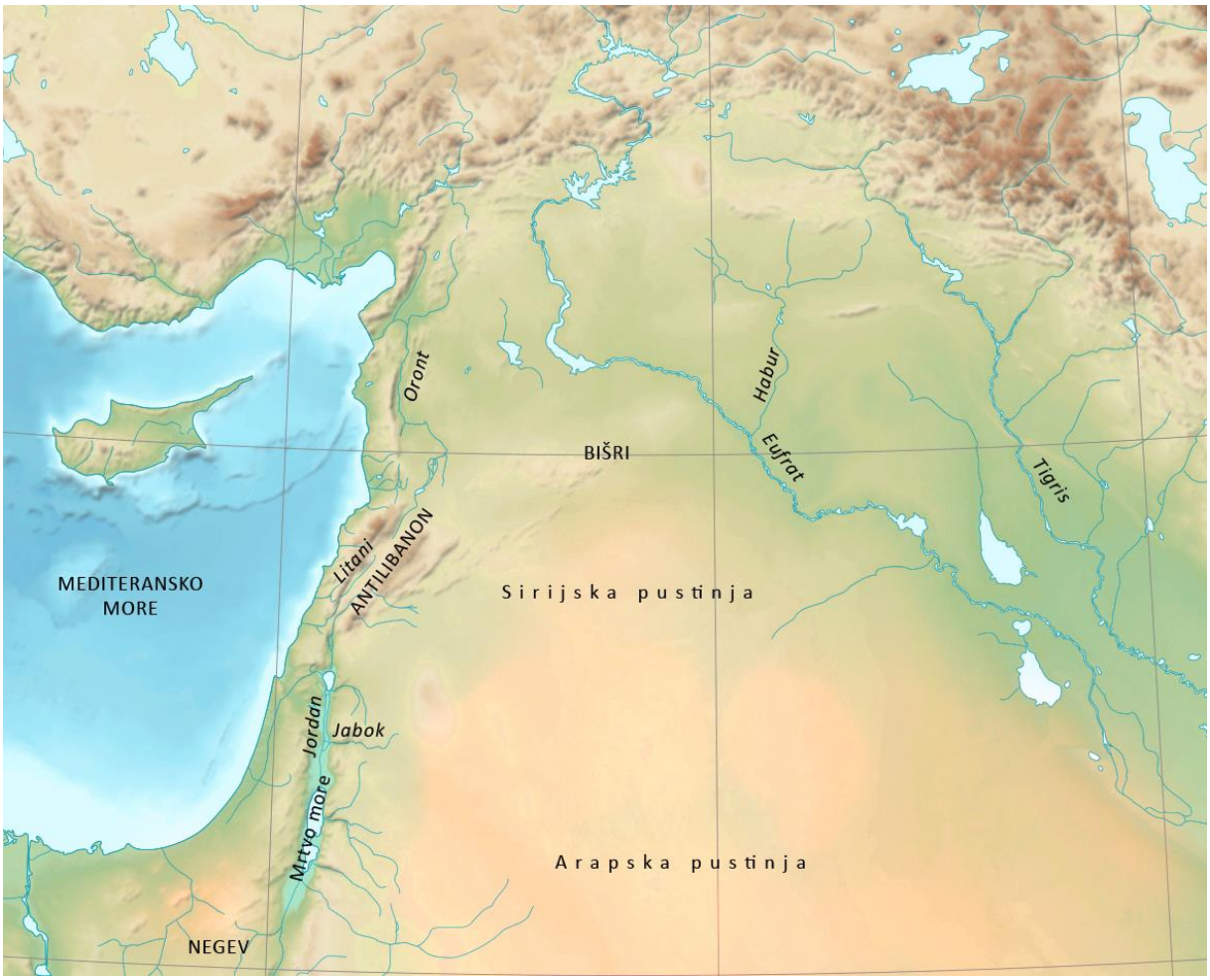
Smještaj i značaj svakog naselja uspoređuje se s općim svojstvima razmještaja naselja na dotičnom području. Obično je posrijedi jedinstvena topografska jedinica koja ima slična obilježja stijena i tla. Pri analizi važnu ulogu imaju i ekološki i antropološki čimbenici.

Arheološki materijal promatra se kao glavni izvor za proučavanje stare povijesti. Materijalna kultura sadržava izraze opće ljudske kulture koja je nastala kao sredstvo prilagodbe na okoliš. Metode čovjekove prilagodbe okolišu i njegovim promjenama i recipročan odnos između čovjeka i okoliša može se istraživati i na osnovi arheoloških podataka, na temelju razmještaja naselja na dotičnom području i ekološko-poljoprivrednom potencijalu prostora. Iskorištavanje biljnih i životinjskih izvora odražava se i na arheološkom materijalu i ukazuje na promjene klimatskog, geografskog i geološkog karaktera. Na osnovi promjena u okolišu može se proučavati i ekonomija pučanstva, način prehrane (ratarstvo, lov, ribolov ili uvoz izvana) i društveni, tehnološki i politički čimbenici koji su na njih utjecali.

2.1. Geografski pregled Sirije i Palestine

Geografsku povijest ove regije možemo promatrati još od doba tercijara, u vrijeme eocena, kad su se čitava Mezopotamija, Palestina i Egipat nalazili pod vodom.[11] U miocenu počele su te zemlje izvirati ispod vode i uslijedio je dugotrajan proces oblikovanja reljefa, koji je nakon dugotrajne preobrazbe, svojom raznolikošću omogućio ugodan život i nagli porast stanovništva, te je ovo područje obilježeno nazivom "plodni polumjesec".

[11] Rebić 2008, 21.

Geografska karta Sirije i Palestine

Prostor Sirije i Palestine je jugozapadni vrh „plodnog polumjeseca“ i služi kao prirodni most između azijskog i afričkog kontinenta. Prostor idealno ocrtava važnost reljefa, jer upravo zahvaljujući karakterističnom reljefu, pustinja na jugu i istoku, mora na zapadu i planina na sjeveru, svi značajni transkontinentalni putovi morali su prijeći preko tog područja. Zato je ta regija oduvijek bila važna međustanica između Egipta i Mezopotamije, dvaju žarišta antičke civilizacije.[12]

[12] Pritchard 1990.

Geografski ove dvije regije ne mogu se promatrati kao jedinstveni prostor.[13] Povijesno gledano ujedinjene su bile samo tijekom neprijateljske okupacije. Zašto smo onda svjedoci brojnih geografskih i povijesnih prikaza u kojima se govori o Siro-palestini, odnosno o Siro-palestinskom prostoru, kao da se radi o identičnim obilježjima istoga? Zato što brojni religiozni i kulturni elementi, te društvena i politička organizacija slijede slične obrasce i u Siriji i u Palestini.[14]

Kako je već spomenuto u miocenu je započeo proces izviranja zemlje ispod vode. U diluviju nastala je dužinom visoravni što se protezala od Sirije na sjeveru pa do Akapskog zaljeva na jugu duboka raspuklina koja je podijelila visoravan na gorske skupove s istočne i sa zapadne strane. Ta se raspuklina proteže i preko Crvenog mora i sjeveroistočnog dijela Afrike, sve do jezera Viktorija. Ta raspuklina na sjeveru se zove Celesirija, u nastavku Jordanska dolina, jer njome teče rijeka Jordan, te na jugu Vadi Araba.[15]

2.1.1. Sirija

Sirija obuhvaća područje zapadno od rijeke Habur, područje uz gornji tok rijeke Eufrat, sirijsku visoravan, libanonsko gorje, čiji strmi obronci završavaju u Sredozemnom moru, na jugu područje do Galilejskog gorja i na jugoistoku arapsku pustinju.[16]

Uska obalna ravnica prostire se od turske granice do Libanona, duž Mediteranskog mora. Ta primorska nizina, prekrivena pješčanim dinama, prekinuta je samo bočnim rtovima koji se sa planina spuštaju do mora.[17] Planinski lanac Džabal an Nusajria, koji ide paralelno sa obalnom ravnicom, rijetko doseže visinu iznad 1 212 m. Najviši vrh, Nabi Junis, je na oko 1575 m. Zapadni obronci imaju dovoljno vlage koju im donose vjetrovi sa mora na zapadu, te je prema

[13] Lemche 1995, 1195.

[14] Lemche 1995, 1195.

[15] Rebić 2008, 22.

[16] Rebić 2008, 23.

[17] *Syria. A country Study* 2004, 74.

tome zemlja puno plodnija i gušće naseljena nego što su to istočni obronci gdje pušu samo vrući, suhi vjetrovi iz pustinje.

Prije libanonske granice i planina Antilibanona, planinski lanac Džabal an Nusajria završava, ostavljajući prolaz, klanac Homs. Stoljećima je klanac Homs bio glavni put za trgovinu i invazije od obale prema unutrašnjosti zemlje i dalje prema drugim dijelovima Azije. Na istoku je planinski lanac Džabal an Nusajria odvojen od lanca Džabal az Zavija i područja visoravni uz depresiju Al Gab, gdje je zemlja plodna zbog navodnjavanja vijugave rijeke Oront.[18]

U unutrašnjosti i dalje prema jugu, planine Antilibanona dosežu visinu preko 2 700 m na sirijsko-libanonskoj granici te se prema istoku prostiru sve do područja visoravni. Istočni obronci imaju malo padalina i slabu vegetaciju te se na kraju stapaju sa pustinjom.

Na jugozapadu, visoka planina Hermon (Džabal aš Šeik), također na granici između Sirije i Libanona, spušta se prema Hauranskoj visoravni, na kojoj pušu vjetrovi koji donose kišu sa Mediterana. Svi osim najnižih obronaka planine Hermon su, međutim, nenaseljeni.[19]

Cijelo istočno područje visoravni presječeno je niskim lancem planina, Džabal ar Ruvak, Džabal Abu Ruđmain i Džabal Bišri koje se prostiru prema sjeveroistoku od Džabal Al Araba do rijeke Eufrat. Južno od tih planina leži suha i neplodna pustinjska regija Hamad. Sjeverno od Džabal ar Ruvaka i istočno od grada Homsa još je jedno suho i neplodno područje znano kao pustinja Homs. Sjeveroistočno od rijeke Eufrat, koja počinje u planinama Turske i teče dijagonalno kroz Siriju prema Iraku, plodna je regija Džazira koja se navodnjava putem pritoka Eufrata, što je vrlo povoljan prostor za osnivanje gradova.

Vodeni tokovi zemlje su od vitalne važnosti za njen poljoprivredni razvoj. Najduža i najvažnija rijeka je Eufrat, koja predstavlja više od 80 % sirijskih vodenih resursa. Njeni glavni pritoci na lijevoj obali, Balih i Habur oboje su velike rijeke i također izviru u Turskoj.

[18] *Syria. A country Study* 2004, 75.

[19] *Syria. A country Study* 2004, 75.

Pritoci na desnoj obali Eufrata, međutim, su mali sezonski potoci zvani *wadi*. Diljem suhe i neplodne regije visoravni istočno od Damaska, oaze, potoci i nekoliko unutrašnjih rijeka koje se ulijevaju u močvare i mala jezera, daju vodu za lokalno navodnjavanje[20].

2.1.2. Palestina

Reljef Palestine karakterističan je po planinama okruženima usječenim dolinama koje se pružaju od sjevera prema jugu. Ovakva je situacija određivala i položaj glavnih cesta. Uski se priobalni pojas prostire od zapada prema istoku, a iza njega je dvostruki lanac gorja koje dijeli duboka uzdužna dolina strmih obronaka s rijekom Jordanom u sredini. Važne stalne rijeke na Levantu su Oront, Litani i Jordan i uz njih su se razvijala gradska naselja.

S istoka i juga ovaj prostor okružuje pustinja i pretpostavlja se da je upravo zbog toga, zbog nomadskih grupa koje su živjele u pustinji, odnosno uz rub pustinje, ovdje dolazilo do susreta između nomadskih i sjedilačkih populacija, a time i do njihovog sukoba. Neka istraživanja zbog toga su tumačila uništenje naselja upravo kao napade nomadskih grupa na sjedilačke naseobine, no ne smiju se zanemariti stalni pokreti sjedilačkih grupa, u potrazi za boljom zemljom za usjeve, odnosno u stalnim naporima za osnivanjem novih teritorija. To nam potvrđuju i istraživanja u prostoru Negeva, koja su otkrila više od 11 000 novih arheoloških nalazišta koja dokazuju stalna nastojanja sjedilačkog stanovništva da zauzme ta periferna područja.

Geološki sastav zemlje također je značajno utjecao na ljudske aktivnosti. U kamenolomima su se vadile vapnenačke stijene cenomanijskog, turonijskog i eocenskog postanka. U željezno je doba tesanik (kamenje za gradnju ravnih ploha) vađen ponajviše iz mekih „nari“ vapnenca i kamenoloma, a ono je pronađeno u Megidu, Samariji i Rabat Rahelu.[21] U kasnijim razdobljima kamenje se obično vadilo iz tvrđih vrsta vapnenca, kao što su „meleke“ i „mizi

[20] *Syria. A country Study* 2004, 76.

[21] Pritchard 1990.

hilu“. Nalazišta bazalta postoje u istočnoj Galileji i na Golanu, a od prethistorijskih vremena služio je kao osnovni materijal za izradu žrvnjeva i žbuka svih vrsta. Tvrdi vapnenac palestinskih brežuljaka trošio se i pretvarao u plodnu crvenkasto-žutu zemlju zvanu *terra rossa*, koja se upotrebljavala u ratarstvu. Meki su se vapnenci obično rastvarali u svijetlu smeđesivu neplodnu zemlju poznatu kao *rendzina*. Mnogi dijelovi priobalne ravnice i dolina u unutrašnjosti prekriveni su debelim slojem naplavka koji je obično vrlo plodan.[22]

Debeo sloj crvenog nubijskog pješčenjaka sadrži naslage bakra, a ima ga i u dijelovima južne Transjordanije, oko rijeke Jaboka (današnja Zarka) u središnjoj Transjordaniji i u području Akabe[23].

Na prostoru visoravni, bilo je moguće suho ratarstvo, kojem je potrebno malo vode, ali na svim mjestima sa stalnim izvorima i rijekama bilo je moguće navodnjavanje polja. Ipak se veliki dio stanovništva bavio uzgojem stoke, jer su za to postojali jako dobri uvjeti. Upravo među tim nomadskim grupama, koje su se prvenstveno bavile uzgojem stoke, javlja se potreba za uzgojem žitarica. Tada vjerojatno dio plemena, ili cijelo pleme poprima polunomadski stil života i vjerojatno koristeći tehnike navodnjavanja, čak i u pustinjskim i polupustinjskim predjelima sade usjeve, a na obroncima brežuljaka u brdovitim područjima grade terase u nizovima.

2.2. Klima Sirije

Klimatske razlike potječu ponajviše odatle što je zemlja okružena morem i pustinjom. Uslijed geografske raznolikosti klima Sirije ima oznake ekstremne kontinentalne klime i blage mediteranske klime s primjesama suptropske klime.

[22] Pritchard 1990.

[23] Pritchard 1990.

Na planinama Libanona i Antilibanona postoji snijeg i usred ljeta i tu prevladava oštra alpska klima. Padaline na ovom području su prilično obilne, godišnja količina oborina kreće se između 75 i 100 cm[24]. Većina kiše, nošena vjetrovima s mediterana, padne između studenog i svibnja. Srednja godišnja temperatura kreće se od prosječnih 7º C u siječnju do prosječnih 26º C u kolovozu.[25]

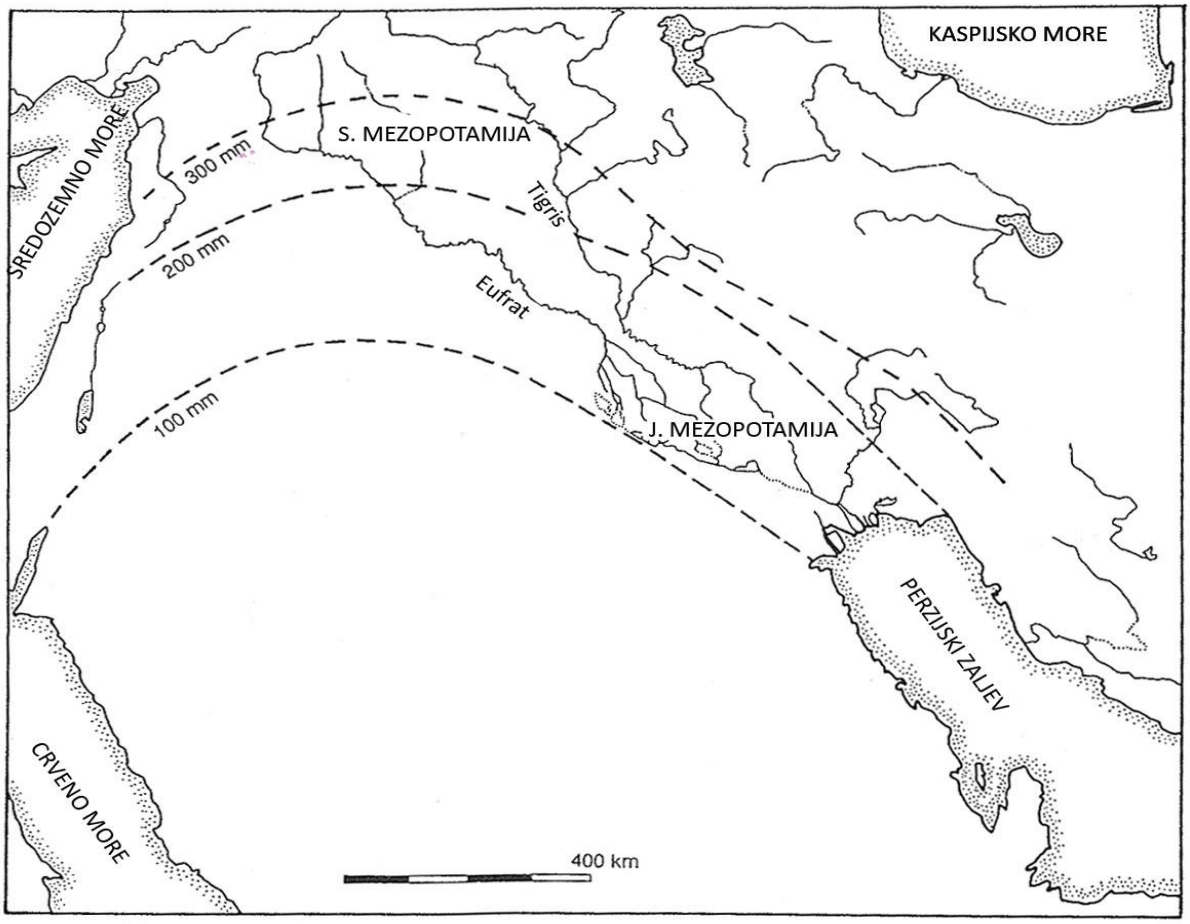
Na sjeveru, u celesirskoj dolini i u okolici Damaska prevladava kontinentalna klima s oštrom zimom i vrućim ljetima. Godišnja količina oborina u prosjeku je manja od 20 cm i temperature su oko 4º C u siječnju do 37º C u srpnju i kolovozu.[26] Okolica Damaska ima bujnu zelenu vegetaciju. Bujnu mediteransku vegetaciju posjeduju obronci Libanona prema Sredozemnom moru. Krajevi uz Sredozemno more imaju mediteransku klimu.

Na jugoistoku, vlažnost opada i godišnja količina oborina pada ispod 10 cm. Osim toga, oskudna količina kiše, razlikuje se od godine do godine i povremeno uzrokuje suše. U suhoj i neplodnoj kamenoj pustinji južno od lanaca Džabal ar Ruvak, Džabal Abu Ruđmain i Džabal Bišri, temperature u srpnju često prelaze 43º C. Pješčane oluje, česte tijekom veljače i svibnja, štete vegetaciji i onemogućuju ispašu. Sjeverno od pustinje i istočno od depresije Al Gab leže prostrane stepe na visoravni, gdje nebo bez oblaka i visoka temperatura tijekom dana prevladavaju ljeti, a ponekad i vrlo jaka hladnoća, je česta u razdoblju od studenog do ožujka. Godišnja količina oborina u prosjeku je 25 cm, ali su padaline ispod 20 cm česte na velikom pojasu južne pustinje. U tom pojasu, samo rijeke Eufrat i Habur pružaju dovoljnu količinu vode za naselje i za obrađivanje zemlje.

[24] *Syria a country Study* 2004, 76.

[25] *Syria a country Study* 2004, 77.

[26] *Syria a country Study* 2004, 77.

Godišnje padaline[27]

2.3. Klima Palestine

Klima Palestine ima uglavnom suptropski karakter. Zbog velike raznolikosti zemljišta razlikujemo tri klimatska pojasa: suptropsko-mediteranski, uz Sredozemno more, suptropsko-kontinentalni na visoravnima i tropski pojas u Jordanskoj dolini.

Suptropsko-mediteranski pojas obuhvaća područje uz Sredozemno more od Bejruta do Port Saida. Tu je temperatura gotovo jednolična kroz cijelu godinu i vrlo ugodna (prosječna

[27] Prema sl. 1 u Hole 1994, 124.

temperatura u godini iznosi 22 °C)[28]. More ublažuje vrućine i hladnoće. Ovaj klimatski pojas pogoduje bujnoj vegetaciji.

Suptropsko-kontinentalni pojas obuhvaća gorsko područje i visoravni od sjevera pa do juga i tu se osjećaju velike temperaturne razlike. Velike su razlike temperature između dana i noći te između ljetnog i zimskog razdoblja. Ljeti se živa popne i do 45 °C danju a noću padne na 23 °C. Zimi temperatura noću padne i na -4 °C.

Tropski pojas prevladava u jordanskoj dolini i uz Mrtvo more. Ljeta su vruća, a zime blage. Ljeti se živa popne i do 50 °C, a zimi se spusti minimalno do 4 °C, a prosječna godišnja temperatura je 44 °C. Temperaturu ovog pojasa povećava zatvoreni položaj, jer se Jordanska dolina nalazi između dva gorska lanca: cisjordanskog i transjordanskog. Na ovom prostoru prevladavaju vjetrovi sa juga ili oni sa sjevera.

Premda palestinska klima posjeduje brojne opečnosti, ona je za ljude ipak vrlo zdrava. Ako kiše redovito padnu, zemlja je vrlo plodna i bogato rodi[29].

2.4. Ekološki (pred)uvjeti

Rekonstrukcija ekološke fizionomije tog područja bila je otežana u prvom redu zbog pomanjkanja, polovičnosti i marginalnosti analize biljnih i životinjskih ostataka pronađenih geološkim i arheološkim istraživanjima. S druge strane aktualan izgled okoline u velikoj mjeri pouzdano reproducira ekološke značajke koje su u prošlosti obilježavale to područje, ali u uvelike izmijenjenim i smanjenim odnosima, kako u njihovoj rasprostranjenosti, tako i intenzitetu.

[28] Rebić 2008, 32.

[29] Rebić 2008, 33.

Regije luka u svoje prostrane riječne doline iz planinskih krajeva primaju mineralima bogato blato i glinu koje su tokovi rijeka donijeli u ravničarske krajeve gdje su ih zimske i proljetne poplave raznosile nizinama. Velike aluvijalne nizine Mezopotamije i Egipta prolaze kroz intenzivan ciklički proces obnavljanja zahvaljujući glinastom materijalu što ga sa sobom donose sezonske poplave te su stoga iznimno plodne i vrlo prikladne za poljodjelstvo uz pomoć navodnjavanja. No, važan čimbenik prirodnih procesa na ovim prostorima predstavlja salinizacija tla izazvana isparavanjem znatnih količina umjereno slanih riječnih voda. Ona ima snažnije posljedice na područjima gdje je, kao u južnoj Mezopotamiji, kanaliziranje voda pojačalo i proširilo proces salinizacije.

Što se tiče sirijsko-palestinskog područja, tu dolazi do snažne promjene prouzročene atmosferskom erozijom, koja je pojačana pretjeranom sječom šuma, nazadovanjem poljoprivrede i intenzivnim korištenjem područja za ispašu stoke, čime je osiromašen plodni sloj crvene ilovače u visoravnima i vapnenačkim brežuljcima Sirije u područjima tik uz Sredozemni pojas.

Proučavanjima na području Bliskog istoka pokušalo se rekonstruirati prirodna vegetacija, odnosno vegetacija kakva je postojala u vrijeme razvoja neolitičkih tehnika proizvodnje hrane, dakle prije nego što je čovjek unio veće promjene. Na sjevernim rubovima tog područja, u nekim dijelovima Armenije i Kurdistana te na Kavkazu najvjerojatnije su se nalazile šume u kojima pretežu četinjače, tipične za umjereno hladnu klimu koju karakteriziraju duge oštre zime s godišnjima prosjekom od više od 120 dana leda. U višim područjima Male Azije i sjeverozapadnog i zapadnog Irana znatno su rasprostranjenije bile šume umjerene tople klime, u kojima je umjesto crnogorice prevladavala bjelogorica koja je rasla ondje gdje se broj ledenih dana godišnje spuštao i na 30 te gdje su postojala sušna ljetna razdoblja.

U sredozemnom pojasu, kao i u cijelom pojasu visokih obronaka koji na zapadu omeđuju mezopotamsku nizinu, postojala je suptropska šuma, u kojoj prevladavaju hrast, bor i maslina. Tu vegetaciju, koja se javlja na visini do oko 800 metara, na obali zamjenjuje sredozemna makija, a u unutrašnjosti stepska vegetacija grmlja.

Ekološki su važni prostrani semiaridni, niski, brežuljkasti krajevi koji se protežu tik uz obronke sa suptropskim šumama i na granicama polupustinjskih područja, na prilično širokom području na sjeveru Sirije i Mezopotamije, na širem prostoru središnje i južne Sirije te Palestine na zapadu, kao i na rubnom području Mezopotamije prema istoku.

Polupustinjska područja, koja su dosta raširena u središnjem dijelu regije i na južnoj obali arapskog poluotoka, prevladavaju u takozvanoj sirijsko-arapskoj pustinji i na većem dijelu iranske visoravni. Ta područja omeđuju prerijski kraj na kojem je vegetacija siromašna, zapravo je riječ o niskom grmlju. Na tom prostoru godišnje ima tek oko 150 mm oborina. Polupustinjski kraj se u sjevernoj Africi, na prostranim područjima unutrašnje Arabije te na širokim, ali ograničenim predjelima Irana pretvara u kamenu, šljunčanu i pješčanu pustinju s prosječnom godišnjom količinom oborina od oko 50 do 90 mm, što nije dovoljno za razvoj nešto gušće vegetacije žbunja.

Teritorijalno neobični dijelovi, ali od izvanredne ekološke važnosti, takozvane su suptropske "galerijske" šume koje se javljaju unutar polupustinjskih područja. Vlažnost potrebnu za razvoj takvih šuma daju veliki riječni tokovi ili oaze nastale djelovanjem podzemnih voda. Nizine Eufrata i Tigrisa na istoku te Nila na zapadu dva su velika fenomena toga prostornog tipa, iznimno važna i zbog njihova topografskog opsega. Upravo zbog znatno manjih dimenzija mnogo manju važnost imaju oaze suhog sirijsko-arapskog kraja.

3. PROBLEMATIKA POJMOVLJA

Što je grad? (Mumford, *Grad u historiji*)

Poput Mumforda koji se 60-tih zapitao što je grad[30] i mene osobno traženje odgovora na ovo pitanje potaknulo je na istraživanje fenomena urbanizacije uopće, a pogotovo na tezu ove radnje. Grad je kompleksno stanje ljudi i rezultat brojnih društvenih napora i dostignuća i zato je tako teško pronaći neku definiciju kojom bi ga se moglo u cjelosti objasniti. Mnoge definicije grada, koje nude urbanisti rezultat su razmatranja i promišljanja o suvremenim gradovima, a gotovo je svima zajednička ideja o stalnoj promjenjivosti grada, ali i o temeljnim zakonitostima koje čine jedan grad. Dakle, kada govorimo o samim počecima urbanizacije, o prvim gradovima koji nastaju na prostoru Palestine i Sirije, svakako moramo krenuti od nekih temeljnih karakteristika i definicija gradova, uz sve nedostatke i ograničenja istih. U nadi da se ne zamjerim urbanistima, arhitektima, sociolozima, pa čak i filozofima koji se bave idejom grada, smatram potrebnim objasniti pojmove vezane uz gradove. Tu ne mislim samo na pojam grada, kao naselja sa gradskim stanovništvom, nego i pojam sela, naselja, središta, odnosno urbanog centra, jer u brojnim povijesnim tekstovima možemo primjetiti da se ti pojmovi koriste ponekad i kao istoznačnice, što je samo još jedan u nizu problema diskrepancije između arheologa, povjesničara, i ostalih znanstvenika.

3.1. Pojam grada – pokušaji definiranja

Ne postoji jednostavna definicija grada. Selo, naselje, gradić, grad samo su neki od termina koji se koriste kako bi opisali tip naselja u kojem ljudi žive. Još od prvih neolitskih sjedilačkih naselja, u kom su ljudi počeli graditi stambene jedinice u skladu s, mogli bismo reći, već jasnim urbanističkim ciljevima, poput razgraničenja privatnog i javnog prostora, sve do

[30] Mumford 1968, 5.

današnjih megalopolisa možemo govoriti o čovjekovoj stalnoj težnji da opiše te procese, prije svega da imenuje i definira ta naselja.

Razlikovanje grada po njegovim „gradskim“ i „seoskim“ obilježjima predstavlja prilično složen teoretski zahvat. Treba napomenuti da se naselja ruralnog tipa iz doba neolitika često označavaju kao selo, no već u prijelazno doba između neolitika i brončanog doba, odnosno u halkolitiku javlja se bitna promjena u podjeli rada i funkciji stanovništva i upravo je ta diferencijacija poslova glavna razlika tih naselja od prethodnih, te stoga treba imati na umu da neolitičko selo, nije isto što i selo u brončano doba ili danas. Zato u radu često koristim naselja ruralnog tipa za opis sela iz brončanog doba, što ih ujedno i najbolje distancira od gradova, odnosno urbanih naselja.

Postoji veliki broj različitih pojmovnih određenja onih naselja koja se smatraju gradovima. Čak i kad se primjenjuju isti kriteriji moguće je da jedna kategorija gradova ne obuhvati isti sadržaj.[31] Odnos među različitim naseljima i razlikovanje istih najčešće se promatra preko veličine, jer je to najjednostavnije. Ta tipologija gradova po kriteriju veličine pravi se najviše zbog komparativne analize urbanih fenomena. Numeričkim se pokazateljima potom obično dodavaju i neka druga obilježja koja su po mišljenju pojedinih autora karakteristična za gradska naselja (npr. veličina naselja se kombinira sa učešćem nepoljoprivrednog stanovništva[32]).

Grad je složen društveni fenomen koji se prostorno, a posebno vremenski, očituje u različitim oblicima i s različitim funkcijama i zato ga nije lako definirati. Geografi, sociolozi, ekonomisti, urbanisti definiraju grad sa svojih gledišta.

[31] Pavić 2001, 4.

[32] Pavić 2001, 7.

Geografska definicija grada promatra ga kao kompaktno sagrađeno veće naselje u čijim sekundarnim i tercijarnim djelatnostima radi veći dio aktivnoga stanovništva, i to ne samo za vlastite potrebe nego i za potrebe stanovništva širega prostora.[33]

U sociološkom smislu grad bi trebalo definirati kao „relativno veliko, gusto i stalno naselje socijalno heterogenih individua“[34] Sociološku definiciju grada daju i Sorokin i Zimmerman nabrajajući značajke po kojima se gradsko naselje razlikuje od ruralnog svijeta, a to su: zanimanje, okolina, veličina, gustoća, te heterogenost ili homogenost stanovništva, socijalna diferencijacija i stratifikacija, mobilnost, sustav interakcija.[35]

Definicije grada u enciklopedijama, rječnicima i sličnim edicijama predstavljaju u neku ruku znanstvene sinteze koje su rezultat istraživanja urbanog fenomena s različitih aspekata. Češće su definicije sociološkog karaktera pa se tako gradom smatra veće naselje ljudi, organizirano u više ili manje povezanu, diferenciranu društvenu zajednicu. U krajnjoj liniji svi pokušaji definiranja grada su nužno nepotpuni, jer reflektiraju samo određene aspekte složenih urbanih fenomena.

Možda je najbolju definiciju grada dao Frick, kad ga je opisao kao relativno trajni, kompaktni oblik ljudskog smještaja, koji ima vrlo poseban odnos sa svojom okolicom, a naseljen je velikim brojem pojedinaca koji se društveno razlikuju.[36] Povodeći se za Mumfordom koji tvrdi da upravo različiti oblici grada ne dopuštaju davanje jedinstvene definicije grada, odlučila sam ne pokušavati dublje ulaziti u problematiku definiranja grada nudeći vlastitu definiciju grada.

[33] Vresk 2002, 3.

[34] L. Wirth prema Pavić 2001, 8.

[35] Pavić 2001, 8.

[36] Frick 1997, 14.

3.2. Urbanizacija – kontinuirani proces

Urbanizacija je proces koji, ponajprije, označuje postanak i razvoj gradova.[37] To je svjetski i povijesni proces, koji je započeo prije pet tisuća godina, nastankom prvih gradova. Procjenjuje se da je na prijelomu posljednjeg tisućljeća u gradovima živjela polovica čovječanstva. Iz prvih žarišta urbanizacije u starom vijeku mreža gradova postupno se širila po čitavom svijetu.

Urbanizacija je kao proces najčešće povezana sa rastom grada, no tijekom razvoja gradovi mijenjaju svoje funkcije, značenje i svoj izgled. Gradovi su, mjesta proizvodnje, razmjene i zadovoljenja raznih usluga, te svojom robom i uslugama oni zadovoljavaju potrebe stanovništva iz okolice i regije. Gradovi su istodobno mjesta rada i stanovanja, te svojim funkcijama utječu na okolni prostor. Suburbaniziraju ruralna naselja, a žarišta su cjelokupne funkcionalne organizacije regije.

Gradovi se, međutim, ne razvijaju izdvojeno od drugih gradova i naselja. Oni su međusobno povezani u funkcionalne sisteme različitih veličina i drugih obilježja. Dinamika razvoja gradova i njihove funkcionalne promjene uvjetovane su društveno-ekonomskim razvojem šireg područja.

Da bi se razumjelo što je zapravo bio grad na Starom istoku treba proučiti ideju središta i periferije.[38] Gradovi su bili su dio složenog sustava koji je uključivao centar i njegovu okolicu. Grad i njegovo okruženje bili su međusobno ovisni, ljudi koji su živjeli u prostoru oko grada ovisili su o gradu, a stanovnici grada ovisili su o uzdržavanom području regije koja je okruživala grad. Ruralno stanovništvo izvan gradova ovisilo je o gradovima u mnogočemu, tu su se nalazili hramovi, spremišta, zaštita od neprijatelja, specijalisti raznih usluga, obrtnici, te administracija ili neki vid društvene uprave. S druge strane, gradsko stanovništvo ovisilo je o poljodjelstvu ruralnog, odnosno vangradskog stanovništva.

[37] Milić 1994, 48.

[38] Frick 1997, 14-15.

Krajnja urbanizacija dovodi do regulacije poljoprivrednog viška. Mogućnost da se izveze odnosno uveze taj višak zapravo je glavna funkcija gradova i njihovih administrativnih dužnosnika. Odnos između centra i periferije postaje očit kada dolazi do organizacije u dvoslojni hijerarhijski sustav, koji čine grad i selo.[39] Glavna razlika među ta dva naselja bila je u tome što je grad najčešće bio ograđen zidinama, a selo nije bilo. Taj odnos međutim ograničavao je veličinu tog sustava. Naime grad i selo morali su biti blizu kako bi omogućili konstantnu razmjenu. Kako su se ti gradovi širili njihov okolni prostor počeo je zadirati u onaj od susjednih sustava gradova-sela i tada bi došlo do natjecanja između ta dva centra. Zato je došlo do potrebe za novim društvenopolitičkim uređenjem i zapravo je iz nekoliko sustava stvoren novi sustav, tzv. trostruki sustav, u čijem središtu je administrativni centar, koji je kontrolirao područje od nekoliko manjih sustava gradova i sela. To je tada regionalni centar u sustavu kojeg možemo okarakterizirati kao grad-država. Da zaključim, urbani proces svakako je prethodio društvenom uređenju države na prostoru Bliskog istoka.

Proces urbanizacije kontinuirano prati razvoj civilizacije i to ne samo kao puki pratitelj. Iako u svom pojmu urbanizacija označava razvoj gradova, ona je mnogo širi pojam koji obuhvaća ne samo pojavu i razvoj gradova nego i kompleksne promjene u ruralnim sredinama s kojima se u raznim oblicima smanjuju razlike između sela i grada.

Pojam urbanistički upućuje na karakteristike koje razlikuju gradove od jednostavnijih naselja, upućuje na organiziranost koja je moguća samo u urbaniziranom društvu, te nije isključivo proces po kojem se oblikuju gradovi, a ljudi se uključuju u društvenopolitičke sustave sa urbanim središtima, nego se odnosi i na stjecanje karakteristika povezanih sa gradskim životom te na promjene u strukturama života koje su vidljive među gradskim stanovništvom.

[39] Frick 1997, 15.

3.3. Uvjeti pod kojima se grad pojavio i pravci njegova daljnjeg razvoja

Razdoblje razvoja čovječanstva, kada čovjek postepeno prestaje biti isključivo sakupljač hrane i lovac, a zahvaljujući selekciji biljaka i pripitomljavanju životinja postaje proizvođač hrane, obilježava ujedno i sam početak razvoja gradova. Stalno naselje moglo se zapravo razviti i održati tada, kada je njegovo stanovništvo u tadašnjim uvjetima moglo proizvesti hrane za dulje razdoblje, kada više nije trebalo seliti. Za razvoj takve naseljenosti prirodni su uvjeti imali presudnu važnost. Tragove najstarijih stalnih naselja nalazimo u aridnim krajevima, u dolinama velikih rijeka koje su dijelom godine plavile i muljem oplemenjivale tlo. To su suptropski krajevi u kojima su se razvile prve civilizacije i nastali prvi gradovi.[40]

Gradovi sa svojim funkcijama nastaju pojavom viškova proizvodnje, podjele rada i potreba za razmjenom dobara u društvu. Višak proizvoda mogao se javiti u povoljnim uvjetima, a u određenim uvjetima, aspekti viška javljaju se redovito zbog svečanosti i ceremonija. Glavna razlika je u tome što se u datom razdoblju pojavio netko tko je kontrolirao na koji način će se proizvesti taj višak i na koji način će se distribuirati. Podjela rada uvjetovana je različitim funkcijama, od autoriteta koji kontrolira proizvodne aspekte, do specijaliziranih funkcija društva, poput svećenstva. Kako je već spomenuto, prvi gradovi na prostoru Bliskog istoka nastaju prije pet tisuća godina i ti gradovi ističu se specifičnim obilježjima. Mnogi su od njih nastali su planski, s pravilnom mrežom ulica i bogatstvom upravnih i vjerskih građevina, dok su drugi obilježeni jednom elitnom zgradom s naglaskom na stambenu arhitekturu i zidine, a ne toliko na veličinu i pravilan raspored ulica. Razlike u obilježjima gradova pojedinih područja i civilizacija svakako su postojale.

Neke od funkcija grada možda su se vršile, neki njegovi ciljevi ispunjavali, i neki kasniji gradski tereni bili privremeno nastanjeni već davno prije nego se pojavilo bilo što slično sadašnjem pojmu grada. Sama činjenica da se selo brojčano povećalo, nikada ne bi mogla biti

[40] Vresk 2002, 8.

dovoljna da se ono pretvori u grad. Na novom planu, stare komponente sela prenesene su i obuhvaćene u novoj urbanoj jedinici, ali djelovanjem novih faktora one su uklopljene u kompleksniju i nestabilniju strukturu nego što je struktura sela, na način koji je unaprijedio daljnju transformaciju i razvoj.

Od samih svojih početaka grad se može smatrati strukturom koja je posebno opremljena za čuvanje i prenošenje civilizacijskih dobara, dovoljno koncentrirana da pruži maksimalne mogućnosti na minimumu prostora, ali i sposobna za strukturalno proširenje koje će joj omogućiti da nađe mjesta za promjenjive potrebe i za kompleksnije oblike društva u rastu, kao i za njegovo nagomilano društveno nasljeđe.[41] Upotreba pisanih dokumenata, knjižnica, arhiv, škola i sveučilište spadaju među najranija i najkarakterističnija ostvarenja grada. Childe je ovaj preobražaj prvi nazvao urbanom revolucijom[42]. Naziv vjerno odražava aktivnu i bitno važnu ulogu grada, ali ne odražava točno sam proces, jer revolucija implicira prevrat. Razvoj grada ne samo da nije izbrisao ranije elemente kulture već ih je naprotiv sjedinio i ojačao njihovo djelovanje i obujam.[43] Pojava gradova dovela je do skupljanja mnogih elemenata koji su dotad bili raštrkani i neorganizirani, i tako su na ograničenom prostoru sve komponente zajednice dovedene u stanje dinamičke napetosti i uzajamnog djelovanja. U vrijeme kad ga vidimo u punom svjetlu grad je već star: nove institucije civilizacije već su ga čvrsto oblikovale.

Pored malobrojnosti ostataka i teškoće da se oni interpretiraju, između dva tipa civilizacija u kojima je grad vjerojatno prvi put dobio svoj oblik, Egipta i Mezopotamije, uočavamo iznenađujuće razlike, a ako usporedimo druga područjima: Palestinu, Iran i dolinu Inda, te nam razlike izgledaju kudikamo veće. One dokazuju da urbani razvoj nipošto nije išao jednim jedinstvenim putem, što nam još više otežava stvaranje jedne jednoznačne slike o postanku grada. Najvjerojatnije se većina čvrstih urbanih naselja oblikovala prije nego je dozrio onaj

[41] Mumford 1972, 29.

[42] Childe 1950; zapravo je već 1936. Gordon Childe objavio svoje monumentalno djelo *Man makes himself*, u kojima možemo nazrijeti naznake njegove teze, a do sada je izašlo već četvrto dopunjeno i revidirano izdanje tog rada, usp. Childe 2003.

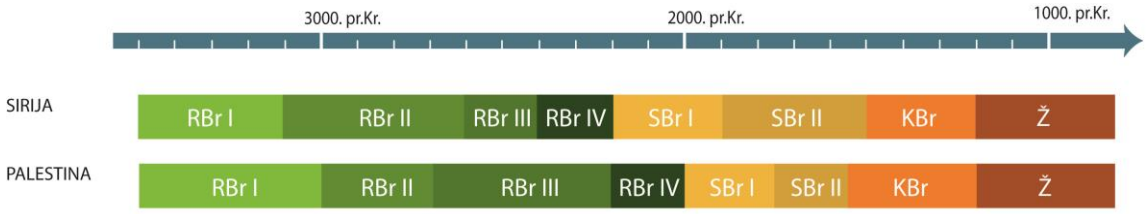
[43] Mumford 1972, 29.

novi kulturni kompleks koji je grad utjelovio i proširio. Karakteristika grada upravo je u tome da on uspijeva izbjeći seoska ograničenja. On je proizvod izvanredne mobilizacije vitalnosti, snage i bogatstva, a ta su svojstva u početku bila nužno ograničena na nekoliko velikih rijeka u područjima s naročito povoljnim prirodnim uvjetima.

Preobrazba sela u grad nije bila jednostavna promjena dimenzija i obujma, premda su oba ta faktora u tome igrala ulogu, on prije svega znači promjenu smjera i svrhe koja se manifestira u novom tipu organizacije. Možda je najčvršća veza između Egipta i Mezopotamije bila upravo u tome što su imali slične prirodne uvjete. Klima, koja je od početka sedmog tisućljeća prije nove ere, malo-pomalo postajala sve više suha, pretvarala je pašnjake u stepu i pustinju i omogućila naseljavanje i kultiviranje tla u močvarnim nizinama velikih rijeka te brojniji nomadski način života u pustinjama.

4. URBANA (R)EVOLUCIJA RANOG BRONČANOG DOBA

Ljudi dolaze i prolaze, gradovi nastaju i propadaju. (Edward Abbey, Desert Solitaire. *A season in the Wilderness*)

Tablica 1. Kronologija područja Sirije i Palestine

4.1 Pozadina urbanizacijskih procesa

Rano brončano doba (3300-2300 pr. Kr)[44] obilježava se kao prvo urbano razdoblje na prostoru južnog Levanta. Upravo u RBr II i III doba formiraju se utvrđena urbana središta i gradovi na prostoru Palestine. Rezultat urbanizacijskog procesa bio je upravo porast socioekonomskih i političkih institucija, odnosno država. Uspon, odnosno pojava države na prostoru Starog istoka predstavlja vrhunac i ujedno završetak procesa koji je započeo već u kasnom paleolitiku (15 000 pr. Kr.)[45]

Ostaci iz ranog neolitika (8500-6000) pronađeni u Jerihonu, Beidi, Ain Gazalu pokazuju da prostor Palestine nije nimalo zaostajao za ostalim regijama Levanta. No nakon tog perioda uslijedila je promjena i možemo zaključiti da je prostor Palestine počeo zaostajati za svojim

[44] Unatoč nazivu bronca se počinje koristiti gotovo tisuću godina nakon početka istoimenog razdoblja, više u: Ben Tor 1992, 81.

[45] Richard 1987, 22.

sjevernijim susjedima. U doba kad su pokretane velike promjene u razvoju sustava gradova-država na prostoru Mezopotamije (6-4. tis. pr. Kr.) Palestina je zapravo bila zemlja malih, regionalnih, uglavnom seoskih i nomadskih, pastirskih društava.[46]

Tijekom tog razdoblja, na prostoru Mezopotamije sumerska je kultura dosegla svoj vrhunac. Mnoge karakteristike mezopotamske civilizacije pronašle su svoj put do sjeverne Sirije, gdje se razvijala paralelna pismena civilizacija, sa središtem u Ebli. Oko 2370 pr. Kr. semitska dinastija utemeljila je novo carstvo. Sargonov Akad uključivao je cijelu Mezopotamiju i sjevernu Siriju, no već je Sargonov unuk, Naram Sin, srušio veliku palaču u Ebli 2240. pr. Kr.[47]

Za to vrijeme u Egiptu se pojavljuje snažna faraonska civilizacija. Arhajsko razdoblje (dinastije 0-II) i Staro Kraljevstvo (dinastije III-VI) trajali su tijekom većeg dijela trećeg tisućljeća pr. Kr. sve do Prvog Međurazdoblja (ca. 2160 pr. Kr.), kada je Egipat ušao u razdoblje propadanja. Od samih početaka svoje povijesti, Egipćani su gledali izvan okvira svoje izolirane zemlje. Nedostatak drvne građe, poljoprivrednih proizvoda i ostalog neprerađenog materijala natjerao ih je da jako rano uspostave veze sa Levantom, odnosno u nastojanju da zavladaju tim prostorom i održe svoju prevlast što dulje.[48]

Prema tome, tijekom trećeg tisućljeća pr. Kr., Palestina i Sirija osjetile su utjecaj dvije velike civilizacije koje su svaka na svoj način izvršile snažan utjecaj. Koliko je taj utjecaj bio rezultat trgovačkih veza koje su neminovno prolazile ovim tranzicijskim prostorom, a koliko su bile rezultat neskrivenih ambicija da se ovlada ovim prostorom vidljivo je i u razvoju gradova, no iako je razvoj Sirije i Palestine bio pod utjecajem snažnih civilizacija s kojima su graničile, razna objašnjenja o razvoju gradova na prostoru Egipta i Mezopotamije ne mogu se prenijeti na ovaj prostor, gdje su prevladavali neki drugačiji okolišni uvjeti.

[46] Richard 1987, 22.

[47] Mazar, 1992, 91.

[48] Mazar 1992, 92.

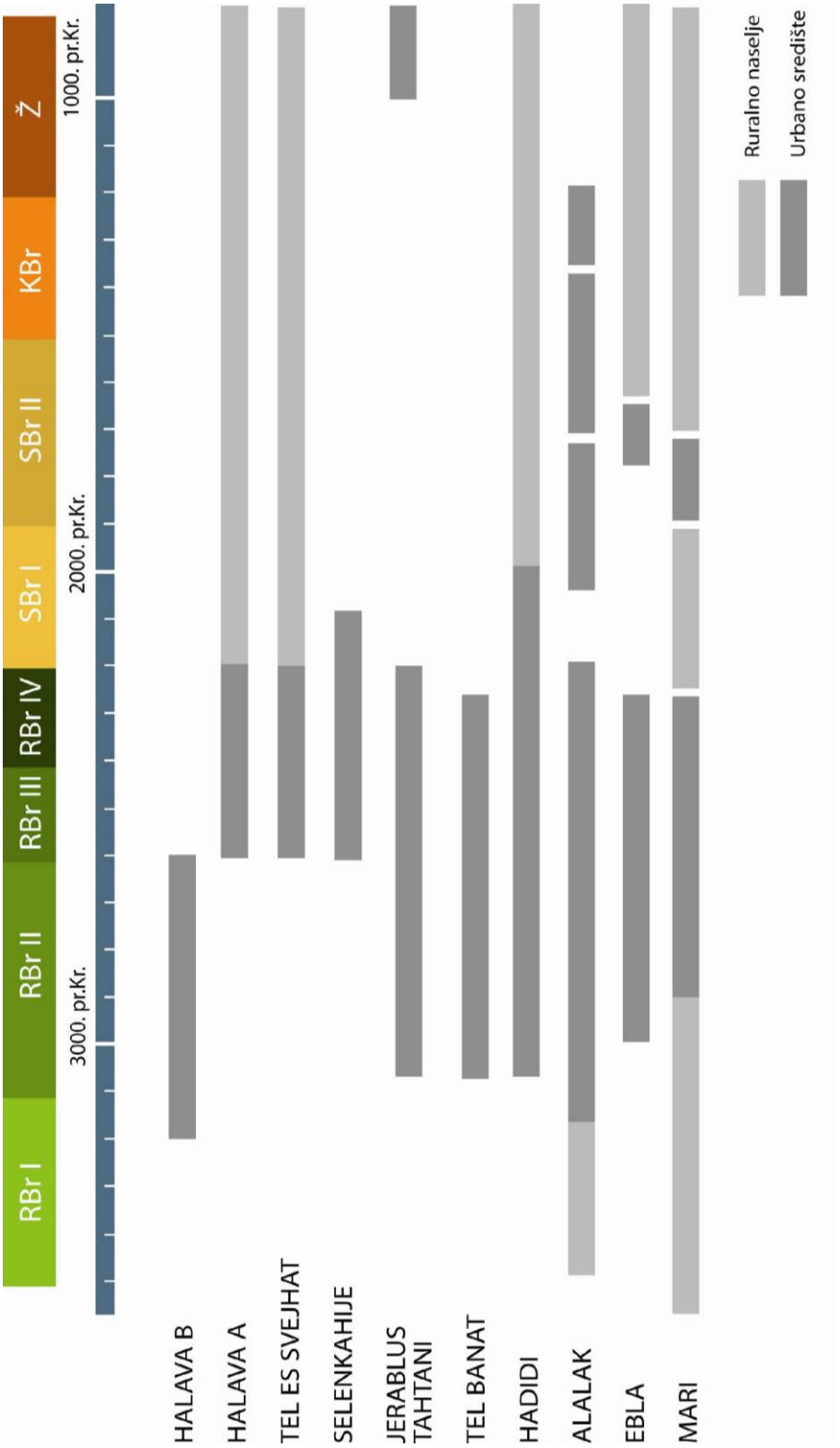
Nekada se na proces nastanka i razvoja gradova gledalo kao na rezultat dotoka stanovništva sa sjevera, posebno iz sjeverne Sirije. Trenutni pristupi, međutim, pokušavaju utvrditi socioekonomske čimbenike koji su mogli navesti poljoprivredno stanovništvo RBr I doba na prilagodbu na gradski način života. Zasigurno su određene promjene, kao što su povećanje broja stanovništva i napredak poljoprivrede i trgovine čime su stvoreni viškovi dovele do porasta urbanog života na ovim prostorima.

Prvi urbanizacijski procesi zahvatili su prostor Palestine i Sirije tijekom RBr doba, no sami početak procesa urbanizacije započeo je gotovo pola tisućljeća ranije na prostoru Mezopotamije. Grad kao simbol uspona i razvoja nove civilizacije temelji se na dinamici odnosa međuovisnih sastavnica, grada i sela, odnosno centra i periferije.[49] Proučavajući razdoblje ranog brončanog doba možemo uočiti promjene u društvenoj organizaciji, pogotovo pojavu elita, što je pridonijelo promjeni iz naselja u grad, no urbanizacijski proces ne može se promatrati kao revolucija, to je bio polagani i postepeni proces, čiji se polagani začeci mogu uočiti već u halkolitiku, početkom 4. tis. a koji se ubrzao prema 3 000. g. odnosno na prijelazu iz RBr I u RBr II razdoblje.

Razlozi za ovu progresivnu transformaciju su brojni. Ekonomski faktor vidljiv je u razvoju poljoprivrednog sjedilački orijentiranog stila života, a kulturološki faktor očit je u razvoju odnosa između Levanta, Mezopotamije i Egipta.[50]

[49] usp. Frick 1997

[50] usp. Sebag 2005

Tablica 2. Kontinuitet naseljenosti gradova na području Sirije

4.2. Sirija u razdoblju RBr I-III

Razdoblje 3.tis. pr. Kr. na području Sirije obilježeno je dinamičnim razvojem složenih društava i pojavom urbanih centara. Proces urbanizacije imao je značajan učinak na stanovništvo i donio je velike promjene u političkim sustavima i ekonomskim strukturama. Arheološka istraživanja donijela su nam uvid u te promjene i zahvaljujući njima znamo da na sjeveroistočnom djelu Sirije tada niču brojni gradovi, odnosno urbani centri.[51]

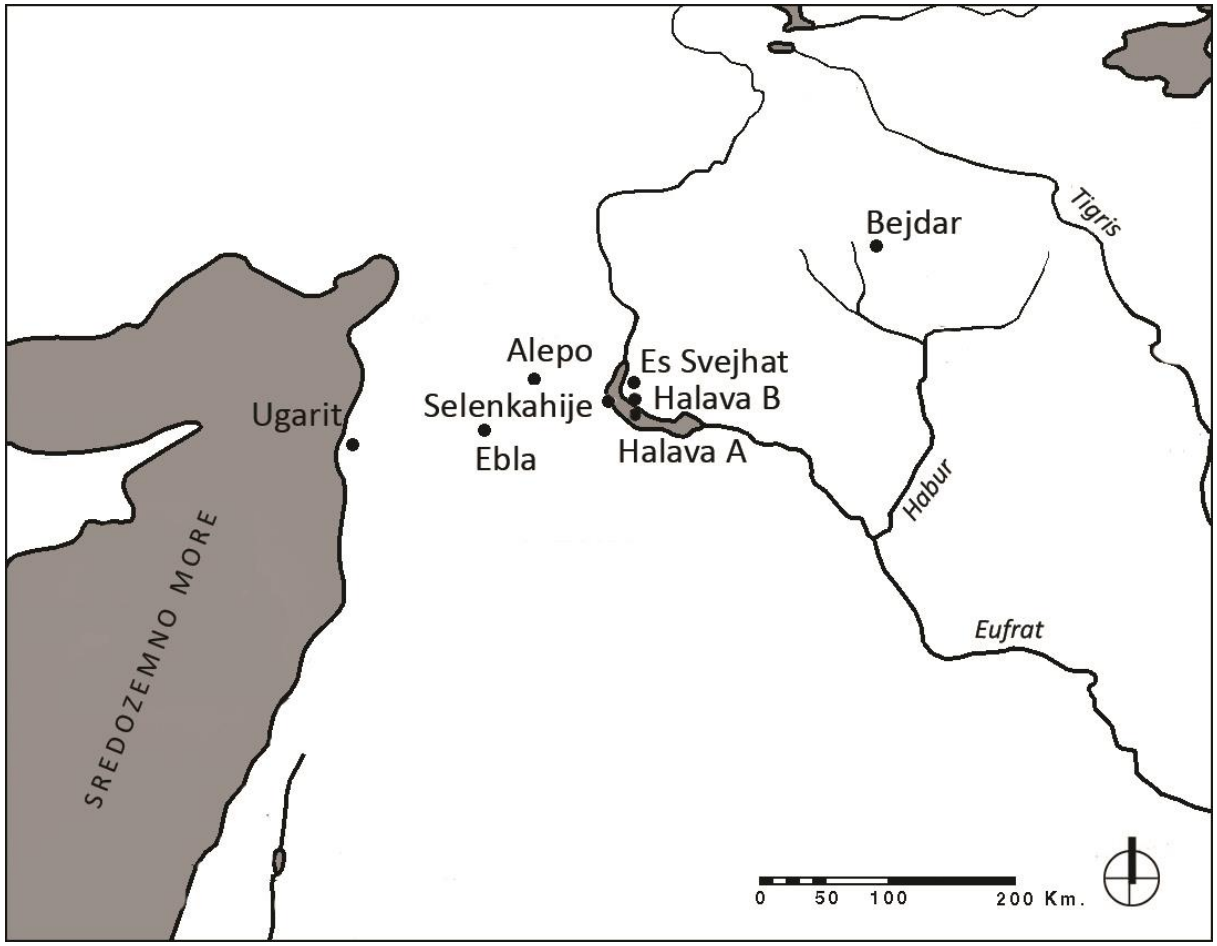
Urbana transformacija Sirije ne može se više promatrati kao kopija mezopotamskih zbivanja na jugu, jer nam dokazi potvrđuju da su brojni aspekti sirijskih gradova izvorni i različiti, te su sigurna potvrda o neovisnom karakteru njihovih stanovnika. Varijabilnost strategija preživljavanja omogućila je eufratskim zajednicama ne samo da se uspješno ustanove u ovoj marginalnoj regiji tijekom trećeg tis. već i da narastu u vitalne urbane zajednice koje će trajati više stoljeća.

Kao i u drugim razdobljima prostor uz Eufrat mjesto je gdje najviše niču gradovi, a tako je bilo i početkom brončanog doba. Gotovo na svakih par kilometara udaljenosti uzduž rijeke možemo naići na ostatke naselja iz toga razdoblja.

Moguće je da su i ostali dijelovi Sirije bili podjednako gusto naseljeni, ali mnoga naselja, pogotovo ona manja od 1 ha još nisu identificirana i tek sa budućim istraživanjima možda će nam biti poznat točniji broj ranobrončanodobnih gradova.

Najveći broj naselja razvija se na prostorima riječnih terasa, gdje blizina rijeke omogućuje korištenje njenih resursa, a istodobno ih njihov uzdignut položaj čini zaštićenima od sezonskih poplava. Samo je nekoliko lokaliteta otkriveno uz samu obalu rijeke, iako su i ta naselja, smještena na aluvijalnim nanosima mulja i šljunka, bila barem donekle zaštićena od poplava.

[51] Tel Leilan je već 2600. pr. Kr bio centar veličine 100 hektara, što potvrđuje vrlo rani uspjeh urbanizacijskog procesa na prostoru Sirije.

Karta sa prikazom lokaliteta koji se obrađuju u radu

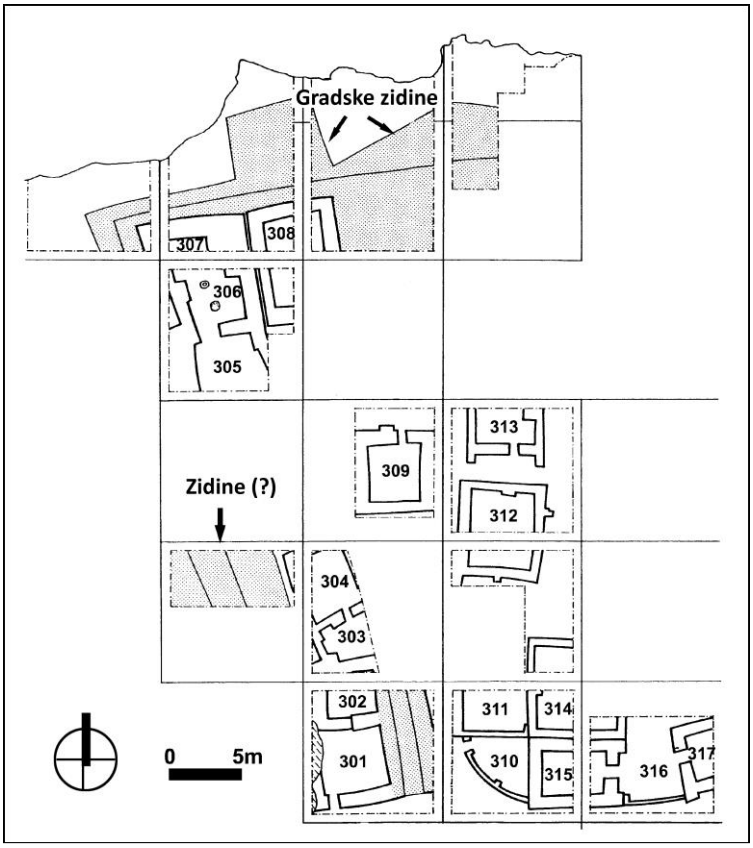
4.2.1. Tel Halava A i tel Halava B – početak i razvoj urbanizacije i urbanizacijski procesa

Tel Halava B je naselje u Siriji, nastalo na samom početku RBr doba, na početku 3. tis. pr. Kr. Prirodna topografija riječnih terasa i grebena uz dolinu Eufrata, uz očite obrambene prednosti zasigurno je ograničavala neometan rast nekih naselja. Greben uz koji se smjestio Halava B je male površine i nije omogučavao fizičku ekspanziju naselja preko određene veličine. To je vjerojatno i glavni razlog zašto se stanovništvo preselilo na Halavu tel A, smješten na širem grebenu, južno od Halave B, sredinom 3. tis.[52] Taj novi smještaj mogao je podržati rastuću

[52] Orthmann 1981, 21.

populaciju iako je zbog strmih padina na svim stranama grebena i ovaj lokalitet onemogućavao veće širenje i također nije bio dovoljan da podrži daljnju ekspanziju.

U početnoj fazi okupacije na lokalitetu Halava B (faza 1 i 2) debeli zid od nabijene zemlje, popravljan i nanovo učvršćivan nekoliko puta tijekom svog postojanja, dodatkom paralelnih zidova duž unutrašnje strane i potpornih stupova sa vanjske strane, u početnoj je fazi, kako se čini, obuhvaćao ograničeno područje prvih stanovnika naselja.

Zidine u Halavi B

Postojanje ovakvih fortifikacija[53] dokaz su da je čak i u ovoj početnoj fazi urbanizacije postojao neki oblik organiziranog rada i korištenja resursa od strane stanovnika, jer je inače teško zamisliva izgradnja ovakvog obrambenog sustava.

[53] kao i onih u Habuba Kabiri iz istog razdoblja

Već na samom početku RBr doba u Halavi B počeo se primjenjivati kazamatni sustav gradskih zidina. Dugački zid od zemljanih opeka uzduž sjeverne padine tela imao je potporne stupove, pregradne zidove i komore veličine 1,5 sa 1,5 metara pune šute.[54] Istraživači smatraju da je ovakav kazamatni sustav ispunjenih prostora unutar zidina služio kako bi smanjio pritisak kojeg je stvarala masivna količina građevnog materijala, a u svrhu pružanja stabilnog i trajnog obrambenog sustava.[55] Takav sustav, s druge strane, mogao je poslužiti kao vrlo ekonomičan način izgradnje fortifikacija, jer je iziskivao znatno manje količine relativno teže dostupnog kamenog materijala i daleko manje radne snage.[56]

U Halavi B otkriveni su neki od najranijih primjera brončanodobnih kuća na prostoru sjeverne Sirije. Zidovi iz perioda 1 i sloja 3, koje datiramo u najranija stoljeća 3. tis. pr. Kr. (faze 1 i 2), pronađeni su okruženi debelim zidom od opeke, koji je izgrađen na prirodnom terenu. Unutar ovog prostora pronađeno je još barem šest odvojenih zidova od nepečene opeke, koji su ili služili jedni drugima kao ukruta ili stajali slobodno u prostoru, odvojeni uskim ulicama ili prolazima. Izgleda da su ove kuće izvorno zamišljene kao jednoprostorne građevine okružene debelim zidovima od nepečene opeke sa svih strana. Pretpostavlja se da su bile natkrivene ravnim krovom, koji se najvjerojatnije sastojao od niza drvenih greda i mogućih dodatnih nosača unutar prostorija.[57] S vanjske ili unutrašnje strane zidova od opeke nalazili su se kontraforni zidovi za ukrutu, koji su služili ojačavanju nosive konstrukcije kuće i krovišta. Nalazi pronađeni unutar ovih prostora sugeriraju da su unutrašnji prostori bili žarište kućanskih aktivnosti, poput ognjišta i peći, prostora za pripremu hrane, klupa uz zidove koje su služile kao radni prostori i posuda ugrađenih u podove koje su služile kao spremišta.

Postoje i nalazi koji potvrđuju postojanje kompleksnije arhitekture u ovom razdoblju, odnosno sa samog početka RBr doba. Neke od tih jednosobnih kuća s vremenom su se proširivale, dodavanjem soba i povećavanjem interijera. Kao primjer možemo izdvojiti zgradu na južnom

[54] Orthmann 1989, 88.

[55] Orthmann 1989, 88.

[56] Herzog 1997, 320.

[57] Orthmann 1989, 89.; Pfälzner 2001, 127.

dijelu naselja (vidi na slici sobe 310-311, 314-317), koja se sastojala od više soba i dvorišta povezanih u veću cjelinu, a vjerojatno se izvorno sastojala od više odvojenih jednosobnih kuća, poput onih na sjevernom dijelu lokaliteta.[58] Moguće je da je postojala ulica ili otvoreni prostor između soba 315 i 317, odnosno da su one bile samostojeće jednosobne kuće, koje su kasnije spojene u jedan kompleks tako što je uz južnu stranu izgrađen uski zid čime je stvorena soba 316, koja je najvjerojatnije služila kao dvorište te nove jedinice.[59] Isto se može primjetiti i na jugozapadnom dijelu kompleksa gdje je dogradnjom zida zatvoren prostor između soba čime je nastalo zatvoreno dvorište tj. soba 310. U cijelom kompleksu najviše se ističe soba 314, sa svojim središnjim položajem, veličinom, pravilnim planom i finim, u bijelo ožbukanim, interijerom u kojem su pronađene i slike sa geometrijskim motivima.[60] Ostaci kamenog kalupa za izradu sjekira i veći broj oruđa od kostiju te vršak brončane sjekire koji upućuju na brojne aktivnosti, a pogotovo na metalurgiju naveli su Cooper da zaključi kako je metalurška specijalizacija proširila ekonomsku vrijednost kuće i potaknula njeno proširenje.[61]

Dok su se neke od kuća u Halavi tel B povećale druge su zadržale jednoprostorni tlocrt tijekom svoje nastanjenosti. Slobodnostojeće jednoprostorne kuće prevladavale su u središtu istraženog dijela tela (sobe 309, 312, 313). Središnje područje je bilo prilično poremećeno kasnijim pregradnjama i erozijom pa je samo manji dio njihove unutrašnjosti sačuvan. Ove građevine su najvjerojatnije funkcionirale kao građevine u kojima su se događale različite kućanske aktivnosti.[62] Zbog njihove lokacije u središtu naselja i blizine platforme za kulteve i hrama iz perioda 2 opravdano je pretpostaviti da su te građevine imale sakralni karakter. Arhitektura tih građevina karakteristična za sakralne građevine RBr doba, također podržava njihov religijski karakter. Zidovi nalik antama na vanjskom dijelu sobe 313 podsjećaju na neke hramove u antama iz sjeverne Sirije poput Tel Kuere i Halave tel A.[63] Vanjski pilastri na središnjoj sobi 312 mogu se shvatiti kao prethodnici potpornih zidova i niša hrama koji je bio

[58] Pfälzner 2001, 356.

[59] Orthmann 1989, 90.; Pfälzner 2001, 356.

[60] Orthmann 1989, 91.

[61] Cooper 2006, 91.

[62] Pfälzner 2001, 356.

[63] Moortgat 1962, tlocrt II; Orthmann 1989, prilog 9.

izgrađen točno iznad ove građevine.[64] Soba 312 je napunjena sa nepečenom opekom, što je bio uobičajen postupak u drugim religijskim građevinama u sjevernoj Mezopotamiji nakon što su stavljene izvan funkcije.[65] Iako su u sobama 312 i 313 pronađene zidne slike s prikazima ljudi, životinja, bilja i mitoloških bića, njihova prisutnost ne mora nužno upućivati na kultni karakter građevina, što znači da su ove građevine mogle biti ili sakralne ili profane funkcije. Isto tako moramo biti svjesni da u ranoj fazi naseljavanja u RBr doba najvjerojatnije nije postojala stroga diferencijacija između religijskih i svjetovnih prostora.

Kako je već spomenuto, zbog nemogućnosti proširenja naselja sredinom 3. tis. stanovništvo Halave B preselilo se na novi lokalitet, južno od Halave B, gdje je osnovan novi grad, Halava A, koju mnogi znanstvenici poistovjećuju sa naseljem Gazur, koje se spominje u pismu Enne Dagana.[66]

U Halavi tel A istraživanja su otkrila čvrsto utvrđeno naselje sa stambenom četvrti i hramom s izduženom prostorijom u unutrašnjosti. Iako je hram bio odvojen od sekularne arhitekture sa zidom temenos, taj zid nije imao obrambenu funkciju i čitav hramski kompleks nije se posebno uzdizao iznad ostatka naselja.[67] Veličina naselja nije bila povezana sa debljinom ili visinom obrambenih zidova. Iako se Halava A prostirala na gotovo 16 hektara površine, njen gradski zid nije prelazio 3,6 metara.[68]

Očito je da je veličina zida bila povezana sa prirodnom obranom naselja. U slučaju naselja Halava A, koje je bilo smješteno na visokoj terasi, dobro zaštićenoj na svojim stranicama sa strmim *wadijima* i samom riječnom dolinom. Ovakvi topografski povoljni uvjeti nisu zahijevali izgradnju prevelikih zidina. Pogotovo zato što se osim zidina veliki napor ulagao i u druge obrambene oblike, poput kula, potpornih stupova i bedema.

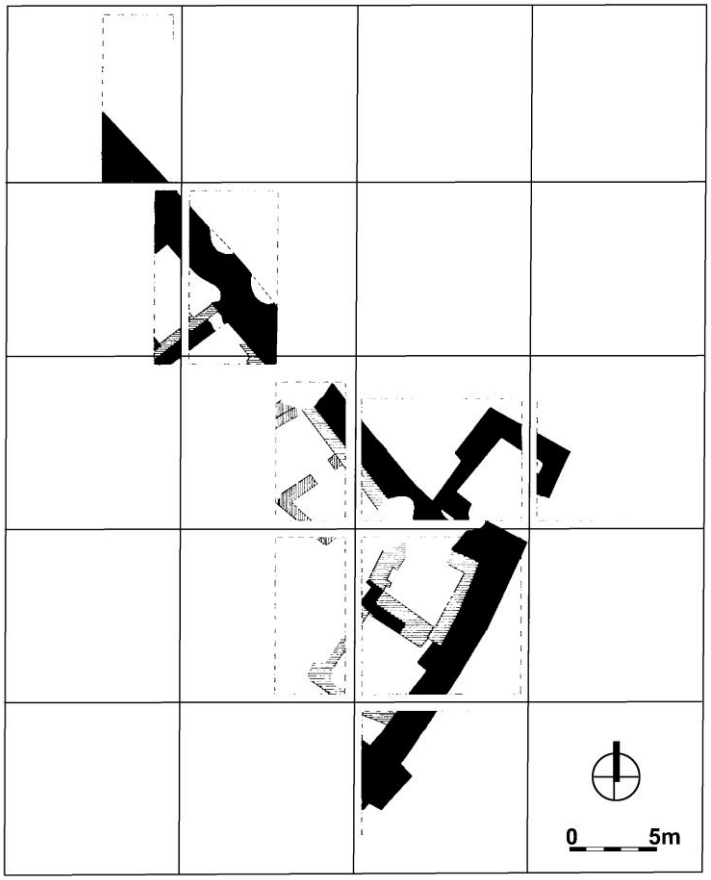
[64] Orthmann 1989, prilog 13.

[65] Orthmann 1989, 89; Schwartz 2000, 171.

[66] Meyer 1996, 169.

[67] Cooper 2006, 76.

[68] Orthmann 1981, 9.

Kontrafori na zidinama u Halavi A[69]

U fazi 5 Halava A doživjela je pojačanje zidina na gotovo dvostruku debljinu.[70] Ta povećanja i nadogradnje, popravci zidina samo su dokaz o sve prisutnijoj opasnosti i mogućim napadima.

U Halavi A gradski zid bio je utvrđivan u relativno regularnim intervalima sa serijom kontrafora. Kvadranti U i A , u kvadrantu U1a pronađen je takav kontrafor, koji je imao oblik istaka 2,5 m širokog zida okomitog na glavni zid. Drugi kontrafor, pronađen u području X.6d sačuvan je samo kao red kamenja sjeverno od gradskog zida.[71] Uz to, pronađen je i veliki

[69] Prema sl 4.6 u Cooper 2006, 82.

[70] Orthmann 1981, 9.

[71] Orthmann 1981, 10.

kontrafor u kvadrantu PII. Za barem dva ta primjera možemo tvrditi da su dodani gradskom zidu u kasnoj fazi 3b, što opet ide u prilog dodatnim naporima da se ojača obrana grada.

Poput kontrafora, i kule su bile kasnije nadogradnje u Halavi tel A, koje možemo povezati sa kasnijom RBr fazom naselja.[72] Baza kule pronađena je na istočnom dijelu naselja, na mjestu gdje gradski zid skreće prema sjeveru, na uglu na vrhu visokog grebena (kvadrant P). Kula je izgrađena u uglu, sa istacima prema istoku i jugu. Samo su solidni kameni temelji ove kule sačuvani, iako možemo pretpostaviti da je nadstruktura bila izgrađena od nepečene opeke i moguće da je bila vrlo visoka.[73] Slična struktura pronađena je nešto sjevernije uz tu istočnu stranu, na mjestu gdje zid naglo skreće prema sjeverozapadu. Kula je sagrađena sjeverozapadno od tog ugla, sa istakom van dugim oko 6 metara.[74]

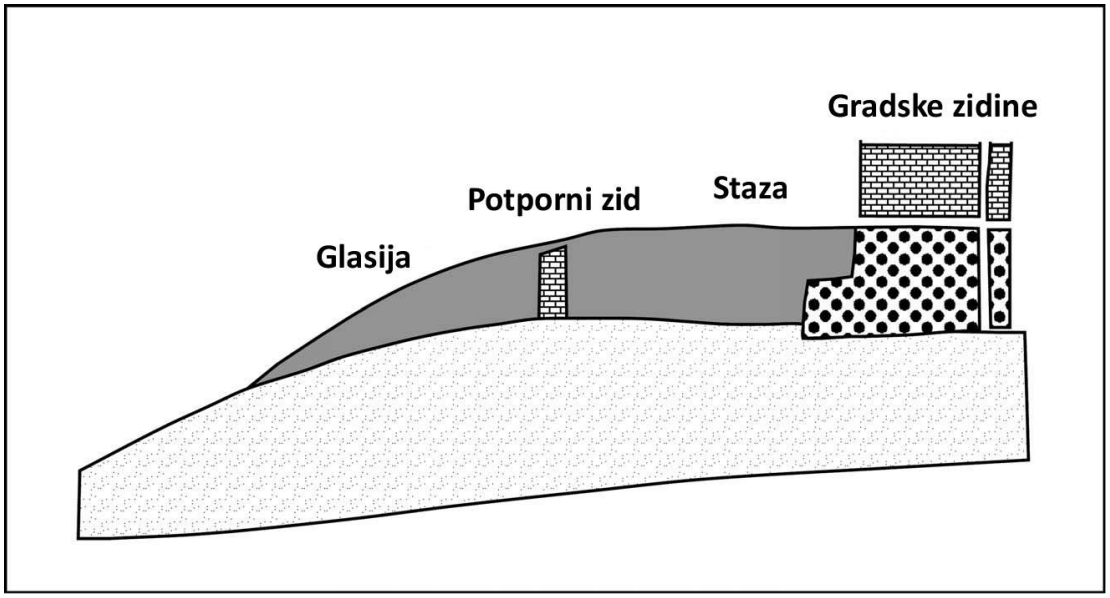
Obrambeni bedemi u Halavi A najvjerojatnije su sagrađeni u kasnijoj fazi RBr doba (faza 5). Nagibna konstrukcija čini se da je u vezi sa ranijom fazom gradskog zida, no postala je impozantnija obrambena odlika tek u kasnijoj fazi. Prva konstrukcija u biti je bila samo glasija, površina od utabane žbuke i pijeska koja je prekrivala površinu nagiba prirodnog brežuljka na nekih 25-30 metara.[75] Zatim je, u sljedećoj fazi, ova konstrukcija znatno podebljana sa zemljom i nabijenom glinom i time je transformirana u značajni bedem na padini brežuljka

[72] Orthmann 1989, 13,16.

[73] Orthmann 1989, 16.

[74] Orthmann 1989, 13.

[75] Orthmann 1989, 18,37.

Shematski presjek obrambenog sustava u Halavi A[76]

Na pojedinim mjestima na vrhu bedema odmah ispred gradskog zida, zdrobljeni i poravnati sloj gline i sitnog kamenja, 2 do 5 metara širine, tvorio je svojevrstan put/stazu za hodanje uz gradski zid.[77] Taj puteljak bio je odvojen od bedema sa uskim obložnim/revetment wall zidom od zemljanih opeka, koji je bio konstruiran 2 do 5 metara ispred samog gradskog zida. Te konstrukcije su jasno vidljive u kvadrantu P i ispred gradskog zida u području Q.1e i Q.0d.[78]

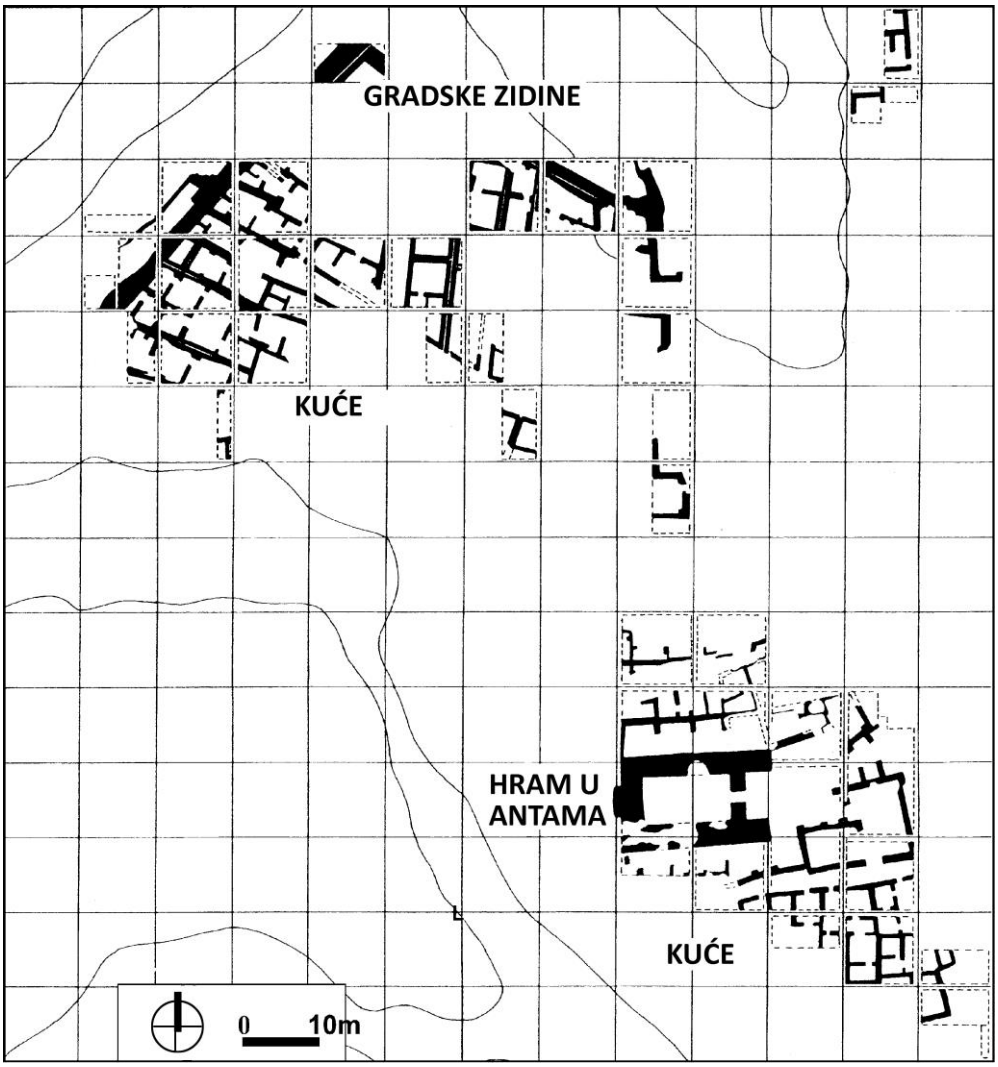
Kuće u sloju 3, uglavnom iz perioda srednjeg do kasnog RBr doba (faze 4 i 5) uvelike su se razlikovale od njihovih prethodnika iz Halave tel B. Sve kuće iz Halave tel A izvorno su izgrađene sa više prostorija za razliku od jednoprostornih građevina iz Halave tel B. Istraživanja na lokalitetu otkrila su ostatke zidova i artefakata iz kojih se može razaznati barem dvadesetak kuća.[79]

[76] Prema sl 4.7 u Cooper 2006,85.

[77] Orthmann 1989, 15,17.

[78] Orthmann 1989, 17.; Cooper 2006, 84.

[79] Orthmann 1989, 39.

Smještaj kuća u Halavi A[80]

Ostaci kuća pronađeni su uzduž zapadnog i sjevernog gradskog zida i sa sjeverne i južne strane hrama u antama.[81] Uzduž ulica koje su se vjerojatno protezale čitavom dužinom i širinom naselja s obje strane bile su poredane kuće u blokovskoj strukturi.

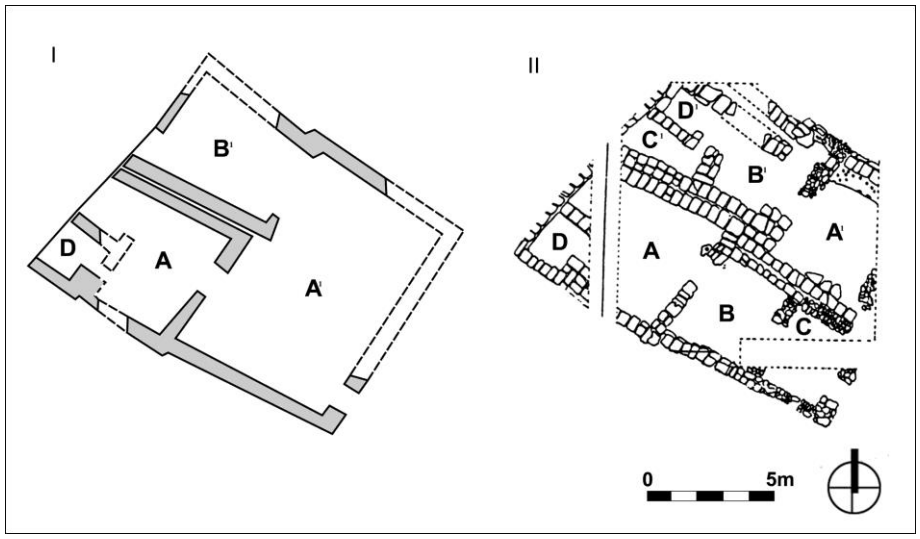
Većina kuća izgrađena je s jednostavnim pravokutnim tlocrtom sa zidovima od nepečene opeke na kamenim temeljima. Općenito, tlocrt ovih kuća sastojao se od velikog otvorenog dvorišta u prednjem dijelu građevine uz koji su poredane jedna ili dvije prostorije koje su predstavljale jezgru kućanstva, dok su se u stražnjem dijelu građevine nalazile manje

[80] Prema sl 5.9 u Cooper 2006, 102.

[81] Orthmann 1989, prilog 8-10.

prostorije koje su vjerojatno služile kao skladišta. Primjer ovakvog tlocrta jasno je vidljiv uzduž zapadne strane tela u kvadrantu Q, u kući 1, koja je vrlo dobro očuvana i odlikuje se ulazom sprijeda te velikim dvorištem koje se moglo koristiti za niz aktivnosti o čemu svjedoče ostaci kamenog alata, kružna ognjišta, klupica koje su mogle služiti kao radne površine i udubina obložena bitumenom.[82]

U svojoj studiji o kućama na prostoru sjeverne Mezopotamije Pfälzner je protumačio i neke promjene koje se mogu uočiti u strukturi kuća u Halavi A. Tako je zaključio da iako su prvotno kuće u Halavi A sagrađene po standardnom planu, u mnogima je primjećena kasnija modifikacija i nadogradnje, koje su u velikoj mjeri promjenile izgled i interijer kuća.[83] Odličan primjer toga je kuća 2-3 u kvadrantu Q.

Modifikacija kuća 2-3 u kvadrantu Q u Halavi A[84]

U svojem originalnom planu kuća je bila jako slična ostalima, npr. susjednoj kući 1, sa velikim prednjim dvorištem i tri stražnje sobe. No tijekom vremena podijeljena je na dva

[82] Orthmann 1989, 42-3.

[83] Pfälzner 2001, 349-50.

[84] Prema sl. 5.11 u Cooper 2006,105.

odvojena kućanstva (vidi gornju sliku pod II) od kojih je svaki zauzimao polovicu prijašnje kuće, čime je znatno smanjen unutrašnji prostor.

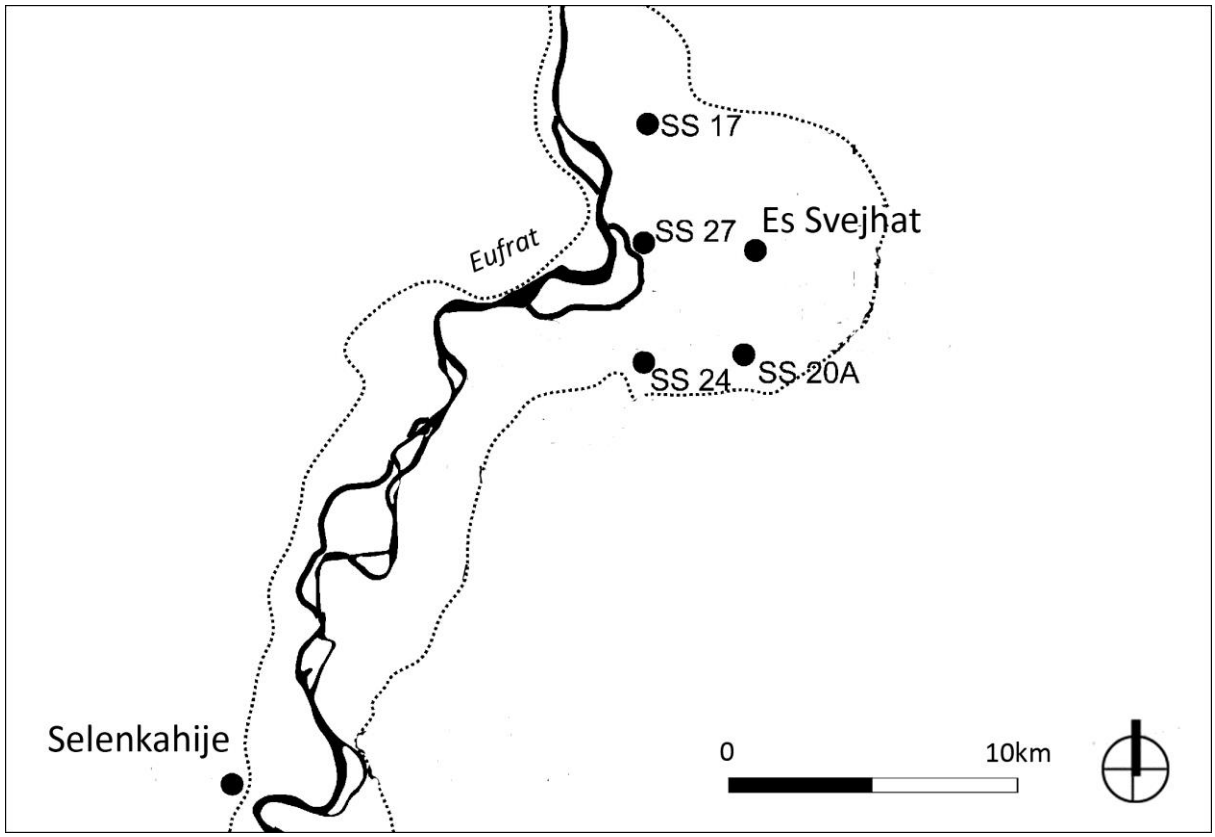
Iz tlocrta i unutrašnje organizacije kuća možemo donijeti zaključak o stambenoj arhitekturi u Halavi A. Kako se čini, raspored prostorija odvijao se po određenim pravilima, tj. standardu na prostoru cijeloga grada, bez obzira na ekonomsku moć stanovnika, jer čak i vrlo male kuće imale su isti tlocrt kao i one iznimno velike. Također možemo primjetiti da su kuće raspoređene u blokove jednakih širina, koji su pravilno raspoređeni duž planski određenih i pravilnih ulica.

Uzevši sve ovo u obzir možemo zaključiti da se planski gradilo, odnosno da je postojao visoki stupanj planiranja u konstrukciji i smještaju kuća, vjerojatno u svrhu što boljeg iskorištavanja prostora i kako bi se omogućila jednostavna i efikasna komunikacija između arhitektonskih jedinica unutar ovog urbanog centra. To planiranje vjerojatno je značilo da gradsko stanovništvo koordinirano upravlja organizacijom radova i materijala, popravcima i razvojem, a to su sve karakteristike zrelog urbanog društva.

4.2.2. Tel es Svejhat – zanimljiv primjer urbanog grada citadele

Tel es Svejhat smješten je na širokoj prostranoj visoravni uz gornji tok Eufrata, na sjeveru Sirije. Osim zanimljivog položaja na toj visoravni, ovaj lokalitet ima vrlo zanimljiv oblik. Naime, koliko je do sad istraženo, osim Tel Hadidija, ovo je jedinstveni primjer lokaliteta koji se sastoji od visoke akropole, tj. gornjega grada i znatno većeg donjeg grada koji okružuje brdo. Razlozi za ovakvu gradnju grada vjerojatno su bili politički i ekonomski, no za početak treba uzeti u obzir upravo geografske razloge. Uz takav položaj na toj nepreglednoj visoravni svakako je moguće zamijetiti da je upravo okoliš utjecao na strukturu i obrise ovoga grada.

U prošlosti es Svejhat bio je vjerojatno 3 km udaljen od rijeke[85]. Takav položaj daje naslutiti da je naselje sigurno ovisilo i o drugim resursima, a ne samo o rijeci i poplavnom području.

Položaj lokaliteta Tel Es Svejhat[86]

Cooper smatra da je povodljivo zaključiti kako je položaj ovog, i par drugih naselja (Tel Banat, Tel Telik), gotovo na samom rubu visoravni zapravo strateški postavljen kako bi eksploatirali i/ili kontrolirali resurse iz područja stepe, odnosno pastirske proizvode i ulovljene životinje[87]. Polazeći od pretpostavke da su nomadi naseljavali taj prostor stepe, zaključila bih da je suradnja između sjedilačkog, odnosno stanovništva tih gradova i nomada sigurno postojala, pitanje je samo u kolikoj mjeri, i od kuda je došao poticaj, te je li prekid suradnje bio razlog napuštanja gradova?

[85] Zettler 1997, 2.

[86] Prema sl. 3.1 u Cooper 2006, 48.

[87] Cooper 2006, 54.

U razdoblju 2300-2100 pr. Kr., tzv. fazi 5 prema Porter i Cooper, es Svejhat je dostigao veličinu koja je premašivala 40 hektara.[88] Taj urbani doseg posebno je značajan ako se uzme u obzir da je ta najveća površina postignuta u periodu kada ostala naselja na prostoru doline Eufrata, a i šire, bivaju napuštena.

Već u prethodnoj, fazi 4, es Svejhat se počeo širiti i rasti u veličini, sredinom 3. tis. pr. Kr. a zanimljivo je da manja naselja u njegovoj okolici nastavljaju biti naseljena, čak se javljaju i nova naselja (SS 5,8,17,20A).

Kada es Svejhat dostiže svoju najveću ekspanziju, ta naselja nastavljaju okupaciju, a nastaju i nova uz riječnu dolinu (SS 24,27).

Naravno da nijedno od tih naselja nije dostiglo Svejhatovu veličinu od 40 hektara, no ta su naselja važan pokazatelj kako je es Svejhat možda bio primjer tzv. hijerarhijskog sustava, koji nam je poznat iz Mezopotamije. Iako je njihov točan odnos sa Svejhatom još poprilično neistražen, moguće je da su ta naselja, kako se on širio, postepeno bila uvućena u njegov sustav, i podržavala jezgru tj. središnji centar sa bilo kakvim viškom i uslugama koje su mogli proizvesti.

Es Svejhat neki autori poistovjećuju sa naseljem Burman, koje se spominje u pismu Enna Dagana iz Marija, a u kontekstu osvojenih gradova u kampanjama Marija.[89]

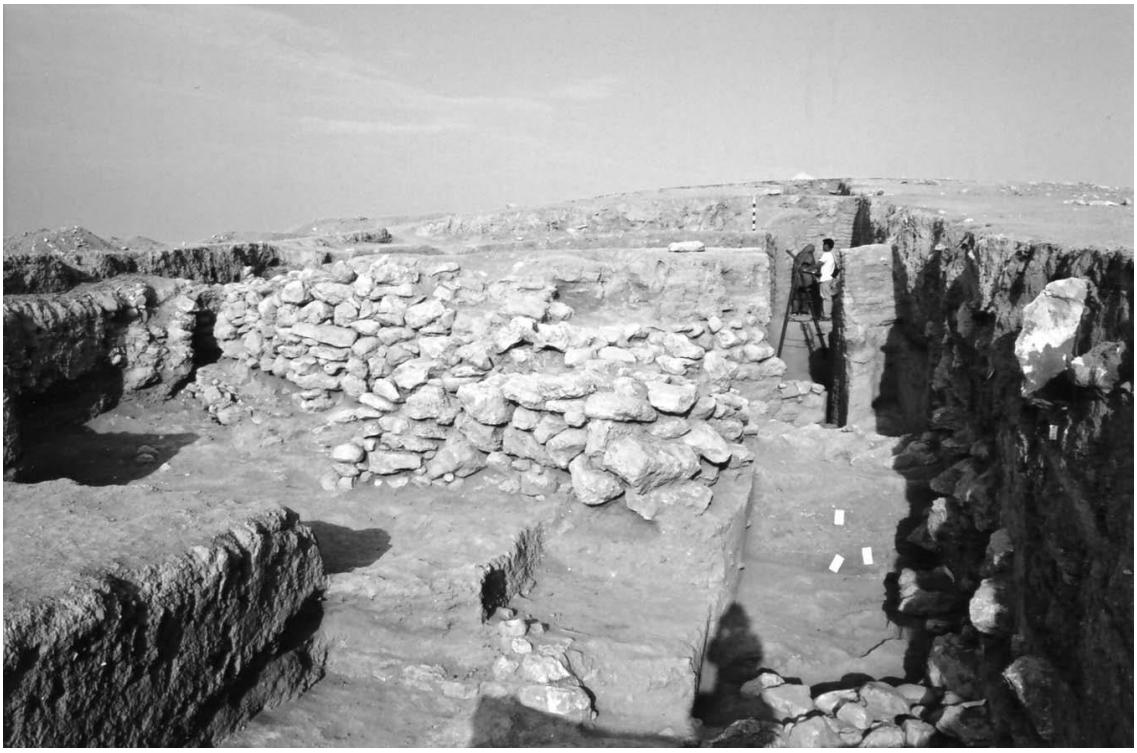
Istraživanja središnjeg brežuljka u Svejhatu otkrila su visoku strukturu od ćerpića koju možemo datirati od poč. do sredine 3. tis. pr. Kr. Sagrađena od solidnih zemljanih opeka bila je uvećavana mnogo puta tijekom svoga postojanja[90] Jezgra strukture bila je najmanje 5,5 m

[88] Cooper 2006, 58.

[89] Astour 1992,35.; Meyer 1996, 170.; Zettler 1997, 9.; u Burmanu bilo je sjedište vladara En'ar – Halama i kraljice Zimini – barku; više o tome u: Danti 2000,83.;

[90] Danti i Zettler 2002, 40.

visoka, građena u segmentima, nepravilnog pravokutnog oblika, čija je sjeverna strana bila barem 10 m dugačka. Pročelje ove kule bilo je izvedeno stepenasto i prekriveno teškom crvenom žbukom[91]. Posljednje proširenje ove strukture bilo je zapadnoj strani, u obliku zakrivljene fasade sagrađene od crvenih i sivih opeka, postavljene na kamene temelje. Pojedini slojevi kamenog ziđa temelja bili su značajnih dimenzija i sastojali su se od nekoliko redova velikog kamenja.

Ostaci kule na citadeli u es Svejhatu[92]

Sve u svemu, ovo masivno kamenje davalo je cijeloj konstrukciji impresivan, monumentalni izgled[93]. Zid širine 1 metra, vjerojatno dio kule, bio je naslonjen na zapadnu stranu zida. Daljnja istraživanja su otkrila stepenište koje je vodilo na vrh platforme na sjevernom kraju zida, dok je nadsvedeni hodnik na vrhu vodio prema istoku[94]

[91] Danti i Zettler 2002, 40-1.

[92] Cooper 2006, 72.

[93] Armstrong i Zettler 1997, 18.

[94] Danti i Zettler 2002, 41.

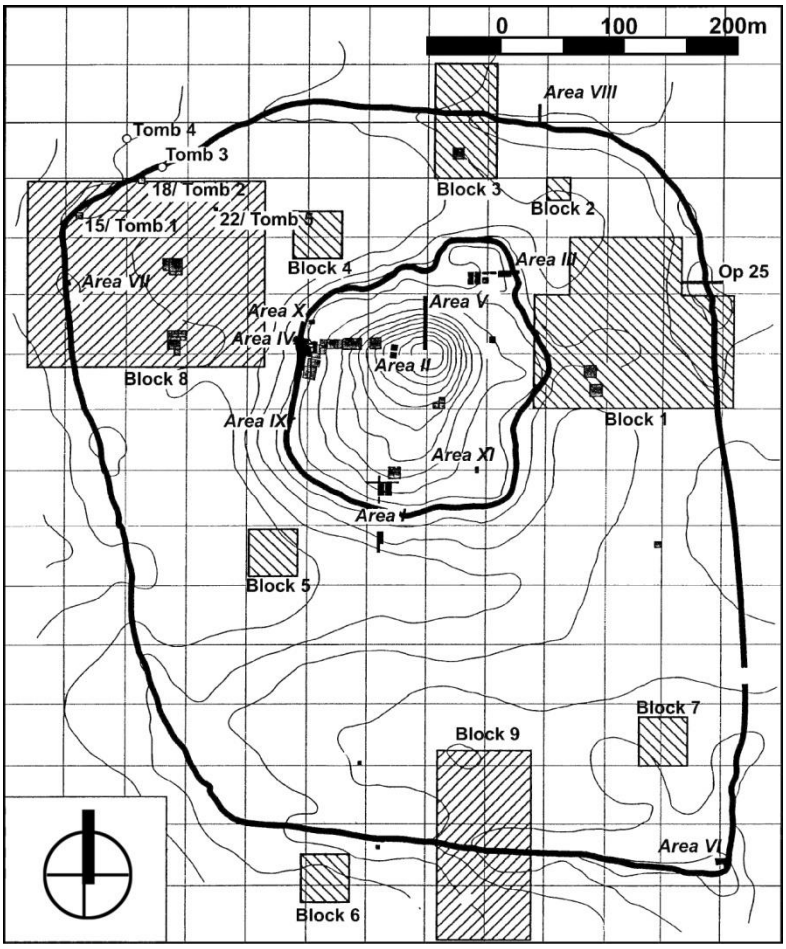
Zid od nepečene opeke u kuli na Svejhatovoj citadeli[95]

Izvorno se smatralo da je ova masivna građevina mogla imati religijsku funkciju, služeći kao masivna platforma za odvijanje kulta ili *bamah* ili kao dio još neotkrivenog hrama[96]. Daljnja sondiranja u i okolo te konstrukcije potvrdila su da je ona bila masivni zid citadele. Ova građevina podigla je nivo naselja nekoliko metara iznad izvorne visine i sadržavala je druge strukture u sebi. Buduća istraživanja ovog dijela naselja bi mogla utvrditi prirodu i važnost citadele i građevina koje je sadržavala. U svakom slučaju sigurno je da je ova konstrukcija od nepečene opeke predstavljala golem građevinski pothvat. Značajna sredstva, ljudstvo i planiranje bilo je potrebno za uspješnu izgradnju i održavanje ove značajne impozantne tvrđave tijekom rane faze razvoja ovog naselja.

[95] Cooper 2006, 72.

[96] Danti i Zettler 2002, 42.

Čvrsti obrambeni zidovi i dalje su se gradili tijekom ostatka RBr doba, služeći uglavnom okruživanju i zaštiti glavnih područja stanovanja. Stražnji zidovi građevina unutar gradskog zida ponekad su predstavljali dio fortifikacija, iako je bilo više uobičajeno da su se građevine gradile odvojeno od zidina. U periodu procvata naselja, kasna faza RBr doba (faza 5) centralni visoki brežuljak bio je okružen zidom od opeke debljine 2,5 metra.

Gradske zidine na citadeli i oko vanjskog grada Svejhata[97]

Iskopavanja, zračne fotografije i geomagnetska istraživanja potvrdila su da je es Svejhatov donji grad, koji je izrastao sa sve četiri strane gornjeg grada, bio isto okružen zidom ili nizom zidova različite izvedbe[98]

[97] Prema sl 4.4 u Cooper 2006, 75.

[98] Armstrong i Zettler 1997, 48-51.; Peregrine i dr. 1997, 78-9.

Svejhat je zasigurno bio tip grada *citadele.*[99] Brojni primjeri takvih gradova ocrtavaju situaciju u kojoj su snaga i autoritet koncentrirani na središnjem uzvišenom prostoru, čvrsto čuvani i obrambenim zidinama razgraničeni od ostatka naselja. Takve konfiguracije gradova citadela nisu se razvile sve do kraja RBr doba. Iako je es Svejhat manje više kontinuirano bio naseljen kroz čitavo 3. tis., tek je u fazi 5 dostigao veličinu i kompoziciju od središnjeg uzvišenog tela i proširenog utvrđenog donjeg grada, što je očito bio rezultat velikog porasta broja stanovnika. Prije ovog razdoblja, naselje je bilo ograničeno na citadelu u središnjem djelu, gdje je zapravo bilo vrlo malo razlike između zajedničke i elitne arhitekture[100].

Temelji za gradske zidine položeni su na tanki sloj gline[101]. Moguće je, da je donji grad u svom obrambenom sustavu bar djelomično imao kazamatne zidine. Uz sjeverozapadni dio donjeg grada arheološka iskopavanja su otkrila debeli zid orijentiran sjeveroistočno-jugozapadno i zid koji je bio postavljen okomito na taj, prema unutrašnjoj, jugoistočnoj strani. Pretpostavlja se da je to dio kazamatnog sustava vanjskih zidina, no potrebna su daljnja istraživanja kako bi se detaljnije moglo potvrditi[102].

Vrlo impresivni temelji za kulu otkriveni su uzduž zapadne strane naselja, uz unutrašnji zid u es Svejhatu, koji je okruživao grupu važnih javnih zgrada na središnjem brežuljku u posljednjoj fazi okupacije na kraju 3. tis. pr. Kr. Zalihe glinenog streljiva i vršak strelice u obliku vrbinog lista pronađeni u prostorijama unutar gradskih zidina i tornja potvrđuju njihovu obrambenu funkciju.[103] Istraživanja su nam otkrila bazu kule od nepečene opeke dugu 7 metara, sa istakom od zapadne strane gradskog zida. Ta kula bila je strašno oštećena, ili u nekom napadu ili od kasnije erozije[104]. Činjenica da je pronađeno skrovište 35 cjelovitih i više

[99] Cooper 2006,76.; više o gradovima tog tipa vidi u ovom radu u pogl. 6.1.

[100] Cooper 2006,77.

[101] Zettler 1997, 53.; Cooper 2006, 78.

[102] Zettler 1997, 49.; Cooper 2006, 80.

[103] Holland 1976, 49.; 1977, 37.

[104] Holland 1977, 37.

od 60 fragmentiranih glinenih streljiva za praćku u sobama koje se nalaze odmah s unutrašnje strane gradskog zida, možemo zaključiti da je ova kula sigurno imala obrambenu ulogu[105].

Fortifikacijski sustav ovog grada predstavlja vrlo zanimljiv problem, jer izgleda kao da je sastavljen od vrlo različitih obrambenih oblika. Do današnjeg dana, brojna istraživanja, arheološka iskopavanja i geomagnetska traženja nisu uspijela odrediti ikakvu konzistentnost u obliku i konstrukciji tih oblika od sektora do sektora na naselju. U jednom istraživanju na istočnom dijelu donjeg grada, otkriveno je kako su se vanjske fortifikacije sastojale od zemljanih bedema, otprilike 18,5 metara širokih, koje su bile postavljene prema van sa oblogom od nagibnog kamenja. Na unutrašnjosti bedem je bio poduprt sa 1,15 metara visokim zemljanim zidom postavljenim na kamenim temeljima[106]. Ne zna se pouzdano je li takva konstrukcija originalno mogla nositi više slojeve, ili zid na vrhu. U svakom slučaju, ovakav tip bedema jedinstven je primjer na području sjeverne Sirije[107].

Na drugom području sjeverozapadnog dijela vanjskog grada istraživanja su otkrila fortifikacije potpuno drugačijeg načina izgradnje. Ovdje je pronađen zid, nekih 1,80 metara širine, koji se sastojao od slijedova zemljanih opeka postavljenih na kamenim temeljima[108]. Uz ovaj široki zid okomito prema unutrašnjosti nadovezan je nešto tanji zid, koji je taj unutrašnji prostor dijelio na dva dijela, vjerojatno sobe. Takav raspored sugerira na konstrukciju poput kazamatnog zida[109]. Rezultati geomagnetskog mapiranja u sjeverozapadnom uglu, međutim, otkrila su drugačiju konfiguraciju, koja se sastojala ne od jednog, već od dva reda paralelnih zidova. Takav dvostruki red zidina također je primjećen i na sjevernom dijelu vanjskog grada[110]. Na dvostruki red zidina u sjeverozapadnom uglu

[105] Holland 1977, 37.

[106] Zettler 1997, 49.

[107] Usporediti sa npr. Titris Höyük, vidi u: Algaze i dr. 1995, 21-22., i Tel Mozan, vidi u: Zettler 1997, 49. i Cooper 2006, 85.

[108] Zettler 1997, 49.

[109] Zettler 1997, 49.

[110] Zettler i dr. 1996, 33.

vanjskog naselja upućuju i zračne fotografije[111]. Ta dvostruka linija može jednostavno predstavljati dva obrambena zida, od kojih je jedan kasnije nadograđen. Alternativno, moguće je da ovi linearni oblici predstavljaju obloge bedema slične onima koje su otkrivene na istočnoj strani[112].

Dakle, fortifikacijski sustavi vanjskog grada u es Svejhatu predstavljaju vrlo različite oblike koji se, kako se čini, razlikuju od jednog gradskog sektora do drugog. Buduća istraživanja će bez sumnje bolje osvjetliti ovaj jedinstveni sustav konstrukcija.[113]

Dijelovi gornjeg i donjeg grada u es Svejhatu su dovoljno istraženi i pružaju nam obilje podataka o stambenoj arhitekturi ovoga grada. U području II u gornjem gradu Holland je pronašao nekoliko slojeva, faza kuća iz RBr doba[114]. To je bilo vrlo usko sondiranje i vrlo malo informacija nam je poznato o stvarnoj veličini tih zgrada i njihovom unutrašnjem rasporedu prostorija. Slična situacija je i u području III, na sjeveroistočnoj terasi gornjeg grada, gdje su pronađene obiteljske zgrade koje su se sastojale od nadgradnje od nepečene opeke na kamenim temeljima, kao i bogati nalazi keramičkih vrčeva i posuda za pečenje, figurica, modela kotača i brončanih igli[115]. No, još uvijek ne znamo točne dimenzije i unutarnji raspored prostorija tih zdanja.

Najznačajniji ostaci arhitekture su otkriveni na području IV, na glavnom brežuljku, među kojima treba izdvojiti veliko spremište, zgradu za pripremu hrane i središnja zgrada za primanja. To je jedan od najboljih primjera elitne arhitekture. Ova zgrada sastojala se od nekoliko prostorija koje su bile sagrađene uz široki unutrašnji fortifikacijski zid, dok je sa istočne strane bila omeđena ulicom popločenom šljunkom, koja je vodila paralelno uz gradski zid[116].

---

[111] Zettler 1997, 49; Peregrine i dr. 1997, sl. 4.2.

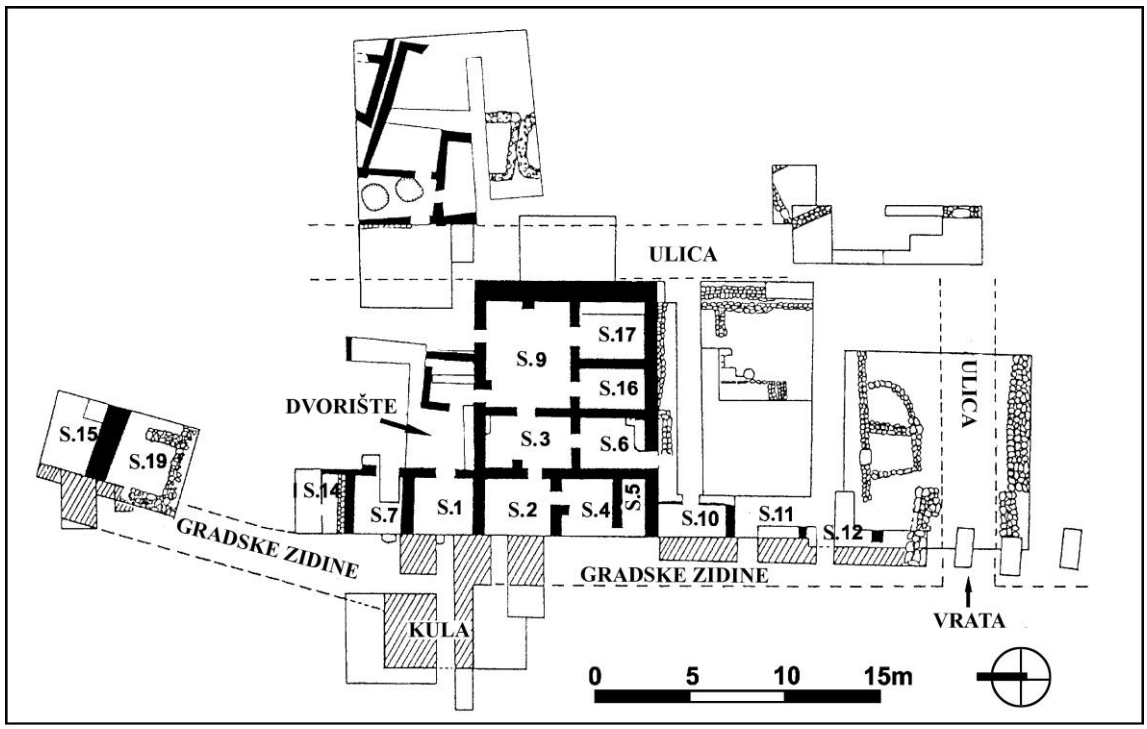
[112] Peregrine i dr. 1997, 77.

[113] Cooper 2006, 86.

[114] Holland 1976, 39-48.

[115] Holland 1976, 48-9.

[116] Holland 1993-94, 278.

Izgorena zgrada u Svejhatu[117]

Istraživači su ovu jedinicu nazvali „Izgorena zgrada“ upravo zbog toga što je oko 2100. pr. Kr uništena u masivnom požaru. Otkriveni su tragovi naseljenosti i nakon požara, krajem 3. i početkom 2. tis, kako u prostorijama zgrade, tako i u prostorima izvan nje, točnije u području IVZ, polja 1,20 i 12 na sjeveru i 8 na jugu.[118] Dokazi o ovoj kasnijoj nastanjenosti predstavljaju osiromašenu fazu naseljavanja lokaliteta, kada je sveukupna veličina bila dosta smanjena i arhitektura prolazna. U svjetlu tih razloga Cooper iznosi opis zgrade i tog područja u fazi prije navedenog požara. Izgleda da se nastanjenost ove zgrade podudara sa najplodnijim razdobljem Svejhata, kada je grad dosegao najveći obujam i najveću obrambenu moć, odnosno u fazi 5. Prostorije u samoj unutrašnjosti ovoga kompleksa u području IV (sobe 14,7,1,2,4,5,10-13) sagrađene su odmah uz unutrašnju stranu gradskog fortifikacijskog zida i kako se čini, služile su kao spremišta. Funkcija spremišta najviše je očita u sobi 4, gdje su pronađene brojne keramičke posude nagurane na podu i u susjednoj sobi 5, u kojoj je jak požar sačuvao velike količine karboniziranih sjemenki, što znači da je funkcija ove sobe

[117] Prema sl 6.4 u Cooper 2006, 134.

[118] Holland 1977, 42-43.; Holland 1993-4, 280.; Armstrong i Zettler 1997, 27-30.

sigurno bila skladištenje žitarica[119]. U sobi 3 pronađeni su peć za topljenje metala i drugo oruđe vezano uz obradu kovina, kao i nekoliko keramičkih posuda. U blizini je pronađen i uteg ispisan klinopisom, koji upućuje na ekonomske transakcije unutar ovog kompleksa, a moguće da je trgovina bila vezana uz proizvodnju metala[120]. Paleografsko istraživanje ispisanog utega datira ga u razdoblje III. dinastije iz Ura, cca 2113-2006 pr. Kr.[121] Radiokarbonska istraživanja na uzorcima ugljena i karboniziranog žita, koji su sakupljeni s temeljnog tla u zgradi, potvrdili su datum kasnog 3. tis., određenije oko 2150. pr. Kr.[122] U sobama 1,3,4,6,8 i 9 nađeno je mnoštvo ljudskih i životinjskih figurica.[123] Jedna figurica konja je posebno lijepo izrađena, sa precizno izrađenom grivom i čuperkom i seksualnim organima. Rupa, koja je probušena kroz njušku upućuje na mjesto gdje se moglo provući prsten za držanje uzdi.[124] Osim figurica izrađenih od terakote ova zgrada u području IV pružila je bogati asortiman nalaza. Kameni mužari i slično kamenje za usitnjavanje i mljevenje žita često su pronađeni uz radne površine i klupe, što upućuje na mjesta gdje su se vršile aktivnosti vezane uz pripremu hrane.[125] Također je pronađeno nekoliko komada brončanog oruđa, poput kopči, igli, srebrnog okova i srebrne narukvice. Broj metalnih nalaza znatno je veći nego u ostalim dijelovima lokaliteta što dodatno označava bogatstvo ove zgrade. Pronađene su i jedinstvene posude, koje su vjerojatno služile kao posebne zdjele za serviranje ili u svrhu ritualnih aktivnosti[126]. Među tim posudama možemo izdvojiti precizno dekoriranu zdjelu od alabastera i dva dekorirana keramička kaleža.[127] Uz to, pronađena je velika količina posuda za skladištenje namirnica, od kojih su mnoge bile posebne ili zbog oznake keramičara ili zbog posebnog oblika[128]. Pronađeno je i nekoliko primjeraka vrčeva s jednom drškom i ravnom

[119] Holland 1976, 69.; Van Zeist i Bakker-Heeres 1985; Cooper 2006, 135.

[120] Pfälzner 2001, 367.

[121] Holland 1975, 75-76.

[122] Armstrong i Zettler 1997, 25-6.

[123] Holland 1976, 55,57,59,61, i sl. 15; Holland 1977, 41, i sl. 11.

[124] Ako je ovo prikaz domaćeg konja onda je to uz figurice pronađene u Tel Banatu jedan od najstarijih takvih prikaza na Starom istoku, više u: Holland 1993-4, 283.; Porter i McClellan 1998, 24.; Cooper 2006, 135.

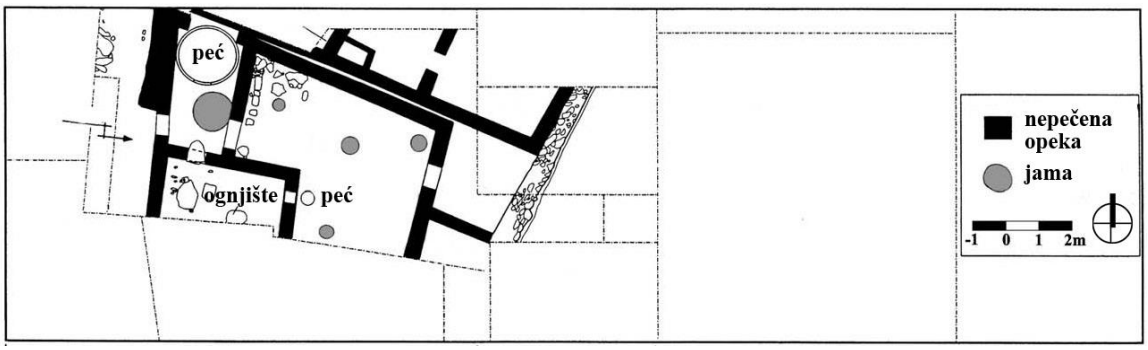
[125] npr. sobe 6, 8 i 12, vidi u: Holland 1976, 55.; Holland 1977, 39-41.

[126] Holland 1976, 55,57,61.

[127] Holland 1993-4, 279.

[128] Više o posebnim obilježjima posuda iz zgrade u području IV vidi u: Holland 1976, slike 10-13.

bazom *vounous* tipa, što je Holland protumačio kao siguran dokaz za dalekosežnu trgovinu, jer u užoj regiji takvi primjerci nisu pronađeni, a dobro su nam poznati takvi primjeri iz područja Palestine, konkretno u Gazi.[129]

Zgrada kuhinja iz Svejhata[130]

Iz istog razdoblja pronađena je tzv „zgrada kuhinja“ koja je od velike zgrade iz područja IV odvojena ulicom ili prolazom, a sastojala se od nekoliko velikih prostorija. Kvadratna soba u koju se moglo ući ravno iz ulice bila je opremljena sa kružnom peći promjera 2,2 metra, što je zauzimalo cijeli sjeverni dio sobe. Iako su zidovi poprimili crvenu boju, ne vide se tragovi iznimno visokih temperatura, pa se pretpostavlja da je peć originalno imala i poklopac i dimnjak, odnosno cijev za odvod zraka, kao i da je služila za kuhanje, a ne u industrijske svrhe.[131] Južno od ove prostorije otkrivena je još jedna prostorija sa ognjištem i jamom za pečenje i velikim kamenim pločama koje su očito služile kao radne površine.[132] Iz jedne i druge prostorije moglo se ući u dvorište L oblika, u kojem se nalaze brojni fiksni predmeti, poput cilindričnih jama, od kojih je u jednoj pronađeno nekoliko kamena za mljevenje i mužar, peć u obliku košnice, platforma od kamenih blokova, i kamena ploča u L obliku, što dokazuje da se ovdje vršila priprema hrane.[133] U stražnjem dijelu kuće otkrivene su još dvije prostorije od kojih se pretpostavlja da je jedna sadržavala peć, sudeći po velikim količinama

[129] Holland 1993-4, 282.

[130] Prema sl 6.5 u Cooper 2006, 136.

[131] Armstrong i Zettler 1997, 21.

[132] Armstrong i Zettler 1997, 23.

[133] Armstrong i Zettler 1997, 24.

crnog pepela koje se tamo nakupilo.[134] Sudeći po broju radnih površina i instalacija za kuhanje možemo zaključiti da se u ovoj kući odvijala priprema hrane u obimnim količinama i svakako zaslužuje naziv „zgrada kuhinja“.[135] Ako uzmemo u obzir da je velika zgrada u području IV služila kao spremište gdje su se čuvali žito, tekućine i roba za trgovanje, onda možemo zaključiti da je ova zgrada služila kao mjesto gdje se pripremala i kuhala hrana i da su zapravo te dvije zgrade bile samo dio jedne velike rezidencije.[136]

Geomagnetska mapiranja koja je 90-tih godina 20 st. izvršio Peter Peregrine pružaju nam brojne informacije o tradicionalnoj stambenoj arhitekturi 3. tis. pr. Kr.[137] Važni su nam podaci iz bloka 1, na prostoru od gotovo 1,5 hektara, istočno od glavnog brežuljka, gdje je otkriveno nekoliko prostorija. A osim toga, geomagnetska istraživanja su potvrdila i postojanje vrata u istočnom dijelu obrambenog zida donjeg grada. Otkrivena je ulica, koja je vodila od tih vrata, prema zapadu, u smjeru glavnog brda, kao i manje ulice koje su se iz nje granale.[138] Jedan od načina da se interpretiraju ovi podaci, jest da se zaključi kako su postojali gusti kvartovi stambenih kuća, razmještenih u blokove između mreže ulica u donjem gradu koje su ujedno omogućavale komunikaciju sa gradskim vratima i citadelom na brdu.[139]

U bloku 1 istraživanja su također potvrdila postojanje kuća. U operaciji 16 otkriveni su tragovi kamenih temelja, najvjerojatnije dijelovi kuće, koji datiraju u fazu 4, odnosno treće tromjesečje 3. tis.[140] Nekoliko prostorija pronađeno je uz otvoreni prostor, odnosno dvorište, u kojem su otkriveni klupa i ognjište.[141] Nažalost, zbog vrlo ograničenog prostora koji je istražen ne znamo više o toj kući. Još veći problem predstavlja činjenica da su originalni postav i funkcija stambenih prostora drastično promjenjeni u kasnijim okupacijskim fazama,

[134] Armstrong i Zettler 1997, 25.

[135] Armstrong i Zettler 1997, 25.

[136] Cooper 2006, 137.

[137] Zettler et al. 1996; Peregrine et al. 1997.

[138] Peregrine et al. 1997, 78.

[139] Cooper 2006, 114.

[140] Zettler 1997, 47.

[141] Zettler 1997, 46-7., sl. 3.9.

sve do kasnog RBr doba, tj. faze 5, kada je postavljeno nekoliko velikih peći za sušenje/pečenje keramike i kako se čini čitav prostor je pretvoren u industrijsku zonu, koju obilježavaju pirotehničke aktivnosti, pogotovo pečenje keramike.[142]

U drugim područjima donjeg grada nalazimo ostatke kuća, no podaci o stambenoj arhitekturi su vrlo fragmentarni zbog kasnijih jama i oranja.[143]

U operaciji 9 u sjeverozapadnom sektoru donjeg grada težište stambene okupacije sa kraja 3. tis. potvrđuju ostaci najmanje tri zgrade, koje se mogu povezati sa aktivnostima vezanim uz vanjske prostore. Otkriveni su ukopani vrčevi za spremanje namirnica, ožbukani i kamenom popločeni podovi, kameni za mljevenje, kao i ožbukani spremnici i cijevi koji su možda korišteni za preradu grožđa ili za bojanje kože.[144] Otkriven je i kameni cjevovod koji je vodio kroz prostor od jugozapada do sjeveroistoka između zgrada. Vjeruje se da je cjevovod vodio vodu iz obližnjeg bunara.[145] Iako je voda za piće dopremana direktno iz bunara, cjevovodi su služili u druge svrhe, poput odvođenja otpadnih voda.[146]

Najviše saznanja je donijelo istraživanje operacija 4 u zapadnom dijelu donjeg grada. Otkrivena je velika, relativno dobro očuvana zgrada sa kraja 3. tis.

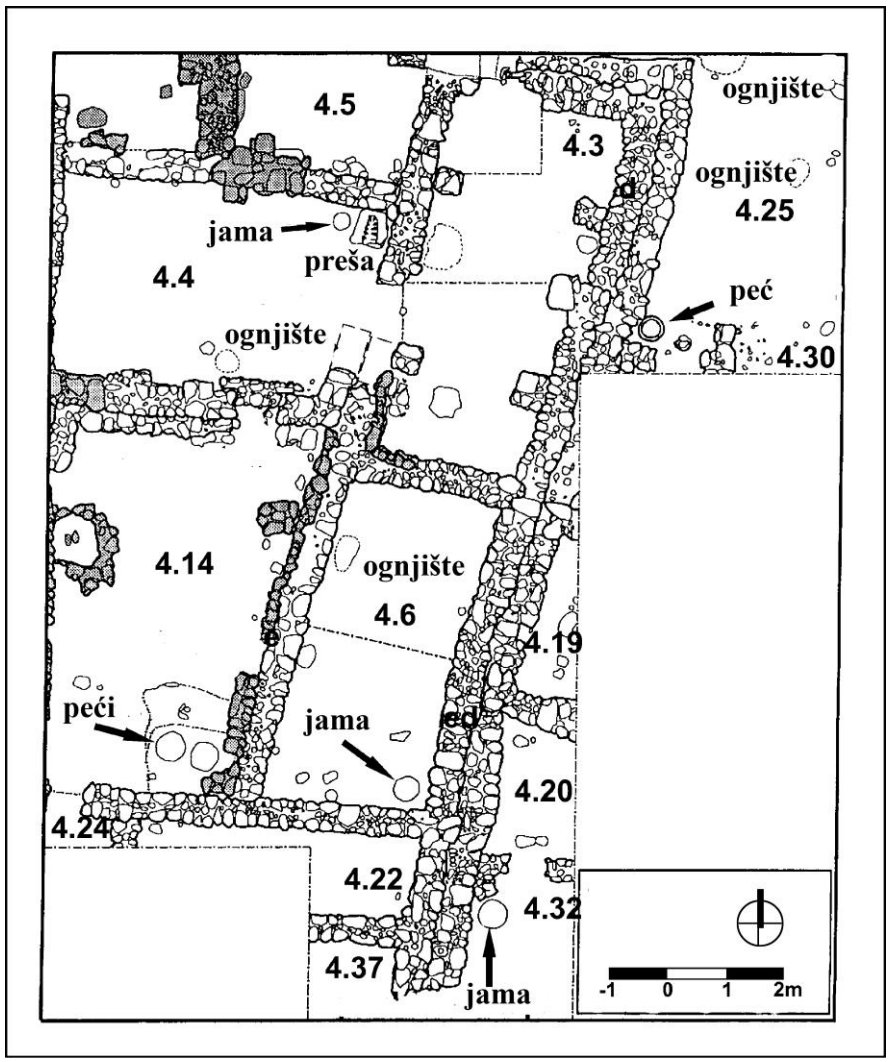
[142] Zettler 1997, 47.

[143] Zettler 1997, 43.

[144] Holland 1993-94, 279.; Zettler 1997, 45-6.

[145] Zettler 1997, 45.

[146] Zettler 1997, 45.

Kuća 4 u donjem gradu u Svejhatu[147]

Zgrada je sadržavala najmanje osam unutarnjih prostorija, kao i nekoliko vanjskih prostorija koje su joj bile pridružene uz jugoistočni dio.[148] Samo površina poda prelazi 110 m kvadratnih, tako da je ovdje uistinu riječ o vrlo velikoj zgradi, no ne možemo ju klasificirati drugačije negoli stambenu kuću, jer svi nalazi u njoj upućuju samo na stanovanje. Jedna prostorija (soba 4.14) interpretira se kao dvorište zbog svoje velike površine 7x4.5 metara. Pod je bio popločen sa šljunkom, a u jugoistočnom uglu nađene su dve kružne ožbukane jame

[147] Prema sl 5.16 u Cooper 2006, 115.

[148] Zettler 1997, 39-43, slike 3.5 i 3.6.

sa tragovima paljenja u njima. Te jame najvjerojatnije su bile lonci odnosno pećnice.[149] Poput dvorišta u Selenkahiji i Halavi A izgleda da su i ovdje dvorišta služila kao središnja mjesta za pripremu hrane. U ostalim prostorijama ove kuće pronađene su druge instalacije. U sobi istočno od dvorišta pronađeni su peć i kružna jama za spremište. U sobi sjeverno od dvorišta pronađen je veliki vapnenački blok sa zarubljenim duguljastim udubljenjem i uskim kanalom, što je vjerojatno služilo kao neka vrsta preše, a na podu uz to je pronađena okrugla glina i jama od poredanog šljunka.[150] Soba 4.3 na istočnoj strani vrlo je jedinstvena prostorija, sa tri stupa koja prianjaju uz jugoistočni zid. Takvi stupovi koji su podupirali zid mogli su služiti i kao potpora za gornju etažu.[151] U toj istoj sobi pronađena su i dva pečena glinena diska, sa perforacijama, koje su vjerojatno nastale od vretena, što upućuje na aktivnost predenja u toj prostoriji. Sjeveroistočno, odmah uz kuću nalaze se ostaci peći i jedne pećnice oblika košnice. Moguće je da su se ovdje odvijale dodatne aktivnosti vezane uz pripremu hrane poput pečenja kruha.[152] Ova velika kuća pronađena u operaciji 4, ocrtava nam primjer kuće u kojoj se nalazio niz kućanskih instalacija i pridodanih kućanskih artefakata. Postoji mogućnost da je kuća bila i središnje mjesto za neke specijalizirane radnje, poput priprema odjeće, što možemo zaključiti iz vretena, ali i za preradu grožda, što se da zključiti iz pronađene preše. Iako je to rijedak primjer, ne može se smatrati potpuno neuobičajenim da je postojala takva „radnja“ manjih razmjera. Još uvijek je nejasno koliko su te aktivnosti razlog za veličinu ove kuće, a i nesigurno je koliko su te aktivnosti izraz industrije malih razmjera za lokalnu upotrebu, ili su bile dio veće industrije naselja koja je bila povezana s trgovinom na daljinu.[153]

[149] Zettler 1997, 42.

[150] Zettler 1997, 40,43.

[151] Postojanje više etaža, odnosno kuća sa dva ili više kata nije potvrđeno u mnogo primjera na prostoru Sirije u 3. tis. pr. Kr. Iako terakotni model kuće pronađen u Ali al-Hađu potvrđuje postojanje istih; također u lokalitetu Ašur u sjevernoj Mezopotamiji ostaci potvrđuju postojanje takvih kuća, Zettler 1997, 41.; Andrae 1922, 36-8.; Masuda 1983, 153-60.; Cooper 2006, 116.

[152] Zettler 1997, 43.

[153] Holland 1993-94, 279.

4.2.3. Selenkahije – urbani centar neobičnih karakteristika i na neobičnoj lokaciji

Za razliku od većine naselja koja se nalaze na riječnim terasama ovo naselje smjestilo se na izduženom grebenu 20ak metara iznad riječnog toka. Uz to, prirodna depresija koja se nalazi uz zapadnu stranu lokaliteta je za 10 metara niža od vrha klisure. Takav neobičan položaj sigurno nije izabran od straha od poplava, nego iz obrambenih razloga. Pozicija na vrhu visoke klisure, koja je štitila stanovnike od napada i pljački, govori u prilog želji za obranom koju potvrđuje i pronalazak debelih gradskih zidina, kula i prilazne rampe.
Naselje koje je bilo okruženo čvrstim obrambenim sustavom zidova i bedema, bilo je prvenstveno područje stambenih kuća, pogotovo u središnjem dijelu. Moguće da je postojala elitna zgrada od nekog značaja za zajednicu, na uzvišenom dijelu na jugu naselja, no taj prostor još nije dovoljno istražen zbog toga što se danas tamo nalazi groblje.[154]

Temelji za gradske zidine postavljeni su na pripremljenu površinu od šljunka i tucanog kamenja.[155] U jednom sektoru grada, gdje se vrlo jasno može vidjeti sekvenca gradskog zida, možemo uočiti progresivnu obnovu i uvećanje gradskog zida od originalne širine od 2,5 metra do finalne faze, u kasno RBr doba kada je iznosila gotovo 3,6 metara.[156] Te obnove i uvećanja gradskih zidina samo potvrđuju da je prijetnja opasnosti bila sve veća pri kraju 3. tis. pr. Kr.[157] Na zapadnoj strani naselja pronađena su gradska vrata, koja su bila flankirana s kvadratnim kulama i uvučena prema naselju.[158] Na nekoliko mjesta na sjevernom dijelu naselja možemo uočiti nepravilnosti u izgradnji gradskog zida, koje izgledaju kao da se zid nastavlja nakon svog osnovnog tijeka i te nepravilnosti možemo protumačiti kao male izbočine u zidu poput

[154] Cooper 2006, 77.; Van Loon 2001, 3.95.

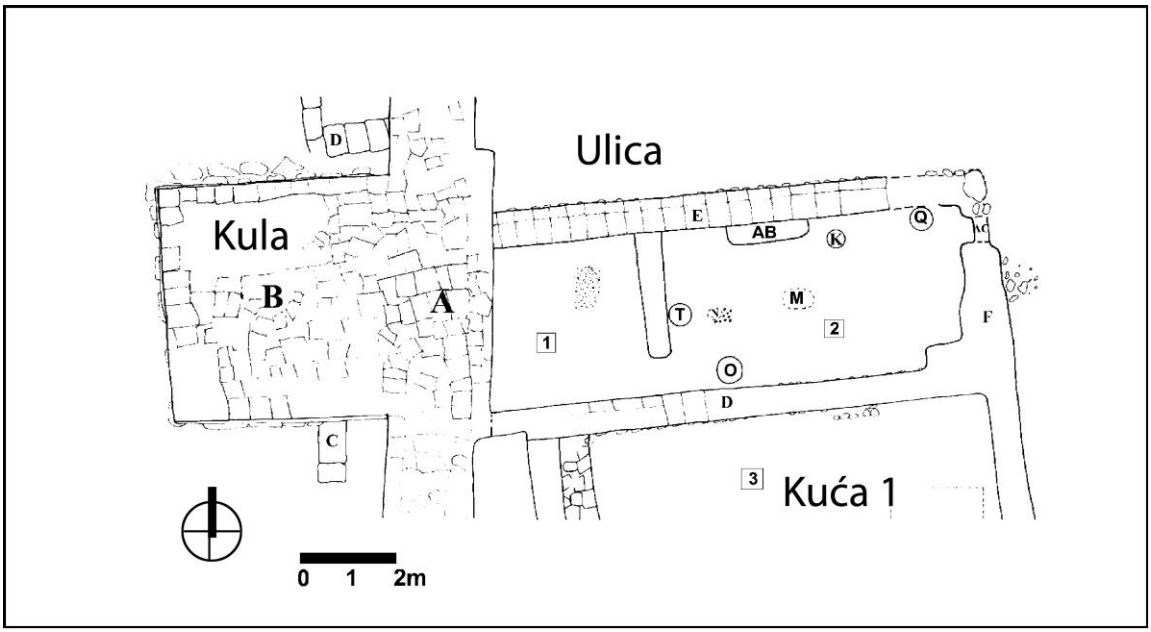
[155] Van Loon 2001, 3.51, 3.86; Cooper 2006, 78.

[156] Van Loon 2001, 3.51-3.53, Cooper 2006, 79.

[157] Zanimljivo je to usporediti sa zbivanjima na području današnje Turske, odnosno u jugoistočnoj Anatoliji, jer nam rezultati istraživanja tamo potvrđuju da su naselja također obnavljala i povećavala svoje zidine na kraju RBr doba, npr. Titris Höyük, usp. Algaze i dr. 2001, 33-34., Cooper 2006, 79.

[158] Van Loon 2001, 3.89., Cooper 2006, 81.

kontrafora.[159] Najistaknutiji temelj za kulu lociran je uz zapadni dio naselja, a sastojao se od velikih kamenih blokova na površini od 5x5 metara.

Zapadna kula u Selenkahiji[160]

Ova konstrukcija vjerojatno je dodana znatno kasnije u povijesti grada , i očito je još jedan u nizu potvrda da su postojali napori kroz vrijeme da se naselje učvrsti i da se uvećaju obrambene sposobnosti naselja.[161] Tome u prilog govori i pronađena glasija od sitnog šljunka koja je prekrivala zid za zadržavanje sagrađen ispred gradskog zida na sjeveru naselja, a datiramo ju u fazu 4 i 5, odnosno kraj RBr doba.[162] Ostali tragovi šljunčane glasije pronađeni su duž vanjskog dijela gradskih zidina na njihovom zapadnom dijelu. Kako se čini, ispunjavale su svojevrstan jarak oko 5 m zapadnije od gradskog zida, iz čega se daje naslutiti postojanje ranijih obrambenih radova, prije izgradnje bedema.[163]

[159] Van Loon 2001, 3.87.

[160] Prema sl. 5.13 u Cooper 2006, 108.

[161] Van Loon 2001, 3.89.; Cooper 2006, 82.

[162] Van Loon 2001, 3.86.

[163] Van Loon 2001, 3.89., Cooper 2006, 84.

Obrambeni sustav grada pokazuje znatne varijacije u planiranju i izvedbi. Na primjer, duž sjeverne duljine gradskog zida pronađeno je nekoliko promjena u smjeru zida. Duž zapadnog dijela tela, čini se da zid poprima „neobičan, krivudav tijek".[164] Zapravo cijelom dužinom zida mogu se primjetiti mnoge promjene u dimenzijama zida. Ne postoji regularno, ili predvidljivo mjesto za kontrafore ili kule i primjetna je velika količina varijacija u broju rekonstrukcija i dogradnja. Na temelju tih nepravilnosti i razlika u izgradnji fortifikacija, možemo poput Cooper zaključiti da su gradski autoriteti općenito označavali gdje bi se gradski zid trebao graditi, no sama konstrukcija i rekonstrukcija zidina bila je prepuštena samim kvartovima, odnosno pojedinim dijelovima grada /lokalnoj samoupravi.[165] Upravo na temelju ostataka gradskog zida i svega što je o njemu rečeno možemo pretpostaviti da iako je postojala centralna uprava u Selenkahijeu, vjerojatno je imala ograničenu vlast.[166]

Ostaci arhitekture dosta su istraženi i iz njihovog bogatog korpusa možemo izdvojiti zanimljive elemente, koji svjedoče o urbanom karakteru Selenkahije. Ovaj urbani centar obilježava gusto naseljeno stambeno područje s kućama poredanim u blokove, uzduž dužih ulica popločenih kamenim oblucima. Većina stambene arhitekture pronađena je na centralnom dijelu tela.[167] U tom području kuće su poslagane duž dvije glavne aleje, koje su istraživači nazvali „Glavna ulica" i „Bulevar zalazaka".[168] Osim toga, stambena arhitektura pronađena je i na južnom dijelu tela, sjeverno i južno od modernog rova iskopanog buldožerom radi navodnjavanja, i na sjevernom dijelu naselja unutar sjeverozapadnog ugla gradskih zidina.[169]

Ostaci kuća izvan gradskih zidina na zapadu upućuju na ekstramuralno naseljavanje, koje ocrtava ekspanziju naselja do svojih najvećih granica koje su dostignute kasnije, pred kraj RBr

[164] Van Loon 2001, 3.103.

[165] Cooper 2006, 86.

[166] usp. Van Loon 2001, 110.; Također, moglo bi se pretpostaviti da je i u es Svejhatu, gdje su primjećene razlike u gradskim zidinama od jednog dijela grada do drugog, također postojala takva raspodjela vlasti, usp. Cooper 2006, 86.

[167] Excavation B, Van Loon 2001, 3.50-3.83.

[168] Cooper 2006, 107.

[169] Exc. A, Van Loon 2001, 3.31-3.50 i Exc. C, Van Loon 2001, 3.83-3.86.

doba.[170] Od samog početka ovaj grad je služio kao mjesto stanovanja, što implicira otkriće kuća koje su utemeljene na prirodnom terenu. Izgleda da su čak postojale kuće, koje su sagrađene prije nego je naselje okruženo zidinama, što znači da je namjera za urbanim životom postojala prije nego se javila potreba za obranom. Na zapadnom dijelu centralnog područja B, rani ostaci kuća temeljenih na prirodnom terenu su kasnije nasipani sa pepelom, blatom i posuti šljunkom, kao priprema za temelje prvog gradskog zida.[171] Nadalje, kosa orijentacija na gradski zid kuće br. 1 iz centralnog područja upućuje na to da su na njezinom mjestu mogle postojati ranije građevine iz perioda kad još nije postojao gradski zid, ili kada je zid bio na nekom drugom mjestu.[172]

Nakon izgradnje gradskih zidina kuće u neposrednoj blizini zida su često bile mijenjane pod utjecajem popravaka i proširenja fortifikacija. Na primjer, kada su tijekom proširenja nadgradnje zapadnog zida od nepečene opeke s ciljem pojačanja zida, sobe u kući u zapadnom centralnom području u kvadratu Q26 dijelomično zazidane opekom i sužene.[173]Slično popunjavanje soba ili prostorija možemo uočiti i u sjeverozapadnom uglu gradskih zidina zbog pojačanja tog dijela zidina.[174]

Činjenica da su takve mjere poduzimane na štetu stambenih jedinica govori o izuzetnoj važnosti koja je pridavana gradskom fortifikacijskom sustavu i njegovom održavanju i unapređivanju. Obrana od napadača je očito bila jedna od glavnih briga stanovnika ove regije, naročito pred kraj 3. tis. pr. Kr.

Većina dosad istraženih kuća u Selenkahijeu je iskusila velik broj promjena tijekom posljednja tri ili četiri stoljeća 3. tis. pr. Kr., najčešće u obliku renovacija, proširenja, sužavanja i, u nekim slučajevima, potpunim rekonstrukcijama. Ipak, kroz svoju povijest, ove

[170] Van Loon 2001, 3.94.

[171] Van Loon 2001, 3.51.; Cooper 2006, 108.

[172] Van Loon 2001, 3.62.

[173] Van Loon 2001, 3.58.

[174] Van Loon 2001, 3.85.

građevine su zadržale primarnu stambenu namjenu, služeći uglavnom za obavljanje većeg broja aktivnosti i funkcija relativno jednostavnih kućanstava.

Kuće su uglavnom bile izgrađene od nepečene opeke, različitih boja i konzistencija, dok su kameni temelji korišteni rjeđe, najčešće u građevinama izgrađenim na tlu slabije nosivosti. Kamen je također korišten za zatvaranje vrata i za ojačavanje zidova koji su bili oštećeni ili u stanju propadanja.[175] Sobe kuća su uglavnom vrlo male sa tankim zidovima i zato se pretpostavljalo da su imale samo jedan kat, iako je moglo biti iznimaka, pogotovo kod većih kuća. Na krovovima kuća ili na otvorenome unutar dvorišta, moglo se spavati,kao što je tradicionalno na Bliskom istoku, no u kući 4 otkrivena je povišena platforma od opeke unutar manje prostorije koja bi mogla biti dokaz o mogućnosti spavanja i unutar kuće.[176] Općenito se pretpostavlja da je većina krovova bila ravna. Krovovi su bili konstruirani od drvenih gredica postavljenima horizontalno preko vrhova zidova i prekrivenim trstikom i slojem nabijene zemlje.[177]

Kuće u Selenkahiji bile su planirane i izgrađene slobodno unutar naselja i njihova unutrašnja organizacija je jako varirala bez uniformnosti u broju soba. Dok su neke kuće imale samo dvije ili tri prostorije (kuće 9 i 12) druge su imale barem sedam soba različitih veličina i funkcija (kuće 4 i 7). Mnoge kuće bile su opremljene vanjskim dvorištima, koja su često bila prve prostorije u koje se ulazilo direktno sa ulice. Činjenica da su podovi prostorija bili prekriveni šljunkom olakšavala je pravilno odvođenje padalina, kao što je vidljivo u dvorištima kuća 3 ili 4, koja su uglavnom ili potpuno prekrivena šljunkom.[178] U svakoj kući je barem jedna prostorija imala jednu ili više peći, a pretpostavlja se da je većina tih prostorija bila u vanjskom prostoru kuće. Većina peći korištena je za pripremu hrane namjenjenu ukućanima. Drugi artefakti i ugradbenice povezani s pripremom hrane su često pronađeni u istim prostorijama kao i peći. Ove ugradbenice izvedene su u obliku površina od bitumena ili

[175] Van Loon 2001, 3.27.

[176] Van Loon 2001, 3.67.

[177] Van Loon 2001, 3.28.

[178] Van Loon 2001, 3.65.

gline postavljenih u podove, koje se najčešće tumače kao površine za miješenje tijesta (kuće 1,2,6,9,11 i soba 24 u kvadratu Q26). Uz to pronađeni su brojni kameni mlinovi i mužari (kuće 4 i 8) koji pružaju daljnje dokaze o pripremi hrane. Osim pripreme hrane pronađeni su i prostori za skladištenje hrane, koji su najčešće bili građeni u obliku ožbukanih jama (kuća 1, kuća u kvadratu W42/43) ili posuda koje su ukopane u tlo (kuća 3 i kuća W42/43) i u barem jednom slučaju posuda koja je pronađena sa poklopcem (kuća 13). U nekoliko kuća su pronađeni jasle i korita za stoku, a u nekima imamo ostatke zakrivljenih konstrukcija od gline ili kamena na podovima, za koje se pretpostavlja da su ostaci silosa za žitarice prekriveni svodovima (kuće 4 i 7, V22 faza ponovnog naseljavanja).[179]

Najintrigantiji nalaz pronađen je na sjeverozapadnom dijelu grada (kvadrat T06, soba 9) gdje su pronađene 82 posude porazbacane unutar manje prostorije i pretpostavlja se da su mnoge od ovih posuda stajale na policama. Isto tako, primjećeni su spaljeni ostaci ječma u, i okolo posuda, zajedno sa bijelim praškastim slojem, koji je sugerirao skladištenje hrane u toj prostoriji.[180]

U nekoliko kuća zabilježene su zidne niše, a naročito su vidljive u sobi 10 kuće pronađene u sjeverozapadnom uglu grada u kvadratu T05, gdje su tri jednostavne manje niše sa zakrivljenim stranicama pronađene unutar zida. Kao što je sugeririano kod sličnih niša proinađenih u Halavi tel A, njihova namjena nije nužno morala biti skladištenje, već su mogle služiti za postavljanje uljnih lampi, kamenih figurica i drugih malih predmeta.[181]

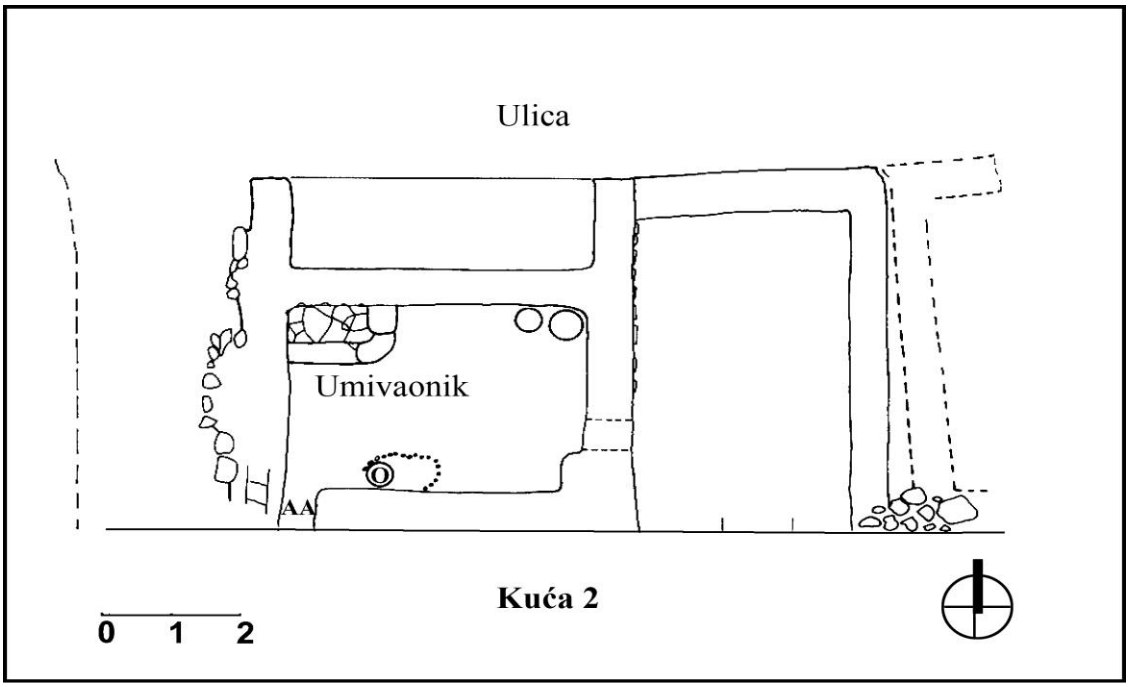
Neobične instalacije pronađene su u nekoliko kuća u Selenkahiji čija funkcija za sad nije još utvrđena. U kući 2 pronađen je predmet nalik na umivaonik sa pregradom od nepečene opeke u sjeverozapadnom uglu jedne od prostorija. Budući da je popločana krhotinama veće posude

[179] Van Loon 2001, 3.79.

[180] Van Loon 2001, 3.86.

[181] Pfälzner 2001, 160.

te rubovima koji su se uzdizali prema zidovima, moguće je da je služilo kao spremnik za neku tekućinu ili kao podnožje za poroznu posudu.[182]

Umivaonik u kući 2 u Selenkahiji[183]

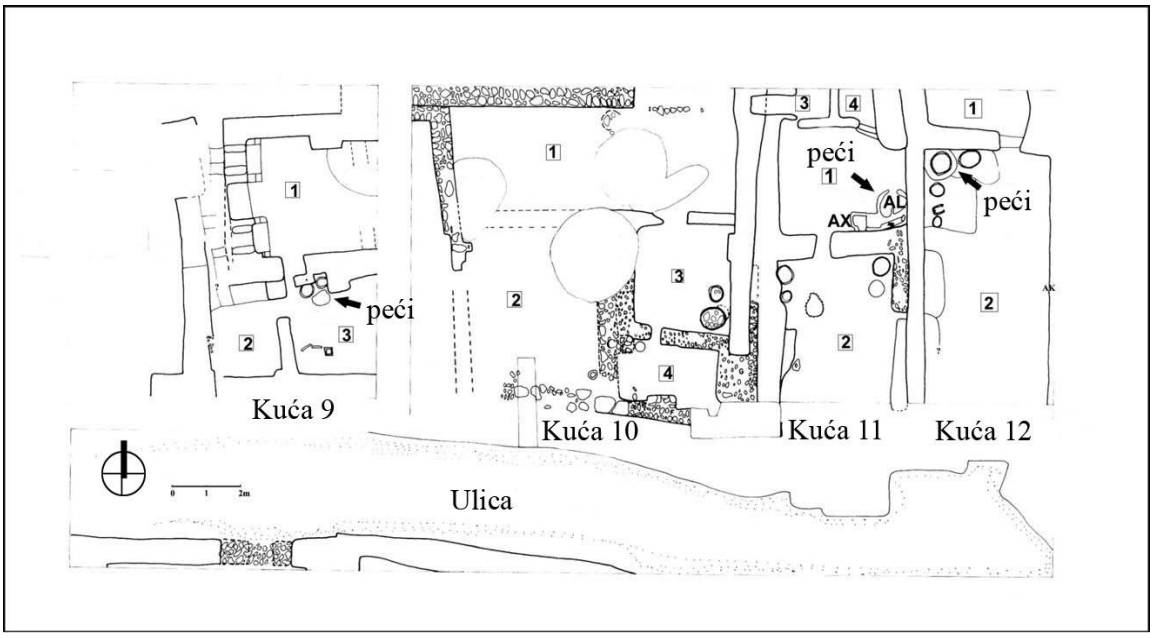
Kamene ploče su zauzimale veći dio poda u sobi 9 kuće 4, što bi također moglo upućivati na kućansku aktivnost koja je uključivala korištenje ili uporabu vode, iako točna namjena nije poznata.[184]

Iako je većina građevina služila za stanovanje obitelji, kuće nisu nipošto bile isključivo stambene prema funkciji. Druge aktivnosti, osim jednostavne pripreme hrane i skladištenja za potrebe kućanstva, vršile su se u pojedinim kućama, što je vidljivo iz određenih instalacija koje su pronađene naročito u kućama sjeverno od „Bulevara zalaska“.

[182] Van Loon 2001, 3.64.

[183] Prema sl 5.14 u Cooper 2006, 111.

[184] Van Loon 2001, 3.68.

Neobične instalacije u kući 9 i kući 11 u centralnom dijelu Selenkahije[185]

Soba 3 u kući 9 sadržavala je dvije peći u uglu s radnom površinom, dok je blizu središta sobe spremljen kvadratni ožbukani spremnik smješten uz ostatke zida peći, što bi upućivalo na to da je ovo dvorište služilo za kuhanje.[186] Soba 1 sadržavala je neobičnu konstrukciju koja se sastojala od ožbukane niše u zapadnom zidu s klupama s obe strane iza kojih su se nalazili otvori za ventilaciju. Funkcija ove instalacije nije nam u potpunosti jasna, no sigurno je da nijedna istražena kuća nije imala sličnu konstrukciju. Ova konstrukcija navodi na to da su se u kući 9 odvijale jedinstvene aktivnosti.

U kući 11 također pronalazimo neobične konstrukcije. Soba 1 iz ove kuće bila je opremljena sa dvije peći od kojih je jedna (AL) bila drugačija jer je sadržavala pregradu koja je odvajala unutrašnjost peći na dvije paralelne komore. Druga peć (AX) imala je zasiječeni ugao i otvor za zrak. Zanimljivo je i to da je pronađen poklopac od terakote koji je služio za zatvaranje tog tzv. dimnjaka.[187] Neobična priroda ovih peći indicira neku vrstu industrijske aktivnosti prije negoli kućanske aktivnosti. Istraživači sugeriraju da je funkcija peći s kanalom za zrakom bila

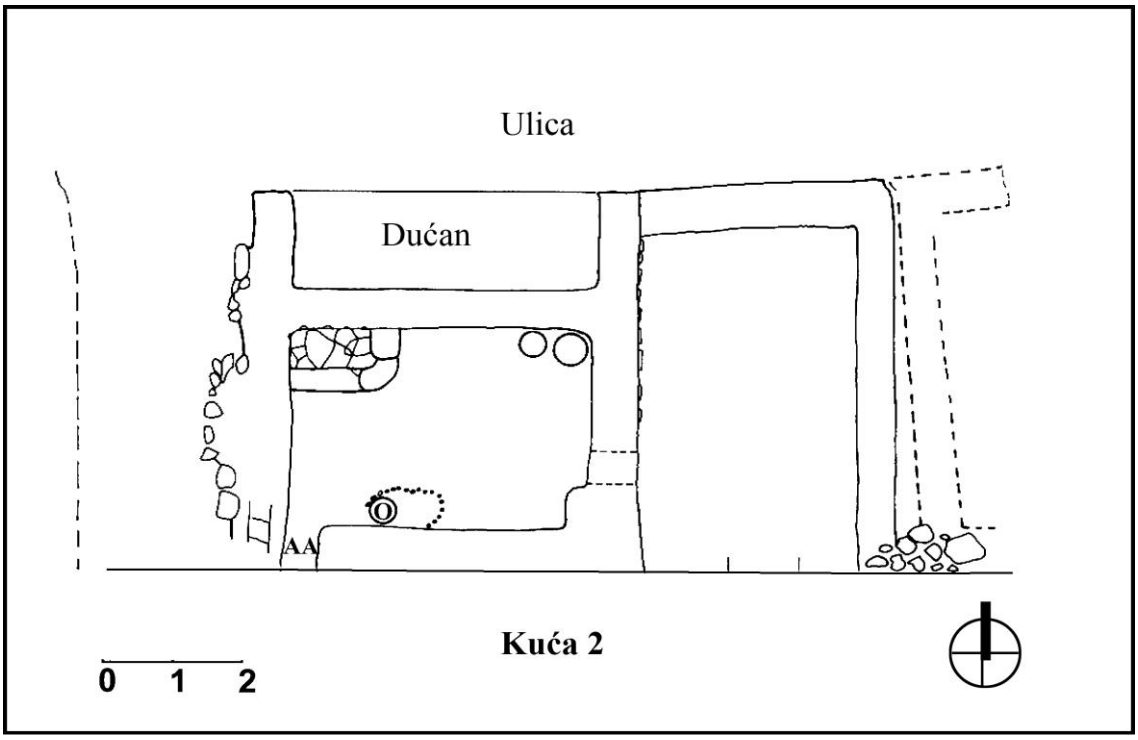
[185] Prema sl 5.15 u Cooper 2006, 112.

[186] Van Loon 2001, 3.74.

[187] Van Loon 2001, 3.77.

taljenje metala iako ta interpretacija dosad još nije potvrđena.[188] Osim toga, uz peći koje se nalaze u sobi 1, nalazimo tri peći pronađene u susjednoj sobi 2. Ova kuća je s toga posjedovala najveći broj peći te je mogla služiti kao pekara sa dvije manje sobe (sobe 3 i 4 na slici) koje su vjerojatno služile za skladištenje brašna. Dodatna peć sa kanalom mogla je služiti kao specijalizirana instalacija za dodatne aktivnosti.[189]

Još jedna neobična kuća, kuća 2, koja je uz peći, radnu površinu i umivaonik sa površinom od krhotina, posjedovala i kvadratni prostor otvoren prema ulici na sjeveru.[190] Iako nije pronađen otvor između ovog „dućana" i sobe iza njega moguće je da je postojala veza između dvije konstrukcije.

Dućan u kući 2 u Selenkahiji[191]

[188] Van Loon 2001, 3.100.

[189] Van Loon 2001,3.101.

[190] Van Loon 2001, 3.64.

[191] Prema sl 5.14 u Cooper 2006, 111.

Kuća 1 mogla je služiti kao stražarnica ako se uzme njezin položaj uz zapadni gradski zid točno na mjestu gdje je veliki kameni bastion stršao iz gradskih zidina. Sugerirano je, da je krov kuće 1 bio izgrađen u istoj visini sa parapetom gradskog zida, što je omogućavalo pristup sa krova na zidine.[192]

Kad se uzmu u obzir sve prostorije kuća 8 ističe se kao posebna. Ova kuća imala je šest prostorija koje su bile pravilno poredane i okružene relativno debelim zidovima što bi moglo upućivati na to da je građevina imala dva kata. Neobično je to da nisu pronađena ognjišta niti peći unutar kuće, kao ni prostorije koje bi mogle služiti kao dvorišta ili obori za životinje. Što pruža jake naznake da se vlasnik kuće nije bavio poljoprivredom.[193] Uz navedene neobične karakteristike kuća je sadržavala zanimljiv inventorij artefakata koji uključuju ručni kameni mlin, mužar, različite posude, sito i ljudsku figuricu. Isto tako, neobičan je nalaz male zdjelice koja je imala dva oka i ostatke ljusaka od nojevih jaja. Moguće je da su ovi predmeti bili zakopani u ruševinama kuće nakon što je kuća spaljena, da bi bili dostupni u sigurnijim vremenima.[194] Drugi zanimljivi predmeti pronađeni u kući uključuju mramornu glavu buzdovana, dva utega od hematita, dvije igle od bjelokosti i brončani vršak od koplja. Sve u svemu, bogatstvo artefakata i nepostojanje dokaza poljoprivrednih aktivnosti sugeriralo je istraživačima da je vlasnik kuće bio trgovac.[195]

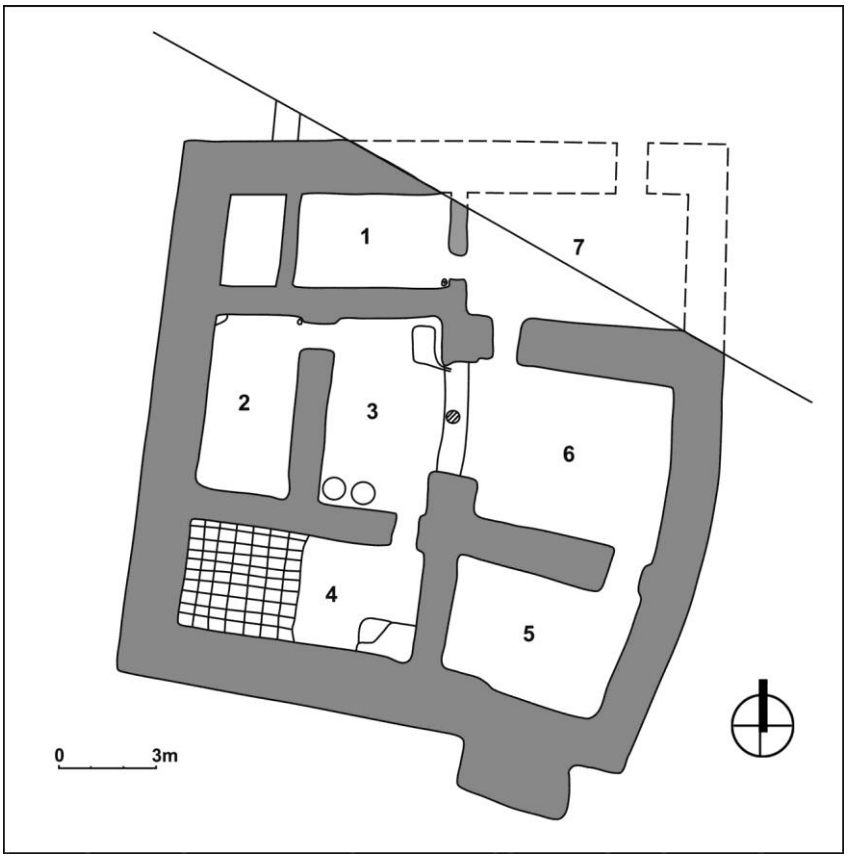
Blizu južnog kraja naselja istraživači su pronašli veliku građevinu koju su nazvali „Južna palača“. Veličina južne palače, njezina unutrašnja organizacija i ostaci pronađeni unutar nje indiciraju njezinu važnost unutar naselja, najvjerojatnije rezidenciju gradskog namjesnika.

[192] Van Loon 2001, 3.99.

[193] Van Loon 2001, 3.100.

[194] Van Loon 2001, 3.73.

[195] Van Loon 2001, 3.100.

Južna palača u Selenkahiji tlocrt i rekonstrukcija[196]

Ova velika zgrada smještena uz južni dio naselja korištena je u drugoj polovici 3. tis. (faza 4-5), otprilike u isto vrijeme kada je gusta skupina kuća zauzimala središnje područje naselja koje je bilo utvrđeno gradskim zidinama. Južna palača iskusila je najmanje dva uništenja, prvo koje je prouzročilo oštećenja na zidovima u nekoliko prostorija, dok je drugo vjerojatno bilo veće, posvuda ostavivši tragove velikog požara i prostorije pune spaljenih ruševina.[197] Unutar ovih ostataka pronađen je kostur djeteta, najvjerojatnije žrtva uništenja i još jedna žrtva muškarca u ležećem položaju s ispruženom rukom, koja je štitila glavu. U njegovoj blizini pronađeni su i klin i tesarska sjekira.[198] Poslije ovog nasilnog događaja Južna palača je bila naseljena još jedanput, iako zazidana vrata i ostaci nekoliko peći sugeriraju promjenu namjene

[196] Prema sl 6.2 u Cooper 2006, 131.

[197] Van Loon 2001, 3.38, 3.41.

[198] Van Loon 2001,.3.41.

kuće iz reprezentativne rezidencije do skromnog stana nekoliko obitelji.[199] Organizacija južne palače je pravilna, a spojevi ziđa upućuju na to da je građevina zamišljena i izvedena kao cjelina.[200] Temelji su bili izrađeni od velikih neobrađenih blokova kamena nad kojima su izgrađeni zidovi od opeke. Prosječna debljina zidova je 80 cm, što je omogućavalo izgradnju drugog kata, dok su vanjski zidovi bili široki do 120 cm.[201] Ulaz u Južnu palaču vjerojatno se nalazio u sjeveroistočnom uglu sobe 7, no to ne možemo znati sa sigurnošću jer je taj dio građevine oštećen. Unutrašnjost kuće sastojala se od nekoliko pravokutnih i kvadratnih soba od kojih je najneobičnija centralno postavljena soba 3. Istočni ulaz u ovu sobu imao je povišeni prag od nepečene opeke na kojem je pronađena cilindrična baza stupa od bijelog vapnenca. Ova baza podupirala je stup od topolovine, čiji su izgoreni ostaci jasno prepoznatljivi.[202] Do danas nije pronađeno drugih primjera ovakvog rasporeda stupa iz konteksta 3. tis. pr. Kr. u sjevernoj Mezopotamiji. Najbližu paralelu pronalazimo mnogo kasnije, u 17. st. pr. Kr., u palači Yarim Lima u Alalahu na nivou 7, gdje je pronađena soba sa stupovima na ulazu. Južna palača iz Selenkahije predstavlja jedan od najranijih primjera ovakvih obilježja u reprezentativnoj sjevernosirijskoj arhitekturi.[203]

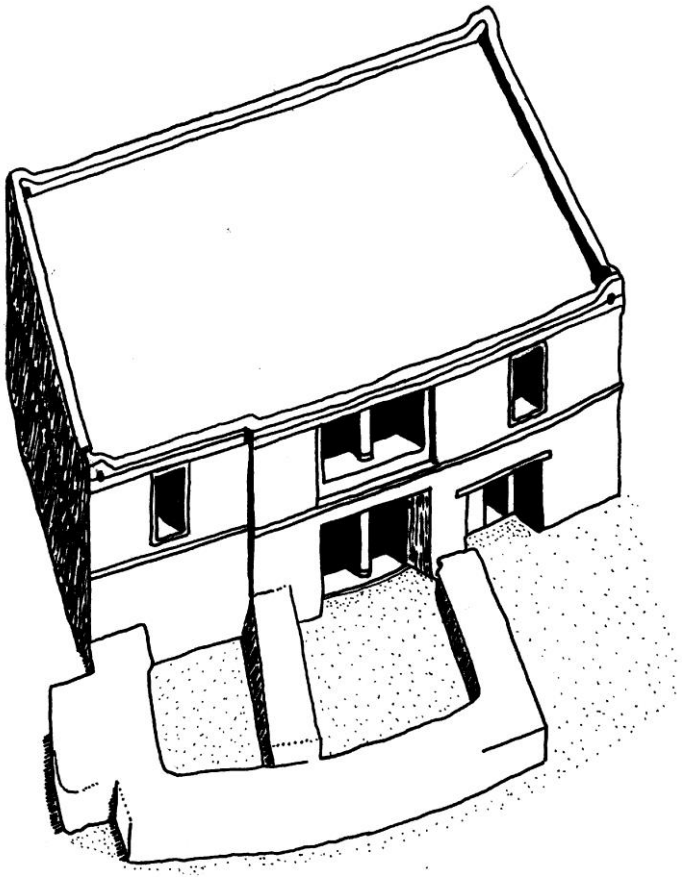
[199] Van Loon 2001, 41.

[200] Van Loon 2001, 3.35.

[201] Van Loon 2001, 3.35.

[202] Van Loon 2001, 3.37.

[203] Van Loon 2001, 3.96.

Rekonstrukcija Južne palače u Selenkahiji[204]

Izvjesno je da je zapadna strana južne palače imala dva kata, što se može zaključiti iz navedene debljine zidova i činjenice da su zapadne prostorije sadržavale više ruševina od istočnih. Fragmenti greda i trske s ostacima bitumena, koji su pronađeni u jednoj od prostorija upućuju na postojanje neke vrste vodootporne instalacije poput umivaonika ili spremnika negdje na drugom katu. Soba 3 nije nužno morala imati drugi kat već samo povišeni strop. Moguće je da je jugoistočni ugao Južne palače pretvoren u obrambenu kulu u drugoj fazi stanovanja, što nije neobično s obzirom na položaj palače na krajnjem jugu naselja. Dokazi za postojanje ove kule su velike nepečene opeke postavljene u mort na zapadnoj polovici sobe 4, također platforma u jugoistočnom uglu prostorije mogla je poslužiti kao postolje za drveno stubište koje je vodilo do gornjeg dijela kule.[205] Artefakti iz nekoliko prostorija u južnoj palači

[204] preuzeto iz Cooper 2006, 133.

[205] Van Loon 2001, 3.40-3.41.

svjedoče o njezinoj važnosti prije drugog uništenja. Mnogi nepečeni glineni poklopci posuda od kojih neki imaju i otiske špage koja ih je osiguravala pronađeni su, zajedno sa još dva cilindrična pečata u barem tri prostorije.[206] Centralno locirana soba 3 dala je najveći broj otisaka pečata, pri čemu se svaki pečat pojavljivao jednom ili više puta na ukupno 77 komada gline.[207] U prostoriji broj 3 vjerojatno se vršilo primanje i otvaranje dostavljenih predmeta. Ovi predmeti jasno ukazuju na administrativne ili ekonomske aktivnosti stanovnika ove građevine. Slomljeno postolje i stopala kipa koji prikazuje vjernika pronađeni su blizu vrata između prostorija 6 i 7 i fragment kipa sa resastim platnom sugeriraju na odvijanje kultnih aktivnosti u građevini prije nego je uništena vatrom i opljačkana.[208] Moguće je da je Južna palača posjedovala svojesvrsnu kućnu kapelicu nalik onoj pronađenoj u kući XXXVIII u Khafajehu u Mezopotamiji.[209] U svakom slučaju bilo bi pogrešno pretpostaviti da je čitava građevina imala kultnu funkciju s obzirom na prisustvo nekoliko peći, spremnika za skladištenje u nekim prostorijama, obrambenu kulu u jugozapadnom uglu i nedostatak podija.[210] Po unutrašnjemn rasporedu i sadržaju Južna palača nije usporediva s drugim kućama u Selenkahiji, te je gotovo sigurno služila kao rezidencija i administrativno središte bogatog kućanstva.

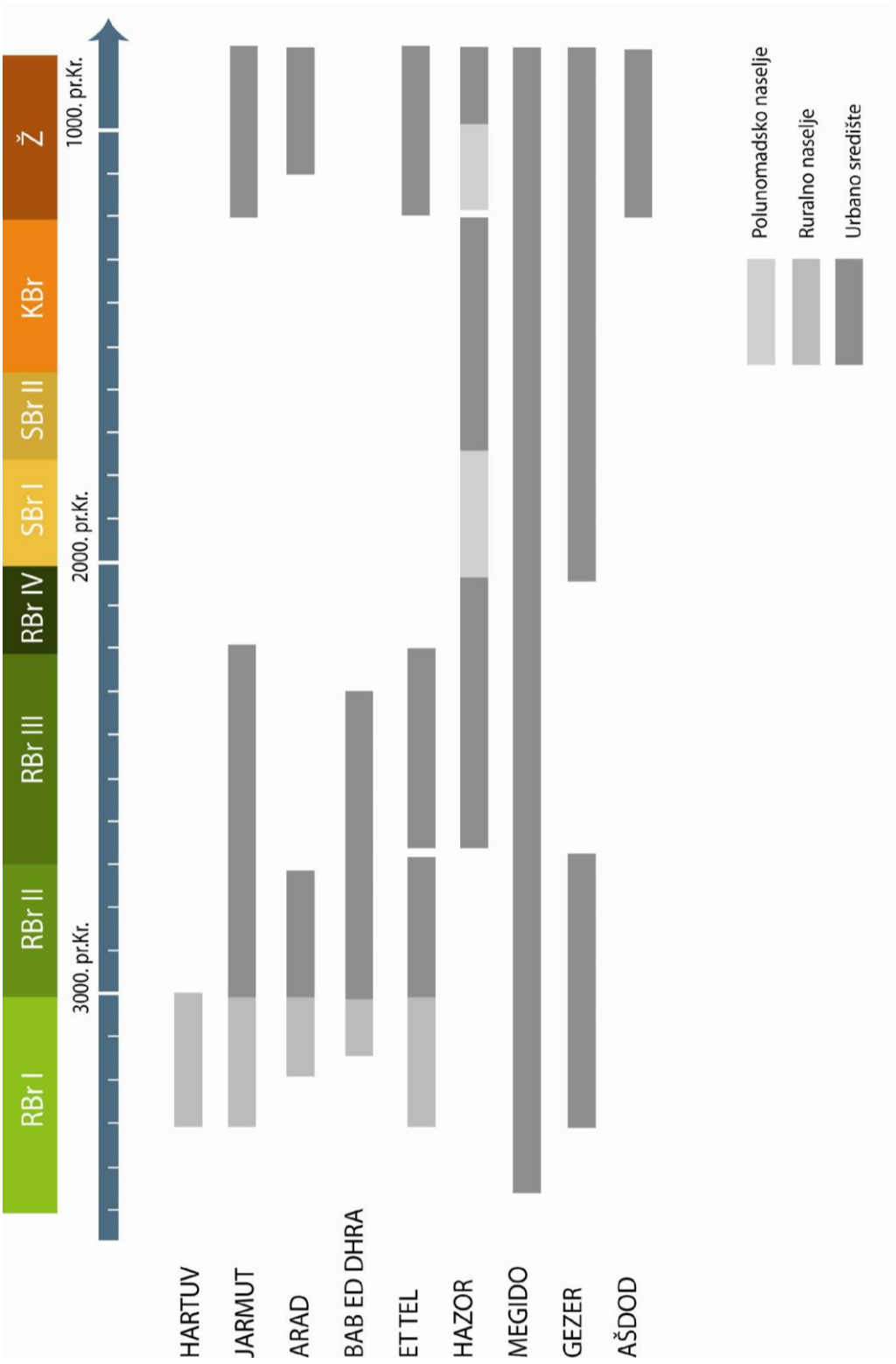
[206] Van Loon 2001, 3.35-3.36, 3.40, 12.495.

[207] Van Loon 2001, 12.495.

[208] Van Loon 2001, 3.41.

[209] Delougaz i dr. 1967, tab. 10; Van Loon 2001, 3.97.

[210] Van Loon 2001, 3.97.

Tablica 3. Kontinuitet naseljenosti gradova na području Palestine

4.3 Palestina u razdoblju RBr I-III

Tijekom prve faze RBr doba[211], u Palestini su se pojavili novi kulturni čimbenici. Neke su možda pokrenule nove skupine stanovništva, dok su se drugi razvili iz prijašnjeg razdoblja[212]. Kao rezultat, istodobno su se pojavile samostalne regionalne kulturne tradicije u različitim dijelovima zemlje. Određena zajednička obilježja i međusobna preklapanja između tih kultura, međutim, otežavaju utvrđivanje njihovog kronološkog razvoja. Kako bi stvari bile još zamršenije, različiti su se izrazi koristili za iste arheološke pojave. [213]

Dakle, kada govorimo o počecima urbanizacije na prostoru Palestine razdoblje RBr I (3400-3100) možemo označiti kao protourbano, u tom smislu jer prethodi urbaniziranim gradovima-državama koji se javljaju na prijelazu iz RBr I u RBr II razdoblje.[214]

---

[211] G. Ernest Wright prvi započinje sa sistematičnom analizom čitavog korpusa iskopanog materijala iz RBr doba i čini podjelu na rano brončano I-IV razdoblje. Vidi u Richard 1987, 23.

[212] Studije posvećene RBr I još od pionirskog rada Wrighta 1937-e dale su različita mišljenja o glavnim pitanjima, kao što su stupanj neprekinutosti razvoja od prethodnog razdoblja, klasifikacija pronalazaka, porijeklo stanovništva i unutrašnji kulturni razvoj, vidi u Mazar 1992, 93.

[213] Wright je 1958. predložio podjelu razdoblja na tri podfaze: RBr IA, RBr IB i RBr IC. Ta je podjela većinom temeljena na razvoju određenih skupina keramike, poput „Sivo ispolirane“ i dr. Tijekom istih godina K. M. Kenyon navela je izraz Protourbano kako bi označila faze koje je Wright zvao RBr IA i RBr IB. Ona je također nazvala tri glavne skupine keramike tog razdoblja izrazima Protourbana A, B i C. Uz to je P. de Miroschedji predložio dodavanje još jedne skupine, Protourbana D. Recentnija istraživanja RBr I lokaliteta i groblja pokazuju da je postojala velika regionalna raznolikost u ovom razdoblju, te da je skoro nemoguće navesti podvrste razdoblja koje će vrijediti za cijelu zemlju. Slažem se sa Mazar „izraz RBr I trebao bi uključivati sve predurbane predmete RBr doba; rani i kasni predmeti tog razdoblja mogu se pripisati određenim regijama u zemlji, ali regionalna raznolikost ne dopušta općenitu terminologiju koja će vrijediti za unutrašnju podjelu razdoblja u cijeloj zemlji.“, više u: Mazar 1992, 93-94.

[214] Richard 1987, 24.

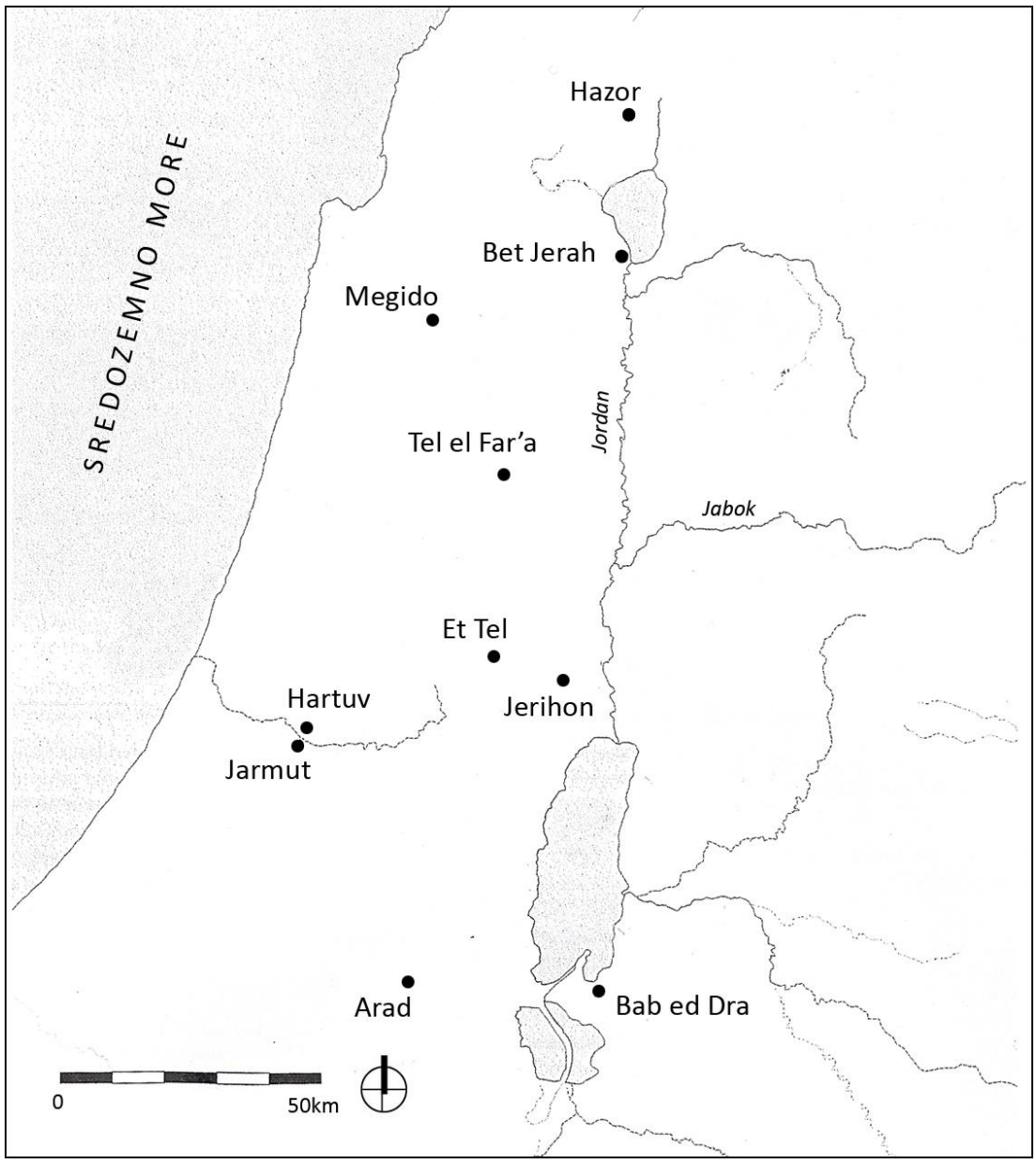
Istražena naselja iz RBr I doba na prostoru Palestine pokazuju zanimljivu kombinaciju nastavljanja ranijih tradicija, ali i promjene u odnosu na prethodno razdoblje. S jedne strane, lokaliteti RBr I doba u velikom opsegu prikazuju halkolitičke značajke, jer većinu njih i dalje možemo opisati kao skromna neutvrđena poljoprivredna sela. S druge strane, njihov smještaj pokazuje veliku promjenu od prethodnog razdoblja.

Temelj ekonomije ovog prostora čine poljoprivreda i uzgoj ovaca i koza i sama raspodjela lokaliteta u RBr I doba ukazuje na poljoprivredu kao glavno zanimanje naseljenog stanovništva, i to u znatnijoj mjeri nego što je to bilo stočarstvo. Upravo je brončano doba obilježeno uvođenjem novih usjeva, posebice uzgojem grožđa i smokvi, što su dvije od najtipičnijih mediteranskih kultura.

Početkom RBr doba naselja se ustanovljuju na planinskim prostorima, visoravnima i dolinama, gdje prevladava mediteranska klima i gdje godišnje padaline prelaze 300 mm.[215] Povijest RBr doba, odnosno povijest Palestine od tada nadalje zapravo je povijest ovih gradova: Dan, Hazor, Bet Jerah, Bet Šean, Ta'anah, Megido, Tel el-Far'ah sjeverni, Aj, Gezer, Jerihon, Jarmut, Lakiš, Tel el Hesi, Arad i brojnih drugih.[216]

[215] Ben Tor 1992, 83.

[216] Ben Tor 1992, 83.

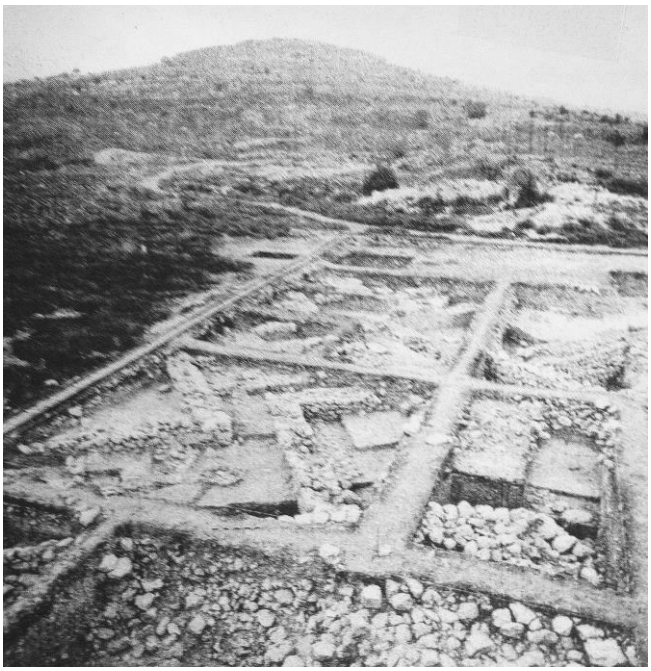

Karta sa prikazom lokaliteta koji se obrađuju u ovom radu

4.3.1. Jarmut – zametci urbane kulture početkom RBr I razdoblja

Na području središnje Palestine u RBr I doba (oko 3300. god. pr. Kr.) nastaje naselje Jarmut. Upravo u to doba razvijaju se velika urbana društva na području Mezopotamije i Egipta, a brojna nova naselja na prostoru Levanta potvrđuju da ovaj prostor nije zaostajao za njima. Jarmut je samo jedno od brojnih naselja koja su tada zaživjela, smješten na povoljnom

plodnom području, u blizini puteva koji su spajali judejsko gorje sa priobalnom ravnicom, imao je idealne preduvjete za sjedilački orijentirano poljoprivredno stanovništvo. Nažalost nisu nam poznati sami počeci ovoga grada, jer su od prvotnog naselja otkriveni samo dijelići i krhotine i to pretežito u kasnijim slojevima.[217]

Pogled na iskapanje u Jarmutu, u pozadini je vidljiva akropola[218]

Jarmut je vrlo dobar primjer naselja koje je novoosnovano na početku RBr I doba i koje je vrlo ubrzo, najkasnije do početka RBr II razdoblja postalo pravi urbani centar. Da bi se objasnio razvoj Jarmuta od seoskog tipa naselja do pravog urbanog središta, moramo uzeti u obzir širu sliku, odnosno okolni prostor.

U neposrednoj blizini Jarmuta otkriveni su ostaci još jednog naselja seoskog tipa iz RBr I razdoblja, a to je Hartuv. Istraživanja Hartuva otkrila su neke nove spoznaje o materijalnoj

[217] Ono što situaciju čini još težom je činjenica da se ti najstariji slojevi nalaze na dubini od 4 metra pod zemljom i vjerojatno se nikada neće poduzeti dovoljno opsežna istraživanja koja bi omogućila daljnje rasvjetljavanje situacije; de Miroschedji 1999, 4.

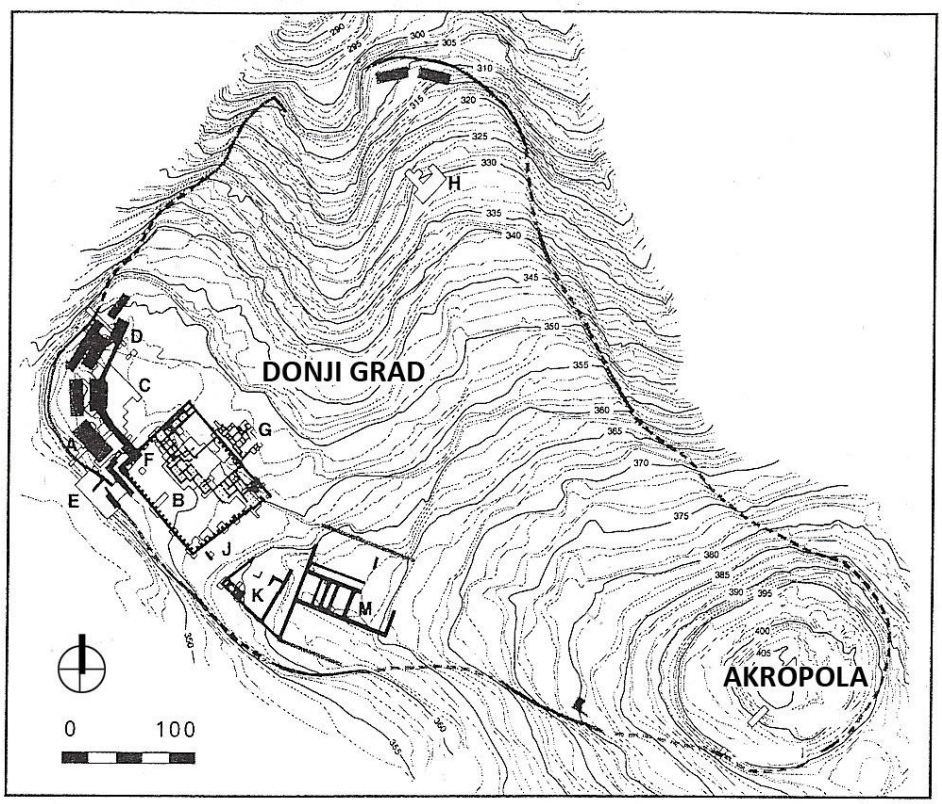
[218] prema sl. 4.6 Mazar 1992, 112.

kulturi Palestine u razdoblju druge polovice 4. tis. pr. Kr. Hartuv je također bio novoosnovano naselje seoskog tipa na početku RBr I doba. Sastojao se od niza kuća raspršenih na području od oko 3 hektara. U središtu naselja nalazila se veća zgrada javne namjene, čiju svrhu možemo samo pretpostaviti, ali djelomično je zasigurno korištena u svrhu kulta. Razlog zbog čega nam je naselje Hartuv zanimljivo je upravo taj što je to naselje napušteno pred kraj RBr I razdoblja. To nije bio izoliran slučaj. U to doba, kako su brojna istraživanja provedena u svrhu spašavanja lokaliteta na prostoru Palestine pokazala, Hartuv je samo jedan od brojnih naselja koja su u to doba napuštena. Upravo zbog brojnih primjera takvog pasivnog napuštanja naselja ovo razdoblje obilježile su velike društvene promjene. Nije bilo ratova, niti prisilnog preseljenja stanovništva, ali ipak su neki razlozi potaknuli stanovnike nekih naselja da se sele, odnosno presele na prostor drugih naselja, koja su se samim time znatno brojčano povećala i time je bio ispunjen jedan od glavnih preduvjeta stvaranja urbanih centara.[219]

Razumljivo je da je sjedilačko stanovništvo orijentirano na seoski način života temeljen na poljoprivredi i uzgoju domaće stoke nastavilo živjeti istim načinom života. No glavno je pitanje zašto su ostavili svoja prvotna naselja seoskog tipa i otišli u druga. Moguća teorija je ta da je to stanovništvo u svom temeljnom karakteru nomadski orijentirano, odnosno da su oni porijeklom nomadi koji su stjecajem okolnosti počeli uzgajati žitarice i prilagođavajući se na sjedilački način života postepeno su postali polunomadi koji su osnivali ta prvotna seoska naselja. Oni su i dalje u svojoj biti imali snažan nomadski instinkt za preživljavanjem i moguće da ih je želja za sigurnjim i kvalitetnijim životom potakla da napuste svoja prvobitna naselja i potraže naselja koja imaju bolju lokaciju, kvalitetniju zemlju i lakši pristup vodi ili neki sličan razlog.

Tako je vjerojatno dobar dio njih završio u Jarmutu, a onda je ta nova koncentracija i značajno povećanje broja stanovništva rezultiralo razvojem Jarmuta u urbano središte.
Do završetka RBr I razdoblja Jarmut je već bio pravi urbani centar veličine 10-15 hektara.

[219] Veličina grada kao obilježje karaktera naselja gradskog tipa, odnosno urbanog središta, vidi više u pogl. 3.1 ovog rada

Plan grada Jarmuta[220]

Iako nam je nepoznat detaljan plan tog grada, možemo govoriti o urbanom središtu zbog nekih urbanih obilježja. U polju C otkrivena je masivna platforma građena u kazamatnom stilu. To je najstariji do sad otkriveni primjer takve gradnje pronađen na prostoru južnog Levanta.

Jedno od najtipičnijih obilježja urbanog središta su gradske zidine. Iako u Jarmutu nisu otkriveni ostaci fortifikacija iz ovog razdoblja postoje naznake da je postojao gradski zid oko naselja, koji je najvjerojatnije bio opljačkan u kasnijim razdobljima.[221]

U razdobljima RBr II i RBr III Jarmut se nije mnogo razlikovao od ostalih urbanih središta na prostoru Palestine, poput Megida, Aja i Bet Jeraha, no pravi zenit, vrhunac urbanizacije postiže u RBr IV razdoblju sa vrlo snažnim fortifikacijskim sustavom i masivnim palačama.

[220] Prema de Miroschedji 1999, 3.

[221] Vidi više u de Miroschedji 1999, 5.

4.3.2. Arad – urbano središte RBr II razdoblja na razmeđi pustinje i plodne zemlje

Arad je tel kružnog oblika smješten na 576 m nadmorske visine u sjeveroistočnom dijelu pustinje Negev, površine oko 10 hektara. Već početkom RBr doba I javlja se naselje, a blizina vode i građevinskog materijala sigurno su neki od razloga za odabir lokacije. Preobrazba tog naselja seoskog tipa u grad bio je postepeni proces lokalnog razvoja, no ne smiju se zanemariti vanjske stimulacije i utjecaji. Da je bio polagani proces Amiran vidi u tome što se gradski sloj širio direktno iz seoskog sloja bez obzira na keramičku kulturu sela.[222] Te ostatke neutvrđenog sela datiramo u razdoblje 3200-3000. pr. Kr. Potpuni opseg tog naselja nam je zbog nedovoljnih podataka i istraženosti još uvijek nepoznat. Pronađeni su tragovi naselja i u spiljama u stijenama i u ostacima građevina, no nisu pronađeni ostaci velikih, javnih zgrada. To naselje je vjerojatno izgledalo poput nekih drugih seoskih naselja iz RBr razdoblja na prostoru šire regije i zasigurno je stanovništvo pojedinog naselja bilo malobrojno. Ne možemo potvrditi je li Arad već u tom razdoblju služio kao središnje mjesto.

U sloju IV pronađena je egipatska keramika koja potvrđuje da je trgovina između Egipta i Kanaana, poznata na južnom Levantu, očito uključivala i Arad. Najvažniji pronađeni predmet tog tipa bila je krhotina egipatskog vrča sa serekhom Narmera, posljednjeg vladara preddinastijskog razdoblja[223]. Taj je natpis omogućio usklađivanje kanaanske i egipatske kronologije[224] i prema tome je RBr II doba započelo za vrijeme vladavine faraona Djera iz prve dinastije.

[222] na sjeveru zemlje crveno i sivo polirana keramika je karakteristična za kulturu ovih sela, dok je na jugu više dominirala kultura obojanih posuda, Amiran 1970, 95.

[223] Više u: Amiran 1974, 4-12.; Amiran 1976, 45-6.

[224] RBr I se u potpunosti poklapa sa razdobljima Nakada II i III, uključujući vladavinu zadnjih faraona nulte dinastije, Narmera i Hor-Ahe.

Tlocrt Arada[225]

Jedina pogrebna spilja dosad pronađena u Aradu pripada sloju IV. Smještena sjeverozapadno od (tj. izvan) gradskih zidina kasnijeg sloja III, spilja je sadržavala šesnaest kostura muškaraca, žena i djece, keramiku, kamene i bakrene posude te perlice od različitih materijala. Na jednoj je lubanji bila izbušena rupa (mali dio lubanje je odstranjen dok je osoba bila živa), što je jedan od najranijih poznatih primjera trepanacije[226]. Kako je već spomenuto, ovi pronalasci u sloju IV bili su od iznimnog značaja za uspostavljanje kronologije, ali i za razumijevanje urbanog razvoja Arada.

[225] Prema sl 4.11 Mazar 1992, 120.

[226] Više u: Smith 1990, 89-93.

Između slojeva IV i III nema praznina, a fizičke strukture pravoga grada možemo pratiti od sloja III nadalje. Upravo u sloju III sagrađene su gradske zidine, sveti prostor, palača i rezervoar okružen kompleksom javnih zgrada. No, oko 2800. pr. Kr. taj grad bio je uništen, što su posvjedočile debele opožarene naslage pronađene diljem tela. Vjerojatno odmah nakon uništenja grada iz sloja III, uslijedio je grad iz sloja II, a kontinuitet je očit iz arhitektonskog stila, načina izgradnje, materijalne kulture i društvene strukture.

Uobičajena veličina gradova RBr II doba može se uočiti i u Aradu, koji je pokrivao površinu od 23-24 hektara. Gradske zidine duge 1176 m sastojale su se od ulaznih vrata, stražnjih vrata i kula. Išle su uz razvođe, a utemeljene su na prirodnoj kamenoj podlozi, i djelomično na kamenim naslagama. Zid je bio debljine 2-2,5 m, izgrađen od dvostrukih kamenih redova ispunjenih šutom i procjenjuje se da je bio oko 4-5 m visok. Izvorne kule iz sloja III bile su polukružne, ali dvije od njih su u sloju II zamijenjene s pravokutnim. Procjenjuje se da je ukupno izgrađeno 35-40 kula postavljenih uz zidine u nepravilnim razmacima.

Dvoja otkrivena vrata su se razlikovala, zapadna su imala širi otvor i pridodanu polukružnu kulu sa sjeverne strane, dok su jugozapadna vrata imala kvadratnu kulu s bočne strane. Također su otkrivena i stražnja vrata, zapravo, uski otvori u gradskim zidinama, te se čini da su postojali dodatni ulazi u grad koje se po potrebi moglo koristiti.

U arheološkoj literaturi istraživači su tipičnoj građevini u Aradu, koja je mogla biti korištena i za javne i za privatne svrhe nadjenuli ime *Aradska kuća*. To je postao uvriježen naziv za privatne stambene jedinice ne samo u Aradu, već i na širem prostoru južnog Levanta, u brončano doba. Pravokutna kuća sa širokom, prostranom sobom i ulazom u dugačkom zidu isticala se izrazitom pravilnošću. Uz zidove bile su smještene klupe, u središtu kuće nalazio se kameni temeljni stup, koji je podupirao krov i jedan koji je držao stepenice na ulazu s ulice, te kamena vrata sa šupljinom postavljenom s lijeve strane ulaza u kuću. Raspored temelja stupova, zajedno s keramičkim modelom takve kuće otkrivenim u istraživanju, ukazuju na ravni krov.[227] Ova osnovna struktura sastojala se od obzidanog prostora koji je obično

[227] Amiran1974; Ben Tor 1992, 101.

uključivao dvorište i jednu ili dvije manje pomoćne sobe koje su mogle služili kao skladišni prostori. U dvorištima su bile kvadratne ili okrugle platforme koje su korištene kao baze silosa ili kao radne površine. Stambeni je dio često sadržavao veliku količinu korištenih keramičkih posuda, oruđa od kremena, kosti, bakra ili kamena, te pougljenjele sjemenke žita, lana i mahunarki, koštice od maslina te životinjske kosti, što je sve doprinjelo suvremenoj rekonstrukciji tadašnjeg svakodnevnog života.

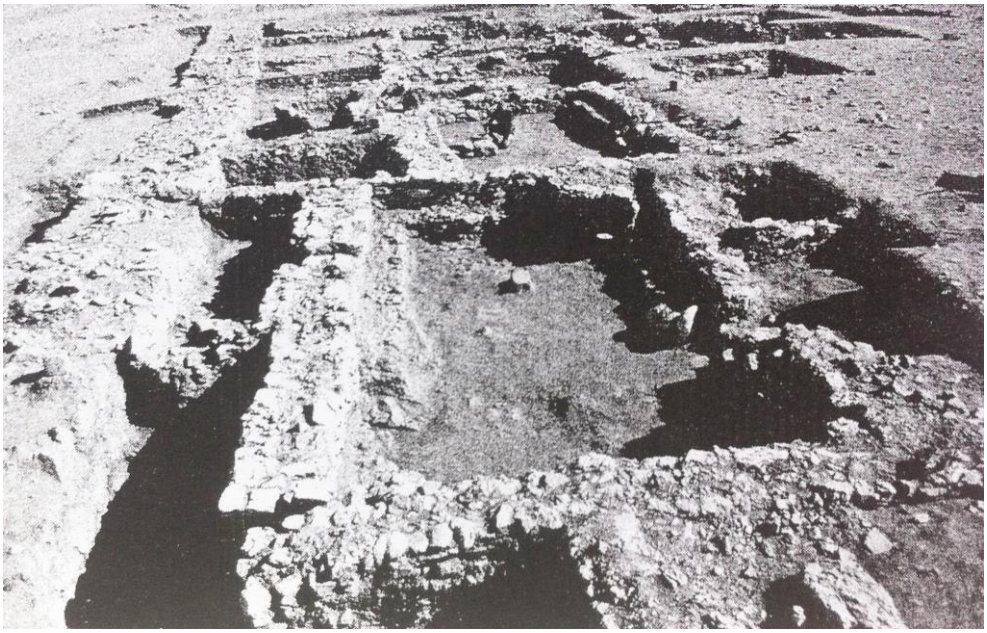
Maketa kuće iz Arada[228]

Postojanje stambenih četvrti potvrdila su istraživanja na područjima T-istok, T-sjever, H i K. Prostor između zapadnih vrata i sabirališta vode na istoku bio je namjenjen raznim djelatnostima, od kojih su značajnija: prostor trgovanja, palača, sveti prostor i područje sabirališta za vodu.

Smješteno unutar zapadnih vrata, trgovačko područje sastojalo se od velikog otvorenog prostora i dvije velike netipične zgrade sa tankim i krhkim zidovima, u kojima su uglavnom otkriveni komadići velikih *pithosa*.

[228] Preuzeto sa http://www.mfa.gov.il/MFA/History/Early+History+-+Archaeology/Arad+-+Canaanite+city+and+Israelite+citadel+in+the.htm

Veliki ograđeni kompleks međusobno povezanih soba, dvorišta i prolaza, protumačen je kao palača. Uz veliki ulaz sa sjeverne strane, koji joj je omogućavao pristup sa glavne ulice, postojali su i manji ulazi sa južne i sa istočne strane. Velikoj su sobi pripojeni predsoblje i dva dvorišta koji su formirali jezgru palače, brojne druge sobe, ćelije i odaje sadržavale su značajne dokaze o skladištenju, pripremi i kuhanju hrane. Uz to pronađeni su i velike kamene zdjele, monolitni stolovi i kultna stela. Ti su elementi, te uz njih smještaj kompleksa između zapadnih vrata i rezervoara, pored svetog prostora, potvrdili pretpostavke da je ovo bilo administrativno središte grada.

Položaj stambenih jedinica uz gradski zid u Aradu[229]

Nasuprot palače stajao je još jedan samostojeći kompleks, čije su tri sastavnice otkrivene u sloju II, a to su: veliki dvostruki hram, mali dvostruki hram i još jedna velika jednosobna kultna građevina. Nekoliko zgrada i dvorišta sjeverno od kultnog prostora samo je djelomično istraženo te njihova povezanost sa svetištem ostaje nejasna. Svaki od velikih dvostrukih hramova otvarao se prema dvorištima koja su se otvarala prema jednom tipu manjeg trga. U

[229] Prema sl. 4.12 Mazar 1992, 120.

jednome od dvorišta nalazio se veliki oltar sa pripadajućom zdjelom, a u južnoj odaji nalazila se kamena *masseba*.[230] Otkrivene su i velike količine keramike i karboniziranog sjemenja.

Manji dvostruki hramovi u svom planu bili su vrlo slični većima. U dvorištu sjevernog predvorja nalazio se jedan kameni oltar te skupina cjelovitih posuda, a komadići bitumena pronađeni ispod poda južnog predvorja upućuju na ritualno žrtvovanje.[231]

U prirodnoj depresiji u samom središtu grada smješten je rezervoar, koji se sastojao od niza struktura. Rezervoar je bio otvoreni bazen površine oko 1000 m² u koji su se slijevali otpaci iz svih dijelova grada po njegovim radijalnim ulicama. Morala je postojati brana na istočnoj strani, no tamo nisu očuvani nikakvi arhitektonski ostaci. Vrijedna spomena je i Vodena citadela, sa svojim masivnim zidovima i jedinstvenim planom koji se sastojao od pet paralelnih odaja i tzv. Kuća Povjerenika za vodu, koja uključuje i jedino pravo kameno popločavanje u Aradu iz RBr doba.

S obzirom na njegov smještaj na razmjerno suhom području, ekonomija RBr Arada bila je prilično raznolika. Oštrice srpova i obilje karboniziranih žitarica uglavnom ječma i pšenice, graška, leće, slanutka, lanenih sjemenki i koštica maslina sa svih dijelova naselja svjedoče o naprednoj poljoprivrednoj osnovi. Brojne kosti ovaca i koza upućuju na proizvodnju mliječnih proizvoda, mesa, kože i vune. Kosti stoke ukazuju na korištenje pluga za oranje, a kosti magarca naznačuju i korištenje glavnog oblika transporta. Čini se da je proizvodnja hrane bila najčešće zanimanje, brusni kamen i mužar pronađeni su u gotovo svakoj kući, a vretena, tkalački čunci i igle za predenje, pletenje i šivanje potvrđuju i ostale kućanske djelatnosti.

[230] Židovska stela;

[231] Ti su dvostruki hramovi imali mnogo zajedničkog sa dvostrukim hramovima iz RBr I doba pronađenima u Megidu, dok je sam tip široke, prostrane sobe pronađen u halkolitičkom hramu u 'Ein Gediju i hramu na akropoli iz RBr doba u Aju.

Kremeno oruđe poput oštrica srpova, plosnatih strugača, svrdla i šila, još uvijek su naširoko korišteni u ovom razdoblju.[232]

Na proizvodnju nakita ukazuju perlice i školjkice u različitim stanjima obrade pronađeni zajedno sa bakrenim i kremenim šilima i svrdlima. Školjke su bile i iz Sredozemnog i iz Crvenog mora. Otkrivene su dvije zalihe nakita, u vrču i ćupu, u četvrti koja je dala dokaze o postojanju specijaliziranih obrtnika. Otkriveni su i brojni pečati, uključujući i cilindrične pečati, svi napravljeni od lokalne krede. Njihov stil i tehnika izrade često podsjećaju na primjere diljem sjeverne Sirije i Mezopotamije.[233]

S obzirom na sličnost materijalne kultura između Arada i istovremenih lokaliteta na Sinaju, Finkelstein je pretpostavio da je Arad služio kao trgovački centar stanovnika pustinje.[234] Ilan potvrđuje tu vezu i zaključuje da je njena srž očita u sinajskim zalihama bakra i da su, prema tome, ljudi iz pustinje mijenjali bakar za proizvode sjevera, kao što su maslinovo ulje i žitarice.[235] Prema tome Arad je bio glavni opskrbljivač bakra za sjeverne regije u vrijeme RBr I i RBr II doba.

Važnost Arada najbolje se očituje u činjenici da je otkriven veliki broj manjih ruralnih naselja koja su okruživala Arad, te su s njime bila ekonomski i politički povezana, što ide u prilog činjenici da je Arad bio važno urbano središte, koje je nadziralo regiju. Arad je, u biti, jedini urbani centar u Negevu tijekom RBr II doba, te je vjerojatno funkcionirao kao središnja točka glavnih trgovačkih i političkih djelatnosti u regiji. Uništenje grada u sloju II može se pripisati raznim uzrocima, od postupnog smanjenja godišnje količine oborina prema sredini 3. tis.,

[232] Posebni kremeni predmeti, kao što su plosnati strugači i tzv. Kanaanske oštrice, uvezeni su u Arad kao gotovi proizvodi, najvjerojatnije iz središnjeg Negeva.

[233] Dokaze o trgovini sa Sinajem, Egiptom i središnjim dijelom sjevernog Kanaana donosi analiza keramike, kojom je otkrivena razmjena keramike između Arada i kanaanskih središta na sjeveru. Petrografijom su također dokumentirane veze sa južnim Sinajem tako što je otkriveno da je većina zdjela za kuhanje u Aradu bila napravljena od minerala pronađenih isključivo u toj regiji.

[234] Više u: Finkelstein 1990, 34-50.

[235] Više u: Ilan i Sebbane 1989, 139-162.

egipatskog prodiranja u južni Sinaj, do neke vrste opće političke nestabilnosti. Kako ćemo vidjeti u nastavku rada, takav se oblik propadanja, čiji su uzroci još uvijek nerazjašnjeni, nešto kasnije, dogodio i u ostatku Levanta.

4.3.3. Bab ed Dhra – od grada mrtvih do značajnog urbanog centra u RBr III doba

Bab edh-dhra je lokalitet smješten u blizini Mrtvog mora, na glavnom putu koji je vodio od Keraka do es Safija, a najznačajniji su ostaci groblja, koja se istražuju već od 70ih godina 20. st.

Najranije naselje osnovano je početkom RBr doba (3150-3000), i iako su iz tog razdoblja poznate neke strukture naselja, najviše pažnje privukli su ostaci grobova. Pretpostavlja se da je oko 20 000 ukopa, otkrivenih u grobovima tipa ukopnih jama sigurno premašivalo vjerojatno vrlo malobrojno stanovništvo toga naselja i da je to mjesto služilo kao ukopno mjesto za nomadsko stanovništvo uže, a možda i šire regije.[236]

U sljedećim razdobljima, dakle RBr II i RBr III doba dolazi do očite promjene, jer ostaci nam potvrđuju da je tada ovdje izgrađen grad, kojeg možemo okarakterizirati kao manji urbani centar. Novi tip grobnica koji se javlja u RBr III doba potvrđuje da je došlo do novog entiteta.

Ovaj grad, koji je bio okružen gradskim fortifikacijskim zidom, učvršćenim sa kulama, od koji je samo jedna otkrivena i istražena, dobar je pokazatelj kako je moguće da se urbano stanivništvo naselilo i izgradilo naselje na povoljnom trgovačkom putu, a da pritom nomadsko stanovništvo koje je do tad ovdje povremeno boravilo i ukapalo svoje mrtve, nije to moglo spriječiti.

[236] Lapp 1968; Negev i Gibson 2001, 67.

Novi stanovnici grada uveli su i novi pogrebni običaj, grobnice tzv. *ossuary* tipa, odnosno kvadratne grobnice od nepečene zemlje raznih dimenzija.

Tko su bili ljudi koji su pokapani u preurbanom razdoblju i tko su bili novi došljaci koji su sagradili i učvrstili grad u RBr III još uvijek možemo samo pretpostavljati. No, možemo zaključiti da je položaj u blizini Mrtvoga mora, na razmeđi trgovačkih puteva i tako blizu pustinjskih predjela bio odlično mjesto za susret između nomadske i sjedilačke populacije. Jesu li urbani stanovnici uveli novi običaj ukopa samo zato da se razlikuju od prethodnika? Ili su oni samo bili dio tih nomadskih grupacija, koje su povremeno ovdje dolazile i nakon što su se odlučili na sjedilački način života, potaknuti novim izazovima sjedilačkog načina života, tehnikom pokušaja i promašaja, sami došli do boljeg načina ukopa, koji je bolje odgovarao njihovim potrebama, njihovom kultu, njihovom stilu života, čime su samo dodatno željeli distancirati se od prijašnjeg, nomadskog stila života.

Bab edh dhra nudi više pitanja nego odgovora, no svakako je jedinstveni lokalitet zbog svog položaja i povezanosti sa nomadskim stanovništvom. Uistinu su rijetki takvi primjeri naselja, koja nastaju na mjestima prethodnih groblja i vrlo je zanimljivo promatrati postepeni razvoj od povremenog naselja, odnosno mjesta ukopa, preko jednostavnog naselja ruralnog tipa, do pravog gradskog naselja, kojeg na temelju značajnih fortifikacija možemo okarakterizirati i kao urbano središte, te do njegove propasti, i ruševina, koje i danas privlače pažnju suvremenih polunomada, odnosno turista.

4.4 Usporedba procesa urbanizacije Levantskog prostora sa prostorom Mezopotamije – odnos razine utjecaja i posebnosti prostora

Glavni problem vezan uz tranziciju iz protourbanog razdoblja u urbano razdoblje na samom početku brončanog doba je da li je urbanizacija na prostoru Levanta bila nametnuta izvana ili spomenute urbanizacijske procese moramo promatrati kao autohtoni fenomen. Naime, brojna arheološka istraživanja i proučavanje tekstova pronađenih u aluvijalnim ravnicama u južnoj

Mezopotamiji doveli su do modela gradova i društva koji su imali velik utjecaj na kasnija istraživanja u drugim dijelovima Mezopotamije. U tim modelima, gradovi su se razvili iz manjih sela u velika, većinom nepravilna i utvrđena naselja, koja su se sastojala od slučajnih nakupina kuća, radionica, hramova, svetišta i palača izgrađenih tijekom brojnih stoljeća, dok je društvo bilo temeljeno na sjedilaštvu i navodnjavanoj poljoprivredi.[237] Tekstovi pokazuju da se u određenom trenutku to sjedilačko stanovništvo sukobilo sa nomadima, najčešće označenima kao Amoriti, koji su nadirali sa sjeverozapada i koji su naposlijetku prevladali na samom početku drugog tisućljeća.[238]

Imajući na umu ovakav model, ne iznenađuje što je kasniji arheološki posao u sjevernoj Siriji, posebno na glavnim telovima, bio tumačen na isti način, tj. glavna naselja također su smatrana gradovima sa velikim brojem stanovnika kojima su vladali kraljevi, glavnom ekonomskom djelatnošću smatrala se poljoprivreda, kasnije unaprijeđena kanalima za navodnjavanje, dok se za društvo smatralo da je bilo u većini sjedilačko.

Ali, sjeverna Sirija uvelike se razlikuje od južne Mezopotamije u okolišu i u klimi i zato za ovaj prostor važe neki drugi modeli.

Ista situacija može se primjetiti i na prostoru Palestine, koja ima strateški položaj na raskrižju međuregionalne trgovine i komunikacija. Taj položaj pružio je kulturološke i ekonomske prednosti Palestini, ali urbanizacijski proces na prostoru Palestine ne može se uspoređivati sa onim u Mezopotamiji.

[237] Više u: Stone 2007, 213-34.

[238] Semitska/Amoritska imena spominju se u vrlo ranim tekstovima iz 3 tis., vidi npr. Sollberger i Kupper 1971, 60, br. 2, o imenu „Lumma“ koje je pridodano E’annatumu, trećem kralju Dinastije Lagash, i o imenima njegovog nećaka i bake.

5. KOLAPS URBANE KULTURE U RANO BRONČANO IV DOBA

Dok su beduini trebali gradove za svoje životne potrebe, urbano stanovništvo trebalo je beduine za svoje udobnosti i raskoši. (Ibn Khaldoun, *Muqadimah*)

RBr IV doba predstavlja najproblematičniju podfazu RBr doba i još uvijek postoje nesuglasice oko kronologije, te mnogi autori vrlo često koriste i termin međurazdoblje, kako bi naglasili posebnost ovog razdoblja u odnosu na prethodne faze Br doba i u odnosu na SBr doba, no držim da je ovo razdoblje ipak sastavni dio RBr perioda i zato sam se odlučila sa naziv RBr IV doba, s time da poput Ben Tora promatram ovaj period kao tranziciju iz perioda prve urbane kulture RBr doba u period nove urbane kulture SBr doba[239].

Glavno obilježje ovog perioda je proces propadanja urbane kulture i uspon nomadskih i polunomadskih društava, koja su obitavala uglavnom u perifernim zonama. Iako je određen broj gradova bio napušten tijekom RBr III doba, period u kojem proces napuštanja gradova dostiže vrhunac je RBr IV doba. Na prostoru Palestine do završetka RBr IV doba nije više bilo urbanih središta.

Postoji malo podataka koji bi pouzdano odgovorili na pitanja zašto su gradovi uništeni ili napušteni, te su odgovori uglavnom na razini hipoteza. Od napada Amorićana, ili napada Egipćana, preko ekoloških i klimatskih razloga, brojni raspoloživi podaci ne podržavaju definitivno niti jedan od ovih pristupa, pa se najboljim čini pristup koji integrira sve teorije zajedno, s dodatnim faktorima koji još nisu otkriveni.

Bitno je dodati da je i na prostoru šire regije za ovaj period karakteristična povećana nestabilnost koja je kulminirala u kolapsu postojećih političkih struktura. Ipak, veliki gradovi

[239] usp. Ben Tor 1992, 123.

Sirije po svemu sudeći nisu bili zahvaćeni previranjima koja su zahvatila Bliski istok, a u te gradove u prvom redu ubrajamo Biblos, Eblu, Hamu i Katnu.

5.1. Klimatske promjene – ekološki uzroci katastrofe

Promjene u klimatskim uvjetima uzrokuju brojne društvene probleme, što se može primjetiti na primjeru kolapsa društva RBr doba na prostoru Levanta.

Tijekom 3. tis. pr. Kr. na Bliskom istoku možemo pratiti periode pogoršanja klimatskih uvjeta. Nakon kratke faze nešto suše klime oko 2600 g. pr. Kr. uslijedila je puno vlažnija faza ponovo uzrokujući nagle uspone i padove u količini oborina u regiji. Nova promjena dogodila se oko 2400 g. pr. Kr. kad je klima na nekoliko desetljeća postala suša. Nakon toga, ponovo je uslijedilo određeno poboljšanje do otprilike 2200 g. pr. Kr. kad se dogodila velika kriza koja je trajala skoro cijelo stoljeće do cca. 2100 g. pr. Kr. da bi nakon toga uslijedilo stoljeće i pol nešto vlažnije klime. Oko 2000 g. pr. Kr. klima se počela ponovo pogoršavati, a najgora faza je bila od 1900 do 1800 g. pr. Kr. Ubrzo nakon toga, klima se promijenila na bolje omogućujući kulturnu i materijalnu renesansu u SBr doba.

Najizraženiji učinak tih klimatskih nestabilnosti vidljiv je u razini Mrtvog mora gdje je ona sa -300 m ispod morske razine pala na niže od -400 m, što je uzrokovalo isušivanjem cijelog južnog bazena jezera.

Palinolog A. Horowitz je, u nizu članaka objavljenih od 1971., iz peludi pronađene na dnu jezera Hula u sjevernom Izraelu zaključio da se od 2500 do 500 g. pr. Kr. klima mijenjala od hladne i vlažne do tople i suhe.[240] Pronalasci sa istog mjesta, poduprti sa više C 14 datiranja od Horowitzevih, slažu se s tvrdnjom da je do 2000 g. pr. Kr. postotak peludi hrasta smanjen, možda zbog pogoršanja klime.[241]

[240] Horowitz 1971, 255.
[241] van Zeist i Bottema 1982.

Talozi iz Galilejskog mora pokazuju znatno smanjenje peludi hrasta i pistacije zajedno sa paralelnim povećanjem peluda masline koji je na vrhuncu bio oko 2500 g., nakon čega je uslijedio pad oko 2000 g. pr. Kr. Issar i dr. su te promjene tumačili kao pokazatelj ljudskog odgovora na klimatske promjene, to jest, tijekom vlažne faze RBr doba, stanovnici su sjekli prirodnu šumu i zamjenjivali je maslinama, ali kad se klima pogoršala i od maslina više nije bilo koristi, one su napuštene i ponovo zamijenjene prirodnom vegetacijom.[242]

Analizirajući egipatske povijesne pisane izvore, A. Bell je pronašao dokaz o dva sušna vala, jedan u razdoblju od 2180 do 2150 g. pr. Kr., a drugi od 2000 do 1900 g. pr. Kr. Zaključio je da su te ozbiljne suše bile odgovorne za kobnu glad posebice u Gornjem Egiptu kao i za raspadanje brojnih kultura RBr doba na mediteranskim područjima, propast Akadskog carstva i slom III. dinastije iz Ura.[243]

A. D. Crown je 1972. pronašao obilnu povijesnu dokumentaciju u kojoj stoji da je klima nakon 2500 g. pr. Kr. bila puno suša nego u vlažnom razdoblju koje je trajalo od 3500 do 2500 g. pr. Kr. i da je oko 2300 g. pr. Kr. rast temperature uzrokovao ozbiljne suše i slabe urode diljem Mezopotamije.[244]

Rosen je istražujući drevne okolišne uvjete u blizini Tel Lakiša na zapadnim brežuljcima Judejskih planina, u koritima *wadija* pronašla pijesak i pjeskoviti mulj iz RBr IV i SBr doba kako prekriva glinene slojeve nataložene tijekom Halkolitičkog i RBr doba. Ona je to protumačila kao „*povećana fluktuacija raznih oblika padalina protkana sušom koje je vodila ka klizanju tla sa padina brežuljaka*“.[245]

Istodobne suše u azijskom dijelu Bliskog istoka i Egiptu mogle su proizaći iz nekoliko ekstremnih i naglih fluktuacija koje su se desile od oko 2300 do 1900 g. pr. Kr. Tijekom hladnijih sezona vodostaj Nila bi padao, da bi se ponovo podigao tijekom onih toplih oko

[242] Više u: Stiller i dr 1983-1984, 83-88.
[243] usp. Bell 1971, 1-26.
[244] usp. Crown 1972, 312-330.
[245] Miller-Rosen 1986, 57.

1950 pr. Kr. Dokaz toga može se pronaći u stalagmitima i slojevima u jezerima, ali ne i u morfološkim podacima iz Nila ili razinama jezera istočnog dijela središnje Afrike.

Prema tome je prilično iznenađujuće da usprkos svim dokazima o regionalnoj kataklizmi i objavljenim izvještajima o određenim zapažanjima koji nedvojbeno ukazuju da je njihov uzrok bila promjena klime, većina arheologa i povjesničara još traži druga objašnjenja za propast svake regije zasebno, bez sagledavanja šire poveznice. Na primjer, napuštanje gradova RBr doba u Siriji i Palestini je objašnjeno „Amoritskom hipotezom" u kojoj se okrivljuje ove polunomadske ljude da su opustošili i pregazili te gradove i time uzrokovali njihovu propast.[246] Ta je hipoteza, dugo vremena prihvaćena od mnogih arheologa, a djelomično i ispravna, no njome se nije ni pokušalo objasniti zašto su Amoriti emigrirali sa svojih tradicionalnih područja, upali u utvrđene gradove Sirije i Palestine i borili se sa vojskama mezopotamskih gradova-država? Uz to, arheološki ostaci pokazuju određeni kontinuitet materijalne kulture u RBr IV od prethodnog RBr III[247] što ukazuje da nije bilo velikog istiskivanja domicilnog stanovništva od strane stranog napadača nego da se radi o obliku sustavne propasti popraćene uništenjem ili napuštanjem mjesta i gradova.

Današnji autori ne sugeriraju da se svaki poznati povijesni događaj može povezati sa svakom promjenom klime, oni su svjesni mnogih drugih faktora koji su na to utjecali, uključujući socio-ekonomske i političke, i koji su mogli ublažiti ili povećati utjecaj klimatskih promjena. Ipak, može se pretpostaviti da ako je vrlo vlažna klima tijekom trećeg tisućljeća donijela prosperitet Bliskom istoku, onda je vrlo suha klima koja je uslijedila imala negativan utjecaj na socio-ekonomske sustave u regiji. I zaista, arheološki dokazi diljem regije pokazuju da je većina urbanih središta, koji su utemeljeni tijekom izrazito hladne i vlažne klime u RBr dobu, bivali napušteni prema kraju 3. tis. pr. Kr., a stanovnici koji su preživjeli su se okrenuli ratarstvu te postajali sve mobilniji i počeli živjeti gotovo nomadskim načinom života. Svoje su zalihe hrane nadopunjavali sezonskom sadnjom žitarica i povrća pokraj sigurnih izvora vode. Uz to su poljoprivredna tehnologija i međunarodna trgovina, što su bili glavni izvor bogatstva

[246] Usp. Albright 1926, 1-21.; Kenyon, Bottero i Posener 1971, 532-594.
[247] Richard 1980, 5-34.

urbanih elita, postepeno iščezavali, a pastirski nomadizam je postao dominantna grana ekonomije šireći se uz pojas koji je graničio s pustinjom.

Razlozi zbog kojih je tlo u Mezopotamiji prema kraju trećeg tisućljeća pr. Kr. postalo slano, primjer su antropogenog objašnjenja procesa u okolišu. Prvi su razlog predložili T. Jacobsen i R.M. Adams,[248] a njega je kasnije prihvatila i većina arheologa i povjesničara, a popularan je postao i među onima koji su se bavili okolišem, koji su ga prihvatili kao klasičan primjer negativnog utjecaja ljudskog društva na okoliš. Dokazi su smješteni među drevnim Mezopotamcima, a izvučeni su većinom iz sumerskih ekonomskih tekstova. Oni pokazuju da je između 2300 i 1800 g. pr. Kr. omjer ječma i pšenice stalno postajao sve veći u darovima i porezima hramu usprkos činjenici da su iskopani brojni dovodni i odvodni kanali za navodnjavanje. Pošto je ječam puno tolerantniji na slanost tla od pšenice, Jacobsen i Adams su zaključili da je ekstenzivno navodnjavanje uzrokovalo salinizaciju.

Do danas, glavni predmet rasprave među arheolozima nisu bili razlozi koji su doveli do ovog naoko naglog preokreta zbivanja ili moguća uloga klimatskih obrata na povijest regije nego su glavna pitanja kojima su se bavili bili nomenklatura i kako podijeliti ovo „mračno doba“. Razlike u mišljenjima su se kretale ovisno o sklonosti stručnjaka za uređenjem kronoloških granica prema pojavi i nestanku pojedinih tipova keramike i drugih predmeta za koje se vjerovalo da karakteriziraju materijalnu kulturu razdoblja.[249]

Ironično, postignuta je suglasnost da je presudna faza devastacije zadesila središta stanovništva diljem Plodnog Polumjeseca tijekom ovog razdoblja. Ovaj je zaključak temeljen ne samo na fizičkim dokazima uništenja i napuštenosti mnogih gradova-država u središnjem dijelu regije, nego također i na historiografiji mezopotamskih gradova-država, koja govori o neprekidoj borbi za suzbijanjem pljačkaških pohoda plemena sa zapada i istoka koji su prodirali na njihovu zemlju. Egipatski dokumenti također opisuju razdoblje gladi, nestašice i borbi koje je obilježilo kraj Starog Kraljevstva i početak razdoblja nemira i navala nomada sa istoka i zapada. Zanimljivo je, da je svako spominjanje okolišnih i klimatskih promjena

[248] Jacobsen i Adams 1958, 1251-1259.; Jacobsen 1957-1958.
[249] Više u: Albright 1962, 36-42; Cohen 1983, 16-29.; Dever 1973, 37-63.; Kenyon, Bottero i Posener 1971.

uglavnom odbijeno i nije shvaćano ozbiljno. Sporazum o klimatskim promjenama, koje su ponudili znanstvenici koji su proučavali prirodni okoliš, nije postignut među arheolozima i povjesničarima.

Vremenski slijedovi paleo-klime Bliskog istoka pokazuju da iako je period isušivanja započeo oko 2200 g. pr. Kr., bilo i vlažnijih razdoblja koja su trajala i stoljeće i više, tijekom kojih je, iako je i dalje bilo relativno suho većina urbanih središta u vlažnijim dijelovima Sirije i Palestine bivala ponovo naseljena. Uz to je duž cijelog sjevernog dijela obalne ravnice kao i u dolinama južnog Libanona i Palestine utemeljeno mnoštvo novih lokaliteta.

5.2. Nomadsko i polunomadsko stanovništvo – sociološki uzroci kolapsa

U RBr IV doba naglasak je na neurbanom stilu života i pastirskim strategijama preživljavanja, u nedostatku centralizirane političke kontrole. Ova fleksibilnost u strategijama preživljavanja, odnosno kulturalna adaptacija uz urbani i neurbani kontinuitet pruža mehanizam za društveno kulturne promjene.[250] Te oscilacije moraju se promatrati kao dio većeg urbano-neurbanog procesa koji se ponavlja ciklički kroz antiku, jer već na početku SrBr doba kao rezultat procvata egipatske i sirijske kulture, opet je pomak natrag na urbanizam.[251]

Problem odnosa pastirskih nomada, odnosno izrazito pokretnih pastira općenito i sjedilačkih poljoprivrednih i urbanih društava je dvojak. Kao prvo utjecaj sjedilačkih društava na nomade proučava se manje više znanstveno. Istražuje se ne samo na lokalnim i regionalnim razinama, nego i među kulturološki i dijakronijski. Kako se čini, nomadska društva nikad se ne mogu opisati kao autarkični i zatvoreni sustavi po nijednom od glavnih parametara.[252]

[250] Richard 1987, 40.

[251] Richard 1987, 40.

[252] Khazanov 2001, 1.

Pastirske nomadske skupine postojale su tijekom čitave povijesti Bliskog istoka, ali je izostanak pisanih zapisa ili bogatih fizičkih tragova rezultirao time da je njihov život slabo dokumentiran u odnosu na onaj sjedilačke populacije. Kako bi odredili ulogu pastirskih nomada na drevnom Bliskom istoku, prisiljeni smo osloniti se na relativno oskudne arheološke ostatke, pisane zapise sjedilačke populacije i usporedne podatke iz etnografskih studija suvremenih pastira.[253]

Najveći problem kod proučavanja nomadske populacije je problem njihovog definiranja. Naime, postoje različiti oblici i razine mobilnosti nomada, od nomadskih skupina koje su potpuno mobilne, preko pastirskih nomada koji se bave uzgojem životinja, pa sve do polunomada koji se paralelno bave poljoprivrednim aktivnostima i uzgojem žitarica, čime zadiru u sferu sjedilačke populacije i gdje je teško razlučiti ih od ruralnog sjedilačkog poljoprivrednog stanovništva. Različiti oblici nomadizma prisutni su u različitim dijelovima svijeta i ovise o prirodnom okolišu, ekonomiji, društvenom i političkom okruženju ljudi koji ga prakticiraju kao odgovor na posebne geografske i ljudske uvjete.

U regijama koje su imale 200 mm padalina godišnje bilo je moguće baviti se suhim ratarenjem, no za pouzdanu poljoprivrednu aktivnost potrebne su godišnje padaline od 300 mm. Stanovništvo koje se bavilo kombinirano poljoprivredom i uzgojem stoke moralo je znati kako iskoristiti tranzicijsku zonu između pustinje i predjela koji su dobijali dovoljno kiše, odnosno predjela koji su mogli biti navodnjavani. Stada koja su pasla na stepama ili na visoravnima tijekom kišnih razdoblja, odnosno tijekom zime, morala su seliti krajem proljeća na riječne obale ili na wadije. Ovce i koze mogu pasti uz riječnu obalu ili uz rub obrađenih polja i usput gnoje polja svojim izmetom.

Teško je klasificirati različite grupe nomada u kategorije polunomada, polusjedilaca, sezonskih selilaca, povremenih nomada i sl. Kombinacije mogu biti vrlo različite, jer moguće je da samo dio zajednice seli, a moguća je i selidba u postpunosti, naselje zajednice može biti

[253] Schwartz 1995, 249.

vrlo privremeno, ali opet i dosta trajno, na samo jednom mjestu, ili na nekoliko različitih mjesta.

Premda je važnost pastirskog nomadstva na drevnom Bliskom istoku rijetko bila upitna, njegovo prepoznavanje u arheološkim podacima vrlo je teško, zato što pastirski nomadi nisu bili skloni pretjeranom ostavljanju fizičkih tragova. Takvi ostaci mogu uključiti logorišta, zamke za lov, životinjske obore, groblja nepovezanih sa stalnim naseljima ili umjetnost na stijenama kao i keramiku, kameno oruđe i ostale nosive artefakte pronađene zajedno sa ovim detaljima. Ali specifičnu vezu tih ostataka sa nomadskim pastirima, više nego sa sjedilačkom populacijom ili lovcima, teško je ustanoviti. Datiranje ostataka također je vrlo sporno zbog relativno oskudnih materijala povezanih s njima.

Arheološko nepoznavanje nomada još je povećano zato jer su njihova logorišta često bila smještena na rubnim područjima izvan djelokruga uobičajenih arheoloških istraživanja, koja su se obično fokusirala na nizinske regije ili unutarplaninske doline. Drugi je problem bila sklonost da ostaci sa područja koja su kratko vrijeme zauzimali tabori pastira postanu nevidljivi nakon tisuća godina erozije. Osim identifikacije logorišta ili drugih ostataka, pokušalo se i prepoznavanje drevnog pastirskog nomadstva kroz analizu uzoraka raspodjele lokaliteta.[254]

Nomadi su podjednako teško dostupni u povijesnim izvorima kao što su u arheološkim podacima. I dok su od strane bliskoistočnih urbano orijentiranih pisara određene skupine opisane kao marginalne ili necivilizirane, samo je rijetko (npr. u kraljevskom arhivu u gradu Mari) dovoljno dokaza koji ustanovljuju ljude kao pastirske nomade.

Pastirski nomadizam je način života koncentriran na iskorištavanje pripitomljenih domaćih životinja, koji uključuje sezonsko kretanje među različitim okolišem koje osigurava optimalnu

[254] Na primjer, mali lokaliteti u dolinama jugozapadnog Irana iz kasnog 4. tis. pr. Kr. smješteni u neposrednoj blizini susjednih gorja protumačeni su kao sela vezana za specijalizirano stočarstvo, za čiju se ispašu koriste brdoviti pašnjaci;

ispašu tih životinja. Umjesto nasumičnih lutanja, pastiri teže slijediti migracijske puteve koji su pažljivo isplanirani i ponavljaju se iz godine u godinu.

Na Bliskom istoku, moguće je razlikovati „vertikalne“ i „horizontalne“ migracijske uzorke.[255] Vertikalno nomadstvo određuje kretanje među nizinskim pašnjacima zimi i gorskim pašnjacima ljeti te je posebice karakteristično za skupine koje se kreću na području gorja Zagrosa, Taurusa i Libanona i njima susjednim nizinskim područjima. Horizontalno nomadstvo uključuje iskorištavanje zimske ispaše u suhoj stepi ili pustinji te kretanje prema vlažnijim nizinskim područjima, koja su često unutar ili blizu poljoprivrednih područja, tijekom ljeta. Primjeri takvih migracijskih puteva uključuju one od zimskih ispaša u Negevu ili Sinaju do ljetnih pašnjaka dalje na sjeveru, duž južnih granica brdovitog područja ili obalne nizine u Palestini, ili kretanje od Sirijske pustinje prema sjeveru zimi do ravnice Mezopotamije ljeti. Zbog toga što su ovce i koze bile primarne domaće životinje na drevnom Bliskom istoku, pastiri su mogli koristiti pašnjake u relativno suhim područjima na rubovima Plodnog Polumjeseca, ali se nisu usudili ići dublje u suha područja Sirijske pustinje ili sjevernih područja Arapske pustinje sve do pripitomljenja deve. [256]

Nomadski pastiri karakteristično su organizirani u plemena, skupine ljudi koje polažu pravo na porijeklo od zajedničkog pretka. Ta porijekla više su teoretska nego doslovna, jer su plemenska srodstva vrlo fluidna, odnosno plemena vrlo često apsorbiraju druga plemena ili pojedince koji mijenjaju njihovo plemensko stanje.

Smještaj i razlozi za najranije oblike pastirskog nomadstva na drevnom Bliskom Istoku pitanja su koja su još uvijek predmet rasprave, no jasno je da se nomadizam nije razvio ranije od neolitskih popljoprivrednih sela u 9. i 8. tis. pr. Kr.[257], a veliki dio znanstvenika smatra da je

[255] Schwartz 1995, 250

[256] Pretpostavlja se da je to bilo krajem 2. tis. pr. Kr.

[257] Prisutnost nomadskih pastira u brdima Zagrosa u zapadnom Iranu rekonstruirano je sve do kasnijeg 7. tis. na temelju skloništa identificiranih kao sezonski logori otkopanih u najranijim slojevima naseljenosti u Tepe Sarabu i Tepe Guranu.

nomadizam zapravo specijalizirani oblik sjedilačkog poljoprivrednog načina života sa popratnim pripitomljenjem i uzgojem životinja.[258]

Zbog sve veće brojnosti i organizacijske složenosti pastirskih nomadskih skupina u kasnom 4. i ranom 3. tis. u zapadnom Iranu te njihovim podudaranjem sa razvojem urbanizacije i formacijom država u nizinama Mezopotamije i Khuzestana, mnogi su znanstvenici nagađali o mogućoj povezanosti ova dva procesa. Primamljivo je, na primjer, pripisati porast broja pastira u gorjima dotoku izbjeglica koji bježe od sve težih zahtjeva novih država u nizini. Međutim, sadašnji dokazi pokazuju da je broj stanovnika u rubnim gorskim regijama rastao i padao u isto vrijeme kao i broj stanovnika u nizinama, što je u suprotnosti sa hipotezama o kretanju ljudi iz nizine prema gorju.

Modeli koji objašnjavaju razvoj nomadizma često su fokusirani na utemeljenje novih poljoprivrednih naselja na područjima udaljenim od pašnjaka. Stoka koja je pripadala takvim naseljima zahtijevala bi odlazak na udaljene pašnjake, i članovi naselja koji su obavljali ovaj specijaliziran posao mogli su pobjeći od staloženog i mirnog života i razviti nomadski, pastirski način života.

Na prostoru Levanta, kao i na Zagrosu, dokaz za nomadske skupine najranije je pružen za kasno 7. tis. pr. Kr. U ovom razdoblju, koje je iskusilo povećanje vlažnosti, znatna naseljenost može se opaziti na suhim područjima od kojih su to sad jugoistočna Sirija, istočni Jordan i zapadni Irak, gdje su jasno pokazani nakupine kamenja, umjetnost na stijenama i pustinjski zmajevi. Ljudi su u početku lovili gazele i ostalu divlju faunu, a istrebljenje ovih životinja vodilo je ka koncentraciji domaćih ovaca i koza i kasnije razvoju pastirskog nomadizma. Međutim, kao i u području Zagrosa, puno čvršći dokaz pastirskog nomadizma na Levantu ne pojavljuje se sve do 4. tis. U tom pogledu, nakupine nadgrobnih kamenih ploča

[258] Primjer problema analize nalaza i utvrđivanje kome su pripadali ostaci vrlo dobro se očituje u slučaju Tepe Tula'ia, lokaliteta na sjevernoj Kuzestanskoj ravnici, gdje su istraživana obilježja protumačena kao nomadski logor, premda je analiza životinjskih kostiju dovela do zaključka da su ostatke ostavili seoski orijentirani ljudi koji su bili skloni uzgajanju stada koza.

zvanih *nawamis*, nepovezanih sa nijednim stalnim lokalitetima, pronađene su u velikom broju na Sinaju. Studije tih ploča, koje su okrenute prema zalasku sunca, otkrile su da ih je većina sagrađena tijekom zime i mogu se smjestiti u nomadsku zimsku okolinu. U sjevernom Negevu, prema Thomasu Levyu, pastirski nomadizam započeo je kada je razvoj poljoprivredne tehnologije, zajedno sa populacijskim pritiskom, dozvolio osnivanje naselja na suhim, prethodno nenaseljenim područjima, jer je stoka tih novih sela zahtijevala kretanje na udaljene pašnjake, a nadgledala ju je nova skupina pastira, koji su s vremenom mogli napustiti sjedilački način života.

Andrew Sherratt datirao je početak i razvoj nomadizma u 4. tis. pr. Kr. povezavši taj fenomen sa „revolucijom sekundarnih proizvoda". On pretpostavlja da su se životinje u neolitskom razdoblju uzgajale prvenstveno zbog konzumacije mesa i da se iskorištavanje domaćih životinja za njihove sekundarne proizvode (kožu, dlaku, mlijeko i rad) nije pojavilo do 4. tis. pr. Kr., istodobno sa počecima ratarstva. U ovom modelu pastirski nomadizam promatra se kao nusproizvod revolucije sekundarnih proizvoda, olakšane iskorištavanjem životinja kao tegleće marve. Dok sadašnji dokazi potvrđuju da glavna tegleća životinja drevnog Bliskog Istoka, magarac, nije bila pripitomljena do 4. tis. pr. Kr., nomadstvo nije nužno ovisno o korištenju teglećih životinja. Nadalje, ne postoje arheološki dokazi koji isključuju iskorištavanje životinja za mliječne proizvode prije 4. tis.

Pastirski nomadi nisu eksplicitno navedeni u bliskoistočnim pisanim izvorima sve do druge polovice 3. tis. pr. Kr., premda mali broj tekstova prije ovog razdoblja, kao i njihove kratke značajke, unaprijed ne isključuju raniji doticaj sa tim ljudima. Kasniji tekstovi iz 3. tis. skloni su prikazivanju pastirskih nomada kao skupina izvan urbane sredine čije je ponašanje bilo opasno i unosilo razdor. U izmjeničnim ciklusima političke centralizacije i raspadajućih značajki bliskoistočne povijesti, drevni su tekstovi često ciljali na nomadske skupine kao glavne faktore decentralizacije. Vjerojatno je to jedan od razloga zašto je tradicionalan znanstveni pogled na nomadsko-sjedilačke odnose na Bliskom istoku bio međusobno proturječan, sa pristupom malo drugačijim od pukog izražavanja neprijateljstva između dviju skupina. Ovaj pogled je bio prilično pod utjecajem drevnih bliskoistočnih tekstualnih izvora, svih napisanih od urbano orijentiranih pisara, koji su naglašavali različitost pastirskih

nomadskih skupina i opasnost koju su oni predstavljali za sjedilačko društvo.[259] Vođena takvim urbano orijentiranim stavovima, tradicionalna znanost gledala je na nomadsko-sjedilački odnos na drevnom Bliskom Istoku u obliku niza nomadskih navala koji nasrću iz Sirijske Pustinje ili gorja Zagros i Taurus kako bi nadvladali sjedilačku populaciju u vremenima klimatskih neprilika ili političke slabosti. Ali ovaj pogled na odnose nomada i sjedilačke populacije ponovno je razmatran zadnjih desetljeća, te sada postoje znatni dokazi koji podupiru postojanje simbiotskog, međusobno ovisnog odnosa između pastira i sjedilačke populacije u davnini, usprkos propagandi koju su širile urbane elite. Umjesto ostajanja na rubovima naseljenih područja, pastirski nomadi često su koristili tzv. dimorfnu zonu, područje na kojem su i ispaša pastirskih stada i poljoprivredni sjedilački život bili mogući. Tek se sa uvođenjem deva u nomadski stil života do kraja 2. tis pr. Kr. moglo bliskoistočne pastirske nomade svrstati diljem pustinjskih područja daleko udaljenih od sjedilačkih područja Siro-Palestine i Mezopotamije, ali su čak i tada vjerojatno održavali važne veze sa sjedilačkim zajednicama.[260]

Vjerojatno najvažniji aspekt nomadsko-sjedilačke simbioze bila je razmjena dobara, nomadi su osiguravali životinjske proizvode sjedilačkoj populaciji te su zauzvrat dobivali poljoprivredne ili obrtničke proizvode. Pastiri i poljoprivrednici nisu bili samo u čestoj međusobnoj vezi nego su se, u mnogo slučajeva, vjerojatno neprestano kretali između dva načina života. Nomadsko pastirstvo, poljoprivredno sjedilaštvo i kombinacija toga dvoje, npr., uzgajanje usjeva nomadskih pastira uz migracijske puteve, specijalizirano stočarstvo stanovnika sjedilačkih sela, mogu se gledati kao dio spektra potencijalnih ekonomskih strategija. Pastirsko nomadstvo moglo je poslužiti kao alternativa kada poljodjelstvo više nije bilo održivo. Kada su se suočili sa ozbiljnim okolišnim ili klimatskim poteškoćama,

[259] Na primjer U *Prokletstvu Agada*, književnom tekstu iz kasnog 3. tis. pr. Kr. iz južne Mezopotamije,Gutejci su opisani kao skupina *ne spadaju među ljude, / . . . ljudi koji nemaju obzira, / Sa ljudskim nagonom ali psećom pameću i majmunskim osobinama*. Ista skupina je opisana u drugom tekstu, Weidnerovoj kronici, kao pojedinci *kojima nikad nije pokazano kako da obožavaju boga, koji nisu znali kako ispravno izvršiti obrede i svetkovanja*, ukratko, ljudi potpuno izvan granice urbane civilizacije i, možda konkretnije, izvan kontrole urbanih političkih vlasti., vidi u: Schwartz 1995, 255.

[260] Schwartz 1995, 253.

lakomošću središnje vlasti, ili štetom na usjevima u vrijeme ratova, poljoprivrednici su na izbor imali mogućnost prisvajanja pastirskog nomadskog načina života. U tom kontekstu, domaće životinje mogu se promatrati kao vrsta osiguranja, odnosno ulaganje usprkos poljoprivrednim poteškoćama koje se, ako su nesavladive, mogu izbjeći kroz pastirstvo. Također, pastirstvo je vjerojatno preuzelo formu višenamjenske ekonomske strategije u kojoj je naglasak bio na stočarstvu, ali su se također obavljale i druge djelatnosti, kao što su lov, sakupljanje, trgovanje i poljoprivreda. Premda je simbiotska veza između nomada i sjedilačke populacije prevladavala, ovaj odnos nije sprečavao izbijanje neprijateljstava među skupinama. Sjedilačka populacija možda i nije trebala proizvode pastira koliko su nomadi trebali žito, i takav je asimetričan odnos mogao rezultirati napadima nomada, koji su zbog svoje pokretnosti imali izrazitu vojnu prednost. Sklonost pastirskih nomada napadima, ili *razzias*[261], bilo jednih prema drugima bilo prema sjedilačkoj populaciji dobro je potkrijepljena u bliskoistočnim povijesnim zapisima.

Odnos istovremene međusobne ovisnosti i obostranog antagonizma, tipičan za odnose nomada i sjedilačke populacije tijekom drevne bliskoistočne povijesti, zadržao je taj obrazac ponašanja na Bliskom istoku sve do današnjeg dana.

5.3. Et Tel - primjer uništenog grada u RBr IV doba

Lokalitet smješten južno od wadi el Džaje pružio je bogate materijale koji sežu na sam početak RBr doba, a općenito je prihvaćeno da odgovara biblijskom gradu Aju.

Prvi ostaci datirani su na početak RBr I doba, oko 3200. pr. Kr., kada je to bilo neograđeno naselje seoskog tipa, smješteno na gornjem dijelu tela u dužini oko 200 metara.[262] Nalazi potvrđuju da je to bilo mjesto susreta različitih kultura, jer uz tragove, koji upućuju na lokalno halkolitsko stanovništvo, poput posuda sa uglatim rubovima, nalazimo i tragove posuda sa

[261] Arap. غزو možemo prevesti kao iznenadni napad;

[262] Cooley 1997, 32.

širokim otvorima, čiji su obrubi zaobljeni prema van, te linearno dekorirani. Te strane oblike, Callaway je pokušao protumačiti kao utjecaje iz Sirije i Anatolije, no većina znanstvenika ipak ne podržava tu tezu, iako je očito da su ti strani elementi dokaz trgovine ili nekog oblika utjecaja sjevernih krajeva.[263]

Iz te prve faze naselja sačuvane su brojne grobnice u pećinama uz obronke brda, a nalazi iz grobova upućuju na mješovito stanovništvo. Moguće je da su uz sjedilačko stanovništvo koje je tu osnovalo naselje seoskog tipa, ovuda prolazile i polunomadske skupine koje su ostavile svoj trag u grobnicama. Linearno dekorirana i neukrašena keramika iz grobova slična je onoj pronađenoj u odgovarajućim slojevima u Jerihonu, no sklopovi artefakata iz grobnica u Aju upućuju na kasniju naseljenost od početnog naselja iz RBr doba u Jerihonu[264]. Kako na samom telu skoro uopće nisu pronađeni primjeri linearno dekorirane keramike, možemo zaključiti da se radi o mješovitom stanovništvu u početku RBr doba i zapravo je moguće da su fragmentarni zidovi pronađeni na temeljnoj stijeni ispod prve osnivačke faze naselja povezani sa stanovništvom koje je pokapalo svoje mrtve u grobnicama u sjeveroistočnim padinama.

U sljedećoj fazi nastanjenosti, oko 3100. pr. Kr. ustanovljen je grad, koji je bio utvrđen zidinama i pokrivao površinu preko 20 hektara.[265] Masivne fortifikacije bile su igrađene oko kuća u skladu sa prirodnim obrisom terena. Pronađene su četiri strukture gradskih vrata, od kojih su svaka bila utvrđena kulama, sagrađenima uz vanjsku stranu gradskog zida. Ovakav značajan fortifikacijski sustav upućuje na visoki stupanj urbanizacije već na kraju RBr I doba, a uz to treba naglasiti da su otkriveni ostaci brojnih stambenih kuća, mjesto trgovanja, citadela i svetište, te vrlo impresivni kompleks na akropoli. Ta velika kamena zgrada na akropoli, preko 20 metara dužine, vjerojatno je služila kao mjesto hrama ili palače, odnosno kao središnje mjesto urbanog života u Et telu.[266] Callaway je predložio da je taj prijelaz sa ruralnog načina života u urbani bio rezultat priljeva novog stanovništva, konkretno pridošlica

[263] usp. Callaway 1964.

[264] Gibson i Negev 2001, 22.

[265] Cooley 1997, 32.

[266] Cooley 1997, 32.

sa sjevera, iz Sirije i Anatolije.[267] Očito je da je došlo do određene reorganizacije, no više se na proces urbanizacije u Palestini ne gleda kao na isključivi proces izazvan vanjskim utjecajima, ili nametnut izvana. Sloj pepela svjedoči nam o nasilnom uništenju ovoga grada.

Početkom RBr II doba, odnosno oko 2950. pr. Kr naselje je obnovljeno i podignut je novi grad površine 11ha okružen gradskim zidinama. Gradske zidine, čiji je obris potvrđen na nekoliko lokacija, bile su široke 5,5m što zajedno s općenitim izgledom i lokacijom grada potvrđuje visoku razinu planiranja i organizacije njegovih graditelja[268]. Grad je imao svetište na lokaciji A, utvrđenu citadelu na lokaciji D i svojevrsnu industrijsku zonu na lokaciji C s ostacima keramike koja potvrđuje postojanje trgovačkih veza s Egiptom. Indikacije uskih gradskih vrata pronađene su na lokacijama J i K.[269] Izgleda da je taj grad bio uništen u snažnom potresu, koji je srušio zidove od nepečene cigle. Gradske zidine, izgrađene od pronađenog površinskog kamenja, nagnule su se prema van od obnovljenih unutrašnjih zidova akropole te je kasnije ojačan drugim, vanjskim, zidom i popravljen čime je sačuvan nagib starijeg zida. Da je nakon potresa uslijedio snažan požar potvrđuju ne samo raspukline u zidovima, nego i ostaci praha, koji dokazuju da je temperatura u požaru morala biti dovoljno visoka da kamen pretvori u vapneni prah.

Čitav grad temeljito je obnovljen početkom RBr III doba, kada su gradske zidine pojačane izgradnjom vanjskog zida koji je okruživao izvorne gradske zidine. Sloj ruševina ranijeg naselja dosegnuo je unutrašnji rub zidina iz RBr II doba što je uvjetovalo gradnju novih zgrada povrh sloja ruševina pri čemu su nove zidine skoro dodirivale izvorni zid u podnožju. Dio istočnih zidina širine 7,3 m sačuvan je do visine od 6,4 m.[270] Uz jugoistočni dio zidina

[267] usp. Callaway 1972.

[268] Gibson i Negev 2001, 22. Zanimljivo je da Cooley 1997,32 spominje kako su te nove gradske zidine bile daleko lošije od prethodnih, što bi značilo nazadovanje u urbanoj kulturi, no smatram da je Cooley možda samo nespretno pokušao izraziti važnost i veličinu ranijih zidina iz prethodnog perioda.

[269] Gibson i Negev 2001, 22.

[270] Gibson i Negev 2001, 22.

izgrađen je rezervoar za vodu u obliku bubrega, u kojem se sakupljala voda iz gornjeg dijela grada.[271]

U ovom razdoblju obnovljena je i akropola i svetište koje je izgrađeno kao gruba građevina od površinskog kamenja naslonjena uz toranj koji je integriran u gradske zidine. Tlocrtne dimenzije tornja bile su 7,3x2,7m[272]. Nalazi pronađeni u svetištu, naročito alabasterska figurica nilskog konja, upućuju na prisutnost egipatskih kultova u gradu. Uz to, egipatski utjecaj vidljiv je i u arhitekturi hrama, naime temelji stupova prerađeni su bakrenim pilama, što je karakteristično za egipatske graditelje. Zato možemo zaključiti da je grad iz RBr III perioda bio pod mnogo jačim egipatskim utjecajem nego naselje iz RBr II doba. No pronađeni ostaci keramike tipa *Khirbet Kerak* potvrđuju nam da je postojao i značajan utjecaj sa sjevera[273]. Zato je vrlo teško pretpostaviti tko je zapravo odgovoran za uništenje ovog grada, koje se dogodilo oko 2400. pr. Kr. i zašto je to uništenje bilo trajno, te je nastupio period nenaseljenosti od gotovo tisuću godina, da bi tek početkom Ž doba, na ovom mjestu bilo ponovo osnovano naselje seoskog tipa.

Uništenje ovog urbanog centra na kraju RBr III doba samo jedan od primjera mnogih uništenih gradova na prostoru Palestine. Zanimljivo je da je ovaj grad pretrpio uništenja u ranijim fazama naseljenosti i uvijek je stanovništvo imalo volju, ili potrebu ponovo ga izgraditi, izdići grad iz pepela i obnoviti urbani život. Koji su to događaji koji su uzrokovali ovo posljednje uništenje, na kraju RBr III doba i zašto više nitko nije pokušao obnoviti grad, nije toliko važno, kao pitanje, gdje i što se dogodilo sa gradskim stanovništvom. Jesu li izgubili naklonost i podršku Egipta, a s time možda i graditeljsko znanje o obnovi i izgradnji grada, ili im je bilo jednostavnije preseliti u neki drugi grad, ili je nepovoljna klima ipak utjecala na uspjeh usjeva i potakla ih na promjenu života i prelazak na nomadsko pastirstvo. Kao što je već spomenuto, kombinacija više, a možda čak i svih faktora najbolje je objašnjenje koje nam se nudi.

[271] Cooley 1997,33.

[272] Gibson i Negev 2001, 22.

[273] Cooley 1997,33.

6. REURBANIZACIJA U SREDNJE BRONČANO DOBA

Uvijek se sjeti da oni dolaze iz pustinje. (Guy Gavriel Kay, *Lavovi Al Rassana*)

U prvoj polovici 3. tis. pr. Kr. Sirija je doživjela pojavu urbane kulture. Ova urbanizacija Sirije uslijedila je u trenutku rastućih gradova u Mezopotamiji dostigavši svoj vrhunac kada nastaje veliki broj centara i gradova svih veličina posvuda na sirijskoj visoravni i u regijama koje graniče s pustinjom, a mnoga od njih više nikad nisu osjetila gradski život.

Veliki dio Sirije je organiziran pod vodstvom jednog dominantnog grada Eble, iako njegova moć nije tako daleko sezala, npr. do obale Mediterana ili do Palestine. Gotovo dva stoljeća Ebla je kontrolirala sjevernu Siriju i bila je svojevrsna protuteža utjecaju velikih mezopotamskih gradova na istoku. No dolaskom kraljeva Akadske dinastije, Sargona i Naram Sina, koji su šireći svoju vlast uništili politički sustav Sirije, počelo je razdoblje kulturnog i ekonomskog propadanja. Njihovi napadi u serijama prvi su izričaji takve vojne tehnike i predstavljaju neuralgičku točku svjetskih razmjera. Akadsko osvajanje pokrenulo je neviđene demografske promjene u Siriji. Najdramatičnija posljedica toga bila je ta da je urbani život u Siriji gotovo u potpunosti nestao i zamijenio ga je život u skromnim, neograđenim i privremenim naseljima, koje su naseljavali polunomadi i nomadi.

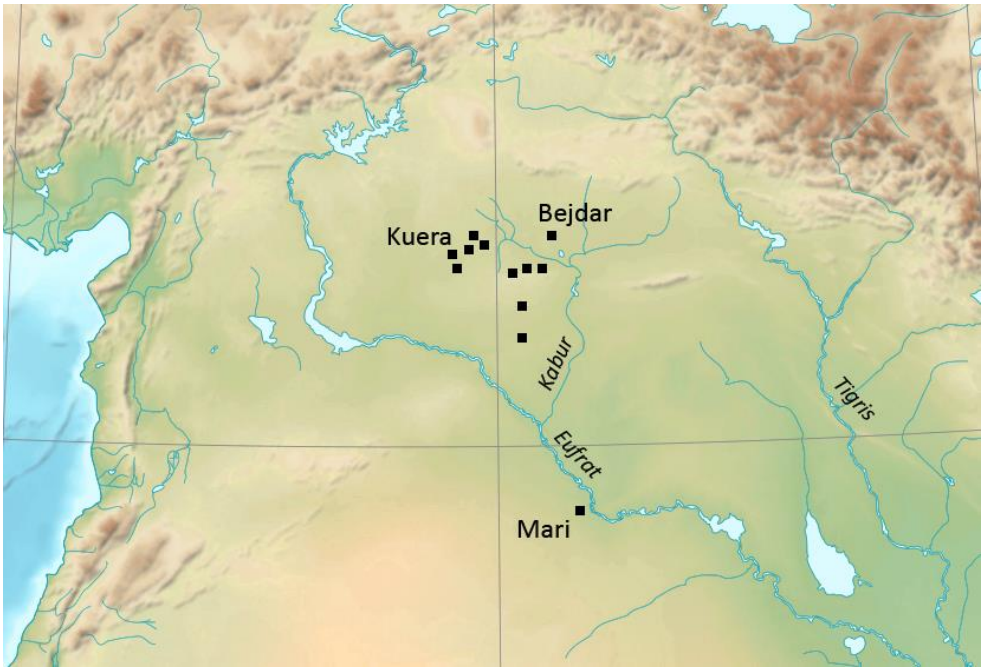
Razdoblje koje je uslijedilo nakon propasti Eble često je nazivano „tamno doba“ zbog regresa urbanizirane kulture i nedostatka pisanih dokumenata, no bilo bi podjednako korektno nazvati ga „razdoblje Amorićana“.[274] Preci Amorićana[275] živjeli su tijekom RBr doba na periferiji

[274] Ranije se smatralo da su Amorićani bili strani narod koji je migrirao u Siriju na kraju ranog brončanog doba i uništio urbanu kulturu prvo u Siriji, a potom i u Palestini. Smatralo se da su čak izvršili napade i na prostoru Mezopotamije. Suvremeni znanstvenici nisu više skloni tumačenju teorija o masivnim migracijskim pokretima, kako bi objasnili promjene u povijesti. Logistički promatrano takvi su pokreti nerealistični i vode do pojednostavljenih objašnjenja za kulturološke promjene.

trajnih naselja u središnjoj Siriji. Postepeno su infiltrirali veći dio zapadne Azije i postali važan dio stanovništva u novim državama koje su se pojavile početkom 2. tis. u Mezopotamiji, kao i u Siriji, i u Palestini.

6.1 Kružni grad Bejdar - fenomen sirijskog urbanizma

Tijekom Ranog Džezirah I i/ili II razdoblja[276] pojavio se cijeli niz novih tzv. *kružnih* naselja, poznatih pod nazivom *Kranzhügel* zato što većina njih sadrži kružni brežuljak okružen prstenom. Najpoznatiji su Tel Kuera, Tel Bejdar i Mari,[277] ali sigurno ih je bilo više.

Karta regije s označenim potvrđenim lokalitetima tipa *Kranzhügel*

[275] Akadski amurru, sumerski MAR.TU, značilo bi „ljudi sa zapada“, no ne znamo kako su oni sami sebe nazivali i samim time jesu li se doživljavali kao zaseban narod, no činjenica da su svi govorili istim jezikom, semitskim, ide u prilog da su bili sociološki gledano homogeni.

[276]Istovremeno sa Ranim Dinastijskim I ili II.

[277] Iako Margueron pobija ideju da je Mari *Kranzhügel* i datira drugi *Kranzhügel* u malo kasniju fazu, Lyonnet navodi dovoljno argumenata po kojima potvrđuje da je Mari bio naselje tipa *Kranzhügel*, vidi u: Lyonet 2009, 181 i Margueron 2004, 66-67.

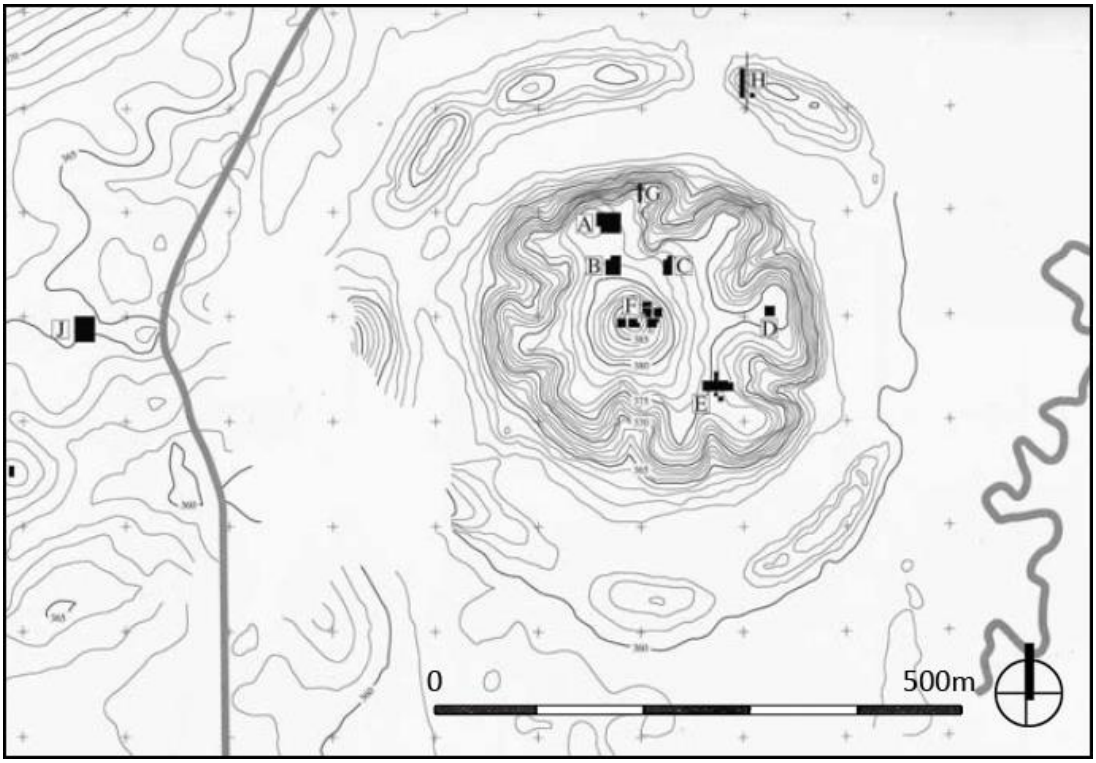
Za razliku od gradova na prostoru Mezopotamije, sa gusto naseljenim stanovništvom koje je živjelo u velikim kućama i većinom ovisilo o poljoprivredi, ova kružna naselja mogu se protumačiti kao mjesta okupljanja polu-pokretnih skupina stanovništva koje se većinom bavilo stočarstvom, ali koje je bilo u mogućnosti uzgojiti i vlastite usjeve, te se čak baviti i metalurgijom.[278]

Bejdar je primjer takvog *Kranzhügel* grada. Od dosad istraženih i poznatih gradova tog tipa, Bejdar se nalazi najistočnije. Upravo zahvaljujući svom položaju u regiji Habur, u kojoj je ustanovljeno da postoji dovoljna količina oborina da bi se stanovništvo moglo uspješno baviti poljoprivredom.

Još nije utvrđeno kada je Bejdar utemeljen kao *Kranzhügel* no njegov glavni istraživač, Marc Lebeau, smatra da je on više ili manje istovremen sa gradom Mari.[279] Sličnost sa Marijem očita je i u urbanističkom planu grada, odnosno u arhitekturi, konkretnije vanjski nasip umjesto bedema, prazan prostor između nasipa i samog grada, unutrašnji bedem sa tvrđavama i vratima.

[278] Lyonet 2009, 190.

[279] Lebeau 1997; Lebeau i Milano 2003; Lebeau i Rova 2003.

Tlocrt grada Bejdara[280]

Istraživanje provedeno na lokalitetu prije nego je otkopan pokazuje da on nije utemeljen na praznoj zemlji, jer je dokazana prijašnja nastanjenost.[281] Istraživači još nisu u velikom razmjeru otkrili početke lokaliteta u ranom 3. tis. Najbolje zastupljeno razdoblje je između 2475. i 2380. pr. Kr.[282] i to se podudara sa Marijem poznatom po svojim palačama i hramovima, i razdobljem Palače G u Ebli nedugo prije njenog uništenja od strane Sargona.[283] To je bilo razdoblje velike druge faze urbanizacije u sjevernoj Mezopotamiji iz kojeg su na većim lokalitetima pronađeni tekstovi pisani klinastim pismom, uključujući i sam Bejdar. Upravo zbog 216 pisanih dokumenata koji su pronađeni u Bejdaru i koji upućuju na prisutnost administrativnog sustava Lebeau je zaključio da se Bejdar može opisati kao urbani centar,

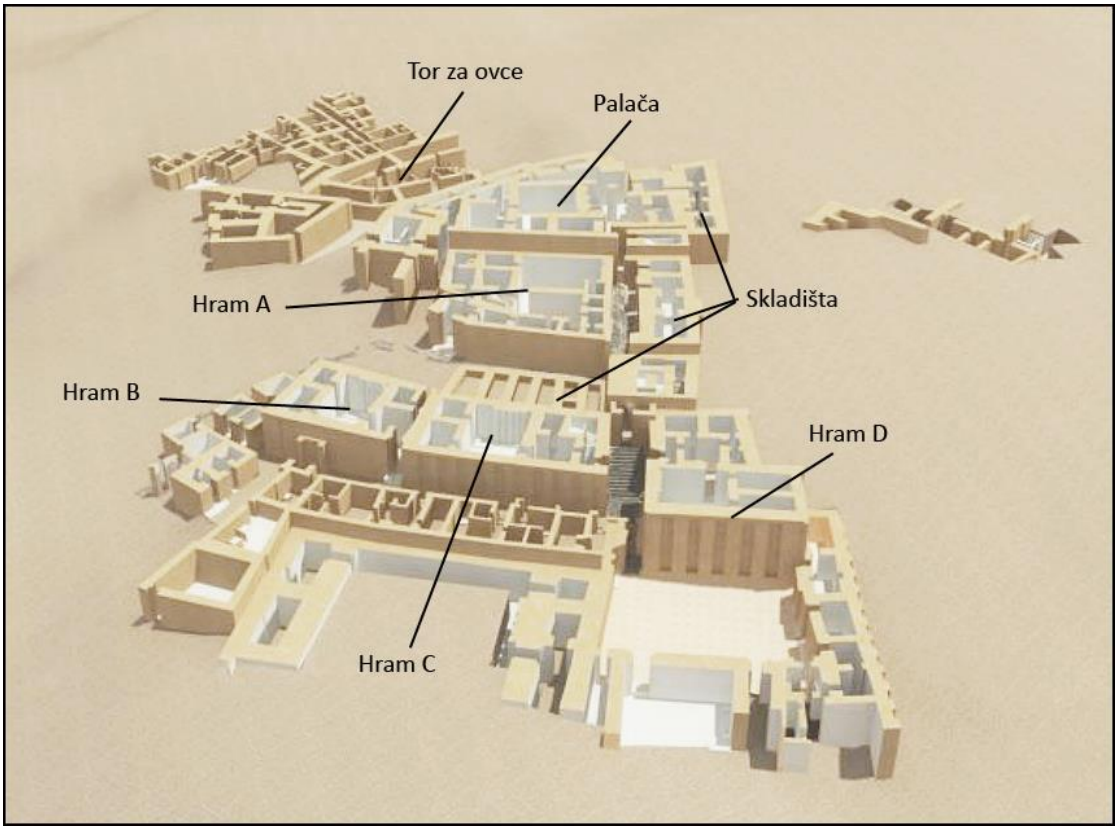
[280] Prema sl 10.4, u Lyonnet 2009, 194.

[281] Lyonnet 2000, tablica 4, br. lokaliteta 15, moguća je nastanjenost u Halafu, ona u Ubaidu se ne čini značajnom, a Kasno Halkolitičko razdoblje dokazano je na četiri od devet područja, više u Lyonnet 2009, 186.

[282] Lebeau, 2004.

[283] Archi i Biga 2003.

iako nema značajnu veličinu, poput sličnih centara.[284] Pretpostavlja se da Bejdar možemo identificirati sa drevnom Nabadom, gradom iznimnog značaja, no ipak je ovisio o regionalnoj državi Nagar, odnosno današnjem Tel Braku.[285] Uz pločice i pečate koji dokazuju postojanje administracije, važno je izdvojiti veliku zgradu na akropoli i četiri hrama, kao i bedem oko unutarnjeg grada.[286] U unutarnjem gradu većinom su se nalazile velike službene zgrade, a stambenih kuća nema ili su vrlo male površine. U blizini palače otkriven je veliki tor za ovce što je vrlo neobično za jedno urbano središte čije se stanovništvo bavi poljoprivredom.

Palača, hramovi i skladišne zgrade u središtu Bejdara[287]

[284] Njegovu je površinu različito procijenilo nekoliko autora: Lebeau na 29 ha (Lebeau 2004), a Sallaberger i Ur na 17 ha (Sallaberger i Ur 2004), jer se prostor između vanjskog prstena i unutrašnjeg grada smatrao nenaseljenim, i Lyonnet na 14.5 ha (Lyonnet 2009, 186).

[285] Sallaberger 1998.

[286] Sallaberger 2007.

[287] Prema slici sa http://beydar.com/ppt/beydar-09-en/index.htm.

Da je poljoprivreda bila glavno zanimanje ovoga stanovništva svjedoče zapisi iz arhiva u Bejdaru, ali i postojanje dvadesetak sela oko grada. Na temelju arhiva procjenjeno je da je broj stanovnika bio 1500, no vjerojatnije je da u tu brojku moramo uzeti u obzir i okolna sela, koja su snabdijevala grad.[288] Istraživani lokaliteti uglavnom su malih površina, ali mnogi od njih bili su okruženi impresivnim bedemima. Većina ih sadrži velike posude za skladištenje žita, a neki su se fokusirali isključivo na tu djelatnost, što opet potvrđuje bavljenje poljoprivredom na ovom području. Zbog toga je većina istraživača zaključila da su ovi lokaliteti bili naselja sjedilačkog stanovništva.[289] No pretpostavljeni sjedilački sustav koji vežemo uz urbanizacijske centre ipak u potpunosti ne možemo vezati uz Bejdar. Iako tekstovi naglašavaju važnost žita, nedavna studija područja ukazala je na prekomjeran višak proizvodnje u usporedbi sa veličinom lokaliteta i potrebu za uvozom radne snage za rad u poljima. Nadalje, tekstovi također naglašavaju velik značaj stočarstva kojim je upravljala palača, pogotovo količina ovaca i koza i posebnu vrstu magarca, dobivenog križanjem između magarca i divljeg magarca, koji je mogao vući teretna kola. Oni također pokazuju i značaj sekundarnih proizvoda poput vune i kože. Zapravo, žito se često spominje i kao hrana za životinje.[290] Ovaj oblik stočarstva je potvrđen, kako je prije navedeno, prisustvom tora za ovce u neposrednoj blizini palače ali i paleozoološkim i paleobotaničkim istraživanjem koje pokazuje veliki porast uzgoja ovaca na početku 3. tis. na ovom području.[291]

Osim navedenih podataka o stočarstvu, još jedan zanimljiv podatak govori u prilog značajnoj prisutnosti nomada u Bejdaru, a to su imena koja nalazimo u tekstovima. Nazivi mjesta povezanih s ovim područjem koji se spominju u tekstovima iz Eble pokazuje da je većina njih osnovana na temelju osobnih imena, a to je karakteristika koja se smatra dokazom postojanja plemenskih skupina na ovom području.[292]

[288] Sallaberger i Ur 2004.

[289] Lyonnet 2004.

[290] Milano 2004.

[291] Više u: McCorriston 1995, 1998; suvremena istraživanja ipak su pomaknula datum početka specijaliziranog uzgoja ovaca na početak 4. tis. pr. Kr. vidi u: McMahon i Oates 2007.

[292] Usp. Archi 1998.

Ovi podaci, zajedno sa etnografskim primjerima, potvrđuju da se ovo društvo mora okarakterizirati kao polunomadsko. Grad utvrđen obrambenim zidinama služio je za zaštitu i za skladištenja žita, vune i kože, kao i stada u određeno doba godine. Palača u Bejdaru vjerojatno je bila sjedište poglavice nomada[293], a možemo pretpostaviti da su hramovi služili prvenstveno u svrhu okupljanja, odnosno trgovine.

Mali broj kuća i veliki broj ovaca i koza koje je trebalo zbrinuti, te količina žita koje je trebalo uzgojiti, sve to ukazuje na nužno postojanje nomada koji su većinom živjeli u stepi. Ili se samo dio njih nastanio i bavio poljoprivredom, ili su se svi nastanili zimi kako bi uzgojili dovoljno žita za sebe i svoja stada. U svakom slučaju, nema razloga za suprotstavljanjem dviju skupina koje su obje bile dio istog plemena. Bedemi su mogli biti podignuti da spriječe upade i pljačku među različitim plemenskim skupinama, jer poznati su nam brojni primjeri bedema ili sličnih konstrukcija povezanih sa nomadskim načinom života.[294]

6.2. Hazor - novi urbani centar SBr doba u Palestini

Veliki lokalitet u Galileji, udaljen oko 15 kilometara od Galilejskog jezera, ovaj grad sastavljen je od dva dijela, tela (gornjeg grada), koji zauzima površinu 18 hektara i prostranog platoa (donjeg grada), koji je velik oko 200 hektara.

Najraniji spomen ovoga grada pronalazimo u egipatskim tekstovima XII. i XIII. Dinastije (odnosno 19 i 18 st. pr. Kr) kao *hdwizi*.[295] To je jedini palestinski grad, koji se spominje u arhivu grada Marija iz 18. st. pr. Kr, kao značajan, odnosno glavni grad u Palestini. Najmanje četrnaest dokumenata iz Marija spominje Hazor, kao *Ha-su-ra, Ha-sura-yu* ili *Ha-su-ra-a*.[296] i očito je da je grad Hazor svrstan među glavne gradove i važna trgovačka središta, uz bok

[293] Lyonnet koristi izraz šeik, što je odlična suvremena analogija, no smatram da je u kontekstu polunomada iz područja Bejdara prikladnije koristiti izraz poglavica, da bi se opisala uloga plemenskog vođe.

[294] npr., Braemer, Échallier i Taraqji 2004; Mouton 1997.

[295] Ben Tor 1997, 1.

[296] Ben Tor 1997, 1.

Jamkhadu i Katni. Među kraljevima, nekoliko puta se spominje vladar Hazora, Ibni-Adad. Pisma iz Amarne iz 14. st. pr. Kr. spominju Hazor, kao *Ha-su-ri* i njegovog vladara Abdi-Tirshija. Na popisima osvojenih gradova, koje su dali sastaviti Tutmozis III, Amenophis II i Seti I, spominje se *hdr*, a posljednji egipatski spomen Hazora je u Anastazi papirusu, koji se pripisuje Ramzesu II. Hazor se spominje i u Bibliji, Jš 11,10-13 i Suci 4-5, u kontekstu osvajanja i naseljavanja Izraelaca na kanaanski prostor[297].

Hazor je prvotno bio nastanjen već u RBr doba, no tada je zauzimao samo područje gornjeg grada. Tek u 2. tis. pr. Kr stanovništvo počinje naseljavati i prostor donjeg grada. Gotovo kroz cijelo 2. tis. gornji i donji grad djelovali su kao jedan grad, no prema kraju KBr doba oba dijela grada bila su žestoko uništena. Nakon toga život se nastavio samo u gornjem gradu, sve do 2. st. pr. Kr kada je u potpunosti napušten.

Ostaci iz RBr doba otkriveni su samo u ograničenim sondiranjima u području A i L, te zbog toga nemamo podatke ni o točnoj veličini tog naselja, ni o vremenu kada je nastalo. Najstarije keramičke ostatke možemo povezati sa ostacima arhitekture iz RBr II doba, i to je upravo period u koji Yadin svrstava prvu nastanjenost ovog grada.[298] Brojni ostaci keramike, koje odgovaraju tipu Kirbet Kerak, potvrđuju da je naselje bilo nastanjeno tijekom RBr III doba. Općenito govoreći, keramički repertoar ranih slojeva pokazuje na vrlo uske veze sa Sirijom, no vrijedni pažnje su otisci cilindričnih pečata na posudama za skladištenje, raznih tipova koji potvrđuju veze sa drugim lokalitetima RBr doba iz sjevernog dijela regije.

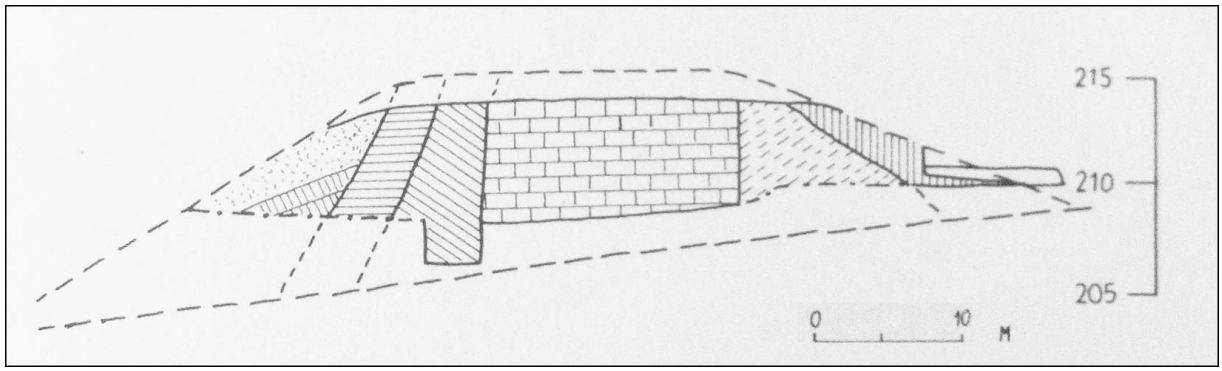
Tranzicijska faza između RBr i SBr doba zastupljena je bogatim ostacima nađenima isključivo na gornjem gradu (sloj XVIII). Većinu ostataka možemo svrstati u grupe black-slipped i reserve-slipped ware, koje su pripadale tipu doline Oronta, što opet potvrđuje bliske veze sa Sirijom.

[297] To je ujedno i jedna od najproblematičnijih epizoda iz Izraelske povijesti i izazvala je dosta kontroverzi među istraživačima.

[298] Yadin i dr. 1958-1961.

Kada je točno grad osnovan i kada su sagrađene prve fortifikacije u donjem gradu još uvijek su u centru znanstvenih rasprava. Yadin je pretpostavio da se Hazorov procvat u najvažniji grad u južnom Levantu podudara sa naseljavanjem donjeg grada, odnosno SBr II-III razdoblje (slojevi 4 i XVII), tj. doba kada se po prvi puta i gornji i donji grad utvrđuju impresivnim obrambenim sustavom.[299] Ovaj veliki grad utemljen sredinom 18. st. zapravo je Hazor koji se spominje u arhivima iz Marija.

U fazi SBr I Hazor je bio tek nevažan grad, malog opsega, samo na gornjem telu, od nekoliko zgrada i nekoliko grobnica. Grobnica u kojoj je pronađen veliki broj cjelovitih keramičkih posuda, otkrivena je u području L 1971. god.[300] Ulaz u ukopnu spilju vjerojatno je bio smješten ispod (do sad još neotkrivene) linije gradskih fortifikacija, tako da je morala prethoditi njihovoj konstrukciji. Kako su posude tipološki datirane u prelaznu SBr IIA - B fazu, te ih je Yadin datirao u sredinu 18. st. pr. Kr, izgradnja fortifikacija morala je biti kasnije, odnosno na samom početku SBr II B faze. Drugi znanstvenici imaju različito mišljenje o datumu prve nastanjenosti donjeg grada i datumu izgradnje fortifikacija, no apsolutni datumi očito su u nekim fazama SBr doba.

Presjek kroz gradske zidine u Hazoru[301]

Najvažniji ostaci iz SBr doba su veliki zemljani bedemi i jarak koji su služili u obrani zapadnog i u određenoj mjeri sjevernog dijela gornjeg grada, zatim gradska vrata (pronađena

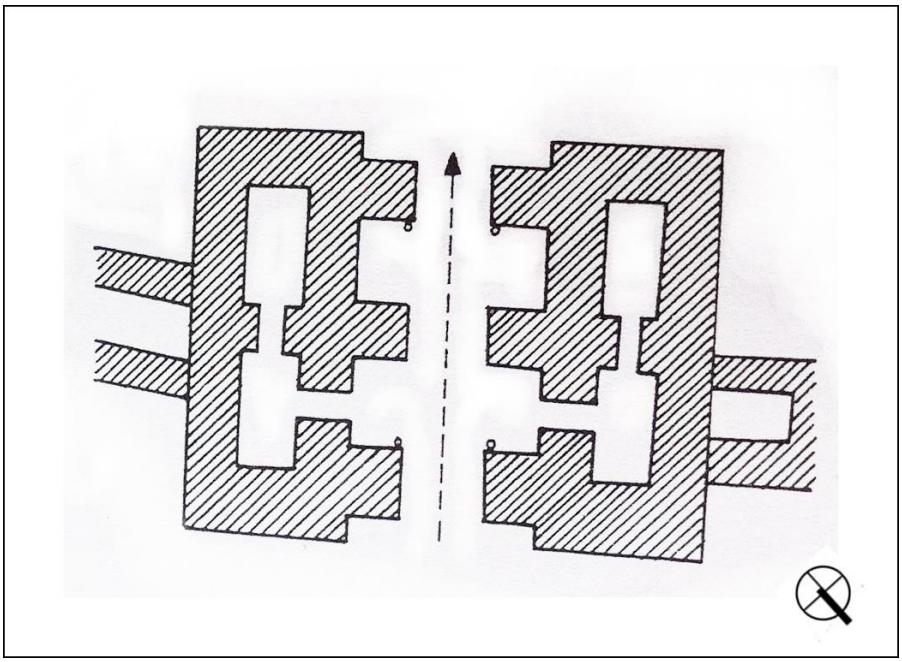
[299] Yadin i dr. 1958-1961.

[300] Yadin i dr. 1958-1961.

[301] Prema sl. 6.9. Mazar 1992, 203.

u području K i području P), prvi u nizu hramova (u području H) i ugao velike zgrade, koja je možda bila palača (u području A).

Zemljani bedemi su bili oko 90 m široki i 15 m visoki i po načinu konstrukcije možemo ih usporediti sa sličnim primjerima iz Karkemiša, Katne, Eble, te iz Tel Dana.

Tlocrt gradskih vrata u Hazoru[302]

Najveća vrata na području donjeg grada, otkrivena su u području K, na jugozapadnom uglu grada, a svojim planom podsjećaju na gradska vrata ostalih većih gradova u regiji, poput Megida i Gezera. Vrata su se sastojala od ulaza koji je zatvoren sa tri reda stupova, koji su sužavali prolaz na nešto manje od 2 metra širine. Četiri kule, u paru po dvije, štitile su ulaz sa svake strane. Ben Tor naziva ova vrata, vrata tzv. „sirijskog" tipa ravne osi, sa tri para stupova koji su flankirali ulaz i uspoređuje ih sa sličnim vratima koja su nam poznata iz Karkemiša, Katne, Eble, Alalakha, Tel Dana, Bet Šemeša, Javneh-Jama i dr.[303] Druga vrata, koja su

[302] Prema sl. 6.12. Mazar 1992, 206.

[303] Ben Tor 1997, 3.

pronađena u sjeverozapadnom uglu grada, u području P, u svom planu potpuno su identična ovim vratima iz područja K.[304]

U području H na sjevernom dijelu donjeg grada pronađena su četiri superponirana hrama.[305] Prvi, odnosno najstariji hram je iz 17./16. st. pr. Kr., a sastojao se od širokog ulaznog hodnika kojeg su flankirale dvije male sobe ili kule i glavna soba sa pravokutnom nišom u zidu nasuprot ulaza. Tlocrt hrama može se usporediti sa hramom pronađenim u sloju VII u Alalakhu.[306] Krov hrama podržavala su dva reda stupova. Južno od glavne prostorije nalazila se povišena platforma, do koje su vodile široke stube od klesanog kamenja. Taj hram doživio je neke preinake u kasnijim razdobljima, te je u 15. st. podignuta razina poda i sagrađen je zid kojim je zatvoreno dotad otvoreno dvorište hrama, te je nadodano još jedno popločeno dvorište. U unutrašnjem dvorištu pronađeno je kultno uzvišenje, odnosno בָּמָה (bamah) te mnoštvo kostiju i kultnih predmeta[307] koji potvrđuju prinošenje žrtvi u svrhu kulta.

Hram je doživio nove izmjene u 14. st., kad je dodan trijem sa dva stupa i sveti prostor sa pravokutnom nišom okrenutom prema sjeveru.[308] Krovište svetog prostora vjerojatno je bilo poduprto drvenom kontrukcijom. Ono što je pokazuje značaj ovog kultnog mjesta svakako su bazaltni ortostati, kojima je ispunjena unutrašnjost, a veliki ortostat u obliku lava koji je stajao na ulazu izniman je primjerak umjetničkog dostignuća te još jedan od simbola koji povezuju Hazor sa sjevernim područjem, odnosno sa Sirijom. Bez daljnih promjena i prenamjena, ovaj je hram bio u upotrebi sve do kraja 13. st., odnosno do posljednje faze naseljenosti ovoga grada.

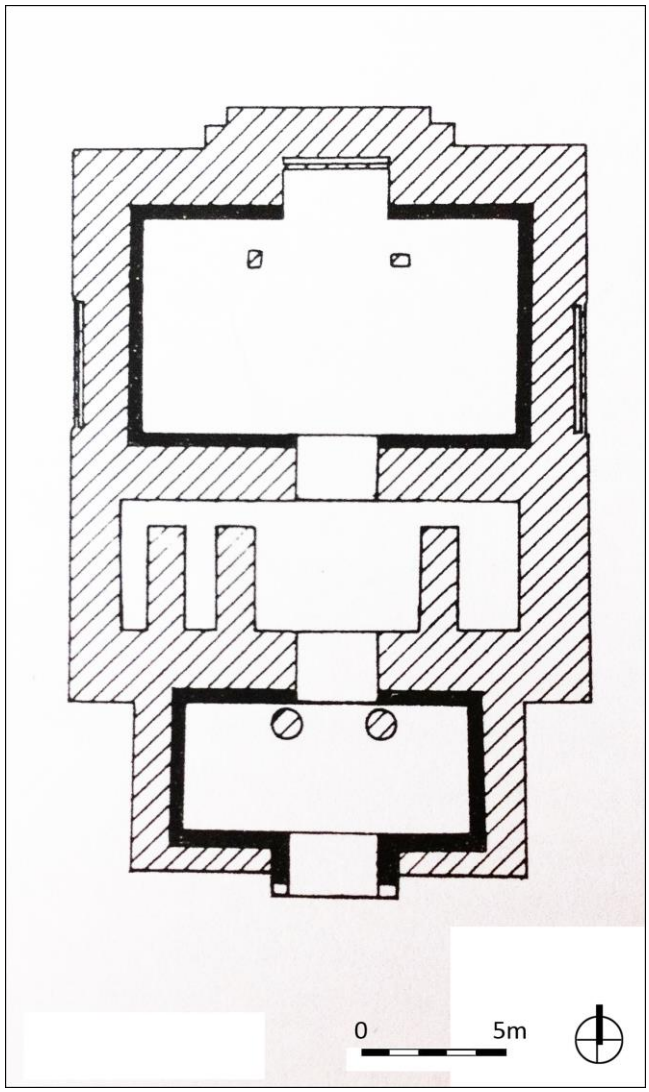
[304] Negev i Gibson 2001, 221.

[305] Negev i Gibson 2001, 221.

[306] Ben Tor 1997, 3.

[307] Među ostalim i glineni model jetre koji se često koristio u svrhu čaranja.

[308] Negev i Gibson 2001, 221.

Tlocrt hrama u području H u Hazoru[309]

Na području gornjeg grada istraživači su iskopali duboki rov u samom središtu grada, odnosno u području A i otkrili XXI sloj koji potvrđuje naseljenost još od RBr doba. Iz razdoblja SBr II B i C doba otkriveni su ostaci velike zgrade za koju se pretpostavlja da je bila palača, i ona se također može usporediti sa dvije palače u Alalakhu, i ona iz sloja VII i ona iz sloja IV imaju stepenište u uglu zgrade, baš kako je pronađeno u uglu te velike zgrade u Hazoru. Kao već spomenuti ortostati iz hrama u području H, i u hramu i u palači iz područja A nalazi upućuju na jake utjecaje sa sjevera.

[309] Prema sl. 7.6 Mazar 1992, 249.

Bliske veze između Hazora i sirijsko-mezopotamske kulturne sfere, koji su zabilježeni u dokumentima iz Marija, jasno se očituju u nekoliko klinopisnih dokumenata koji su pronađeni u Hazoru. Među njima možemo izdvojiti glineni model jetre koji se koristio za proricanje i fragmente dvojezičnog, sumersko-akadskog teksta, kojeg je otkrila Yadinova ekspedicija, pravni dokument koji je otkriven na površini lokaliteta u 70-ima, ekonomski tekst, te fragment kraljevskog pisma, otkriven u 90-ima.

Iako su istraživanja potvrdila da je Hazor i u KBr doba bio značajan grad, a i u Ž doba, moramo se osvrnuti na destruktivan kraj ovog prosperitetnog grada iz SBr doba. Naime, pronađeni debeli sloj pepela koji odvaja ostatke Hazora iz SBr doba od ostataka grada iz KBr doba sigurno nam potvrđuje da je grad bio nasilno uništen, no zanimljivo je primjetiti da nikakve velike promjene u stanovništvu nisu popratile to veliko uništenje. Materijalna kultura, uključujući glavne arhitektonske spomenike (zemljane bedeme, gradska vrata i hram iz područja H) pokazuju određen stupanj kontinuiteta.

7. KONTINUITET I DISKONTINUITET – KRAJ BRONČANOG DOBA I NOVE STRUKTURE DRUŠTVA U ŽELJEZNO DOBA

Način života može biti, pored pastirskog, ratarskog, ribarskog, lovačkog i razbojnički, pa neki žive ugodno kombinirajući jedan način s drugim. (Aristotel, *Politika*)

Od sredine 16. st. pr. Kr. prostor južnog Levanta ulazi u razdoblje kasnog brončanog doba. Od uspostavljanja brončanodobne kulture na početku 3. tis., preko perioda pritiska ekoloških i drugih promjena koje su utjecale na promjenu životnog stila i povratka stanovništva na polunomadski i nomadski način života, te ponovnog uspostavljanja urbane kulture na početku 2. tis. možemo primjetiti da je razdoblje kasnog brončanog doba u velikoj mjeri nastavak tradicije iz Sr Br doba, te zapravo KBr doba možemo okarakterizirati kao kontinuitet kulture koja se razvila u SBr doba. Taj kontinuitet se jako dobro očituje u društveno političkoj strukturi stanovništva, koje je tijekom druge faze SBr doba ponovo oživjelo strukturu grada-države i, kako se čini, takva je struktura ostala gotovo neizmjenjena na prostoru čitavog Levanta sve do kraja Br doba, a na nekim mjestima i duboko u željezno doba.

Posebnost KBr doba je upravo u događajima koji su se odigravali na prostoru šire regije, konkretno promjene koje su se odigrale na prostoru Egipta. Zbog jačanja i uspostave egipatskog Novog kraljevstva možemo primjetiti jačanje egipatskog utjecaja na prostoru Sirije i Palestine, odnosno egipatsku prevlast i dominaciju nad Palestinom i zahvaljujući brojnim egipatskim izvorima jednostavnije je rekonstruirati povijesne događaje koji su obilježili razdoblje KBr doba.

Faraon Ahmoz koji je osnovao XVIII dinastiju zaslužan je za ponovo ujedinjenje Egipta i za protjerivanje Hiksa i u njegovo doba vojno i ekonomski osnažen Egipat razvija veliki interes

za levantskim prostorom[310]. Iako je faraonova vojska prodrla u više navrata duboko u palestinski prostor, zapravo je punu egipatsku dominaciju postigao tek Tutmozis III. Poznat je njegov napad na Megido, gdje je pokorio ujedinjenu vojsku brojnih sirijskih i palestinskih gradova, te je nakon serije uspješnih pohoda proširio egipatsku prevlast nad čitavom Palestinom i nad južnom Sirijom.[311] Taj egipatski prodor na prostor Sirije zaustavila je moćna država Mitani, koja je tijekom 15.st. pr.Kr. vladala prostorom sjeverne Sirije i sjeverne Mezopotamije.

Tutmozis III je nad osvojenim teritorijem ustanovio administrativni sustav koji se održao do kraja KBr doba, a sastojao se u tome što je izravna uprava ostavljena pod vlašću lokalnih vladara, uz prisvajanje ključnih gradova za potrebe egipatske administracije. Tako je grad Gaza postao svojevrsni centar na prostoru Palestine u KBr doba.

Uz Gazu važna egipatska upravna središta bili su gradovi Jafa, Bet Šean, Jenoam, Kumidi, Ulasa i Sumur. Na čelu tih gradova bio je postavljen egipatski upravitelj i dužnosnici, uz manji garnizon, čija je uloga bila pomagati u održavanju mira i prikupljanju poreza.[312] Egipatsko osvajanje ovih prostora prvenstveno je bilo usmjereno na očuvanje glavnih puteva prema Libanonu i Siriji te u svrhu ekonomske eksploatacije osvojenog prostora, odnosno nabavljanje drva, ulja, vina, pšenice, stoke, bakra i robova.

[310] Tri godine trajala je faraonova opsada grada Šaruhena, kojeg su mnogi poistovjećivali sa Tel el Farahom (južnim), no ipak se smatra da je to bio Tel el Adžul, a svi izvori koji datiraju iz Ahmozove vladavine opisuju njegove pohode i nastojanja da osvoji Djahi, što je egipatski izraz za prostor Sirije i Palestine i očito je da je on postavio temelje za egipatsku vladavinu nad ovim prostorom u razdoblju KBr doba, vidi u: Gonen 1992, 211.

[311] U velikom Amonovom hramu u Tebi, odnosno Karnaku, pronađen je zapis o 119 pokorenih kanaanskih gradova-država i to je dosad najdetaljniji popis gradova sa prostora Sirije i Palestine poznat iz brončanog doba, vidi u Mazar 1992, 233.

[312] Gonen 1992, 213.

Osim gradova koji su bili egipatska administrativna sjedišta, mnogi gradovi na prostoru Sirije i Palestine zadržali su svoju neovisnost[313], u tom smislu da je u njima vladala lokalna dinastija vladara tzv. *maryannu*, no ipak su svi oni ovisili o egipatskoj prevlasti, plaćali su visoke poreze i davanja Egiptu i morali su uvijek biti u stanju opskrbiti egipatsku vojsku koja je prolazila tijekom vojnih pohoda.

Uz to gradsko i ruralno stanovništvo i tijekom ovog razdoblja postojao je veliki broj nomadskog i polunomadskog stanovništva, koje se pretežito zadržavalo na planinskim predjelima i uz rub pustinje. Egipatski pisari to stanovništvo nazivali su *Šasu* i vrlo često ih spominju u negativnom kontekstu napadača, koji su tijekom suhih i kriznih perioda postajali pljačkaši i ugrožavali sjedilačko stanovništvo. Uz njih u arhivima iz Amarne spominju se i *Habiru*, polunomadi koji su napadali gradove, ali su ponekad bili i u službi gradskih vojnih plaćenika ili kao dodatna radna snaga.[314]

Važnost palestinskog prostora kao svojevrsnog mosta između Egipta i sjeverne Sirije nije zabilježena samo u brojnim egipatskim izvorima nego i u tekstovima pronađenima i na samom prostoru Sirije i Palestine, poput npr. klinopisne tablice iz 13. st. pr. Kr. pronađene u Afeku, u kojoj čitamo zahtjev visokog dužnosnika iz Ugarita, koji je uputio egipatskom upravitelju u Palestini tražeći pošiljku pšenice, ili npr. u fragmetu hetitskog kraljevskog pečata koji potvrđuje korespondenciju između egipatske i hetitske administracije.

Uspon Hetitskog carstva, odnosno propast Mitanija u neku ruku je izmijenila povijesno naličje prostora sjeverne Sirije i Mezopotamije. Od sredine 14. st. pr. Kr sve do kraja KBr doba glavni suparnik Egiptu bilo je snažno hetitsko carstvo i faraoni XIX dinastije često su vodili dugotrajne vojne pohode kako bi osigurali svoju prevlast nad prostorom Palestine i u nadi da će osvojiti preostali prostor Sirije.

[313] Većina neovisnih gradova poznata je iz tekstova iz Amarne, poput Jurze, Lakiša, Gata, Ašeklona, Jeruzalema, Gezera, Šekema, Megida, Rehoba, Pele, Anaharata, Hazora, Aštarota, Kenata i Bezera, Biblosa, Tira, Sidona, Bejruta, Arvada, Damaska, Kadeša i Katne. Osim toga neki drugi izvori, poput arhiva iz Ugarita spominju i druge neovisne gradove, poput Ašdoda. Vidi u: Mazar 1992, 236.

[314] Mazar 1992, 237.

Grad Ugarit, odnosno Ras Šamra u sjevernoj Siriji, pružio nam je brojne ostatke koji svjedoče o bogatstvu i kulturi gradova KBr doba, a ostaci njegova arhiva iznimno su značajni, jer uz brojne akadske tekstove ispisane klinopisom, otkriva i nalaze ugaritskog jezika kojeg su zapisivali lokalno razvijenom inačicom alfabetskog klinastog pisma. Ugaritski arhiv pruža nam neprocjenjive izvore za proučavanje političke, ekonomske i društvene strukture grada, kao i čitave regije, te međunarodnih odnosa.

Uz glavne utjecaje sa sjevera i juga, značajni su trgovački, politički i kulturni odnosi koje su Sirija i Palestina imale sa prostorom Mediterana, prvenstveno veza preko Cipra i Krete sa minojsko-mikenskom Grčkom i iznimnim utjecajem te kulture na kulturu KBr doba južnog Levanta.

Na KBr doba ranije se često gledalo kao na razdoblje urbanog procvata, premda novija istraživanja pokazuju da je ta reputacija donekle pretjerana. Brojni lokaliteti koji se navode u egipatskim tekstovima iz tog razdoblja iako nam olakšavaju pronalaženje gradova i utvrđivanje događaja, zapravo su u neku ruku i odgovorni za krivo usmjeravanje istraživača i navođenje na krivu, preuveličanu sliku o urbaniziranosti Sirije i Palestine.

U svjetlu iskapanja i istraživanja, postaje očito da je urbani sustav Kanaana prošao kroz drastičnu promjenu na prijelazu iz SBr u KBr doba. Mnogi su lokaliteti uništeni, a većina ih nije tako skoro ponovo naseljena, a oni koji jesu, nisu dostigli svoju prvotnu veličinu i utjecaj.

Razlozi uništenja urbanih središta iz SBr doba nisu još uvijek u potpunosti razjašnjeni, ali uglavnom se pripisuju egipatskom osvajanju ovog prostora koje je započelo usponom XVIII. Dinastije. Iako egipatski izvori spominju opsadu samo jednog grada, Šaruhena, kako je već spomenuto, čini se da je Egipat nastavio vojni prodor prema sjeveru. Bjegunci iz poraženih gradova po svoj su prilici pridonijeli uništenju u potrazi za novim mjestom stanovanja. Oni su

vjerojatno bili odgovorni za upade u provincijske gradove i manja udaljena naselja, dok je interes Egipćana bio uglavnom usmjeren na velike gradove uz glavne puteve.[315]

Takvo je opsežno uništenje nesumnjivo osiromašilo stanovništvo Kanaana, te se obnova, kada je počela, mogla provesti samo djelomično. Od 54 istražena lokaliteta koja su postojala na kraju SBr doba, samo su 22 obnovljena početkom KBr doba. Od mnogih urbanih gradova SBr doba uništenje je zadesilo Tel el Far'ah južni, Tel el Adžul, Tel Beit Mirsim, Jerihon, Šekem, Ako i Dan, što u neku ruku baca sumnju na spomenuti popis od stotinjak kanaanskih gradova koji je sastavio Tutmozis III, pa je moguće da su neki od tih naziva samo referentne točke ili ruševine nekadašnjih gradova.[316]

Uz to, može se primjetiti i smanjenje broja ruralnih naselja, pogotovo u brdskom području. Istraživanja na prostoru Samarije i Efrajima potvrdila su da brojna mala poljoprivredna naselja iz SBr doba nisu više postojala u KBr doba. Takav fenomen je simptomatičan za demografsko propadanje, a moguće je da nakon toga nastupio prijelaz na polunomadski način života.[317]

Neki od vrlo važnih urbanih središta iz SBr doba nisu bila uništena, nego je, kako se čini, njihov prosperitet nastavljen i kroz KBr doba, npr. Lakiš, Ašdod, Gezer, Megido, Bet Šean i Hazor.[318]

Tijekom KBr II doba situacija se popravlja, što je vidljivo iz gotovo udvostručenog broja naselja. Neki od starih gradova ponovo su naseljeni, a utemeljena su i nova naselja na prethodno nenaseljenim mjestima. Nova su naselja većinom bila okupljena oko obale.

[315] Rezultati arheoloških istraživanja potvrdila su značajno opadanje broja lokaliteta, od oko 270 lokaliteta SBr doba, pronađeno je samo oko 100 lokaliteta KBr doba, što je pad za više od 60%, vidi u: Gonen 1992, 217.

[316] Gonen 1992, 217.

[317] Mazar 1992, 240.

[318] Zanimljivo je da je Hazor i u KBr doba ostao jedan od najvećih gradova, sa površinom preko 200 hektara, i tu se može postaviti pitanje zašto Egipćani nisu taj grad postavili za svoje glavno administrativno središte i m oguće je da je upravo lokalna dinastija koja je vladala u Hazoru, a koja je bila u bliskim odnosima sa Sirijom to onemogućila, vidi više o Hazoru u SBr doba i odnosima sa Sirijom u pogl. 6.2 ovog rada.

Lokaliteti kao Tel Abu Havam, Tel Megadim i Tel Girit su nesumnjivo bile luke, koje su bile odraz intenzivnije trgovine[319]. Položaj cijelog nastanjenog područja ostao je stabilan tijekom KBr. Moguće je da se točna slika nastanjenosti, odnosno broj i veličina gradova i naselja KBr doba budućim istraživanjima izmijeni, no zasad je poznato samo 5 gradova većih od 5 hektara, a svi su ostali istraživani lokaliteti manji od 5 ha, te njihov značajniji rast nije zamjetan ni u nastavku razdoblja, a slično je stanje i u KBr III doba.

Novi lokaliteti bili su mali i njihov je udio u cjelokupnom naseljenom području bio zanemariv, to su uglavnom bile egipatske utvrde ili kuće, izgrađene uz glavne puteve ili u regijama smatranim važnima za održavanje egipatske vlasti. Deir el-Balah je primjer potpuno novog naselja, kojeg su Egipćani podigli u svrhu poboljšanja i održavanja mreže žarišnih točaka, no većina novih naselja zapravo su bila obnovljena nekadašnja naselja iz prethodnih razdoblja, poput Tel el-Far'aha južnog, koji je krajem SBr doba bio potpuno uništen, ili Tel el-Adžula, koji je uništen u KBr I doba. Te novoizgrađene utvrde i gradovi odlikuju se karakterističnim egipatskim načinom izgradnje i zato se njih ne treba promatrati kao značajni dodatak prethodnom urbanom sustavu. Zapravo zahvaljujući toj razlici u načinu izgradnje možemo i razlikovati koja su naselja primjer kontinuiteta, a koja su nova, odnosno novi gradovi u ovom slučaju ne potvrđuju neke nove migracije i novo stanovništvo, nego samo novu upravu i vlast pod koju je dosadašnje stanovništvo potpalo, uz izuzetak onih koji su prešli na nomadski način života i povukli se u krajeve dalje od glavnih trgovačkih puteva, kako bi izbjegli plaćanje poreza egipatskim upraviteljima.

Istraživanja ukazuju na značajnu razliku u gustoći naseljenosti tijekom KBr doba. Dok su priobalni pojas uz Sredozemno more i riječne doline bili vrlo gusto naseljeni, brdovita su područja bila lišena naselja. To govori u prilog našoj tezi da su gradovi nastavili kontinuitet urbane kulture iz SBr doba, dok su nomadsko i polunomadsko stanovništvo u periodu KBr

[319] Gonen 1992, 217.

doba naseljavali brdovita područja, te zato na tom prostoru i nema ostataka gradova.[320] Dokaz da su brdovita područja bila naseljena nesjedilačkim odnosno nomadskim stanovništvom, kao što su Habiru ili Šasu, osim spomenutih egipatskih tekstualnih izvora, nalazimo i u tragovima njihovih pogrebnih lokaliteta.

Teško je sustavno postaviti kronologiju uništenja i ponovnu izgradnju gradova zato što je nestabilnost u ovom razdoblju posljedica ne samo lokalnih sukoba između gradova, nego i napada nomadskih i polunomadskih plemena, koja su se sva događala u različito vrijeme. Ipak, čini se, da su mnogi gradovi bili uništeni tijekom 14. st. pr. Kr. i da je doista postojalo općenito propadanje naselja u 13. st. pr. Kr. te možemo zaključiti da su postojali periodi nenaseljenosti različitog trajanja na različitim lokalitetima tijekom KBr doba. Neki primjeri koji potvrđuju periode nenaseljenosti, poput Tel Beit Mirsima, Šekema i Jerihona na kojima je primjećen nedostatak nalaza na kraju KBr I doba, mogu potvrditi napuštanje gradova.[321]

Prijelaz iz SBr doba u KBr doba pokazuje radikalne promjene u utvrđivanju gradova, jednom od najistaknutijih obilježja urbanog naselja. Zasigurno najneobičnija karakteristika KBr doba je nedostatak fortifikacijskih sustava u gradovima. Veliko obilježje urbanih centara SBr doba bile su impresivne utvrde, koje su većinom temeljene na sustavu glasija i velikih zemljanih nasipa, a većina istraženih lokaliteta iz KBr doba potvrđuje nepostojanje ikakvog fortifikacijskog sustava, osim u nekim iznimkama, gdje je taj sustav očito nasljeđe ranijih razdoblja. Početkom SBr doba i još više nakon uništenja gradova, razine nastanjenosti unutar utvrđenih zemljišta uzdigle su se skoro do visine bedema. Iako su neki bedemi još uvijek postojali, više nisu pružali pretjeranu zaštitu. To je bio slučaj u Aku, na primjer, gdje su se bedemi prestali koristiti sredinom SBr doba, a prema kraju razdoblja temelji tvrđave postavljeni su na vrh bedema, te su se stanovnici KBr doba smjestili na ruševinama tvrđave.

[320] Izuzetak su Betel, Šekem i Jeruzalem, no i tu se primjećuje veliki pad nastanjenosti, npr. Jeruzalem je u SBr doba bio veliki utvrđeni grad, a u KBr doba bio je smanjen na veličinu utvrde ne veću od akropole iz Davidovog grada; vidi u: Gonen 1992, 217.

[321] Problem je u tome, što je zaključak o nenaseljenosti temeljen na nedostatku nalaza, odnosno manjku određenih nalaza, te se ne može sa sigurnošću tvrditi da je to nepostojanje dokaza naseljenosti ujedno i potvrda o nenaseljenosti, vidi u: Mazar 1992, 241.

Bedemi u Aku su nastavili držati strme obronke okružujući brežuljak, ali se nisu pružali iznad razine nastanjenosti, tako da je njegova obrambena uloga bila prilično ograničena. Još jedan primjer je Lakiš, u kojem su kuće i postrojenja izgrađeni na ranijim obroncima bedema te čak i unutar obrambenog jarka na njegovom dnu, a nova utvrda nije izgrađena. U nekim slučajevima, poput onog u Timni, na istraženom SI uglu lokaliteta, javne građevine su izgrađene u neprekinutom nizu, a njihovi su vanjski zidovi pružali određen stupanj zaštite lokaliteta, no to nikako ne predstavlja primjer planskog fortifikacijskog sustava.

Iznimka u ovom pravilu bio je grad Hazor. Nesumnjivo je da se bedem iz SBr doba u Hazoru uzdizao iznad razina nastanjenosti donjeg grada tijekom cijelog KBr doba, dapače fortifikacijski sustav u Hazoru pokazuje stalne prepravke i rekonstrukcije tijekom KBr doba i prema tome se Hazorov obrambeni sustav može smatrati pravim primjerom načina izgradnje u KBr doba.

Izostanak obrambenih sustava na lokalitetima i njihova mala prosječna veličina bacaju sumnju na veličinu urbane pojave KBr doba. Čini se da su gradovi većinom bili razmjerno slabi i siromašni, a takvo stanje stvari sigurno je povezano sa događajima u regiji, odnosno pohodima egipatske vojske prema sjeveru. Može se pretpostaviti da se za svaki vojni pohod koji je prolazio kroz zemlju, od lokalnog stanovništva očekivalo snabdijevanje vojnih postrojbi, rad i opskrbljivanje te čišćenje puteva. Glavni egipatski interes je bio držati puteve otvorene i prohodne, a lokalno stanovništvo odano i pokorno. Što se tiče utvrda, može se pretpostaviti da su Egipćani zabranili izgradnju bedema, što se moglo protumačiti kao pripremu za pobunu. Egipat, kao velika sila tijekom većine KBr doba, mogao je nadzirati gradove i zaustaviti svaki pokušaj izgradnje utvrda. Mali, neutvrđeni lokaliteti bili su podložniji egipatskim zahtjevima više od onih većih i utvrđenih. Prema tome, slika naselja u Palestini u KBr doba prilično dobro prikazuje njihovu podložnost Egiptu.

Uz fortifikacijske sustave, glavno obilježje urbanih centara svakako su tlocrt grada, odnosno raspored ulica i dvije glavne komponente urbanog središta, palača i hram. Gradovi koji nastavljaju kontinuitet naseljenosti u KBr doba većinom su zadržali tlocrt grada iz SBr doba, a gradska vrata, palača i hram su i dalje u upotrebi, uz naravno veće ili manje preinake,

nadogradnje i rekonstrukcije. No u odnosu na sjeverni dio Palestine i dva značajna središta, Hazor i Megido, u kojima su ta glavna urbana obilježja i dalje zadržana uz određeni stupanj modifikacije, u gradovima sa prostora južne Palestine, koji su uglavnom pretrpjeli uništenje, ili napuštanje, dolazi do promjene u izgledu grada[322]. Nepravilna mreža uskih ulica, koje se često račvaju u slijepe uličice postaje obilježje gradova KBr doba. Ipak, zahvaljujući istraživanjima, može se reći da se razvio konvencionalan plan grada, temeljen na vanjskom nizu građevina i jezgri grada, u kojoj su bile koncentrirane javne zgrade. Uz palaču i hram postojala su i područja gdje se obavljala trgovina, te se čini razumnim pretpostaviti da su ta područja, prazna zemljišta prije nego izgrađene tržnice, bila smještena blizu gradskih vrata.[323] Javna građevina prisutna u svakodnevnom životu bio je hram, smješten ili u središtu gradske jezgre ili pored gradskih vrata, s time da su veći gradovi imali više od jednog hrama.

Karakteristika urbanog planiranja u gradovima KBr doba na prostoru Sirije i Palestine bila je odvajanje palače od glavnog hrama. Tako možemo primjetiti da je u razdoblju SBr doba u Alalaku i u Megidu palača bila smještena uz glavni hram, no u periodu KBr doba to se izmijenilo i palača je tada premještena uz gradska vrata. Slična situacija zabilježena je u Lakišu, gdje je na mjestu palače iz kasnog SBr doba, u samom središtu grada, sagrađen novi hram u KBr doba, a i u Hazoru se hram iz područja A, koji je bio smješten uz palaču, u samom središtu akropole, tijekom KBr doba prestao koristiti, dok se hram iz područja H nastavio koristiti sve do kraja KBr doba.[324]

Kako je već spomenuto, vrlo mali broj gradova bio je okružen zidinama, i otkrivena je svega nekolicina gradskih vrata. Gradska vrata KBr doba većinom su obnovljena vrata iz SBr doba, to jest, direktni ulazi na osnovnoj osi na čijim su stranama izgrađeni tornjevi i stražarnice. Vrata istražena u donjem gradu u Hazoru prvi su put izgrađena u SBr II doba, zajedno sa velikim zemljanim bedemima. te par kvadratnih, masivnih tornjeva i tri para malih potpornih stupova na svakoj strani prolaza, a već u sljedećoj fazi, vrata su bila preinačena u veća vrata sa

[322] Mazar 1992, 244.

[323] Gonen 1992, 218.

[324] Mazar 1992, 244.

dva pravokutna tornja i tri para potpornih stupova, što je bio karakterističan tlocrt vrata ovog razdoblja. Ta su vrata razorena u velikom uništenju gradova SBr doba, a obnovljena su tek u KBr I doba prema istom predlošku, no ovaj put od masivnog klesanog kamena. Ova je građevina preživjela do kraja razdoblja, uz manje popravke i promjene, kao što je podizanje razine prolaza vrata i dodavanje ulaza od velikih bazaltnih ploča. Zanimljivo je usporediti dvoja vrata iz SBr doba u Šekemu, koja su također, prema identičnom tlocrtu obnovljena u KBr doba[325]. Iako još postoje nesuglasice oko toga kada su prvi put izgrađena sjeverna vrata u Megidu, sigurno je da su u KBr doba bila obložena klesanim kamenjem, no ono što ih čini zanimljivim je ostatak tragova drvenih greda između četvrtog i petog sloja zidne konstrukcije, prema čemu je to najraniji primjer uklapanja drvenih greda u kamene zidove. Ta vrata u Megidu nemaju tornjeve i nisu spojena s obrambenim zidom, te zapravo djeluje da im je funkcija bila više ceremonijalna nego obrambena[326]. Mogućnost postojanja ceremonijalnih vrata i u ostalim gradovima povrđuju ostaci vrata pronađeni u Džafi, koje su očit dokaz da je i za vrijeme egipatske prevlasti bilo dozvoljeno graditi vrata, ukoliko su služila u ceremonijalne svrhe, a pogotovo ako su bila građena u čast egipatskih kraljeva, što je očito iz ostataka kamenih okvira ovih vrata, na kojima se može pročitati ime Ramzesa II i njegove titule. Dakle, čak i ako su Egipćani zabranili izgradnju gradskih zidina sa izrazitim obrambenim karakterom, podizanje ceremonijalnih ulaza, posebice na ključnim lokalitetima, vjerojatno je bilo dozvoljeno, jer vrata su bila središnji prostor za trgovanje, mjesto javnih okupljanja, parničenja, čak i kulta.[327]

Egipatska prevlast u KBr doba uzrokovala je propadanje urbanih središta na prostoru Palestine i Sirije i značajno smanjenje broja stanovnika, no ujedno je omogućila širenje utjecaja, ne samo vjerskih, nego i umjetničkih vrijednosti, što je ostavilo značajan trag u obliku promjena pogrebnih običaja i u razvoju umjetničkih stilova. U isto vrijeme prostor Sirije i Palestine bio je pod vrlo snažnim utjecajem istočno-mediteranskog prostora, koji se odlikovao više

[325] Gonen 1992, 219.

[326] Prema tome se čini da Megido u KBr doba nije bio utvrđen i zato bi se mogla dovesti u pitanje egipatski prikaz čuvene opsada Tutmozisa III; vidi u: Gonen 1992, 219.

[327] Gonen 1992, 219.

intenzivnom trgovinom nego političkom nadmoćnošću. Podložni razvoju u široj regiji, upijanjem i miješanjem različitih utjecaja, prihvativši mnoge kulturne elemente u religiji, arhitekturi, keramici i umjetnosti, stanovništvo ovog prostora stvorilo je svoju vlastitu, kanaansku kulturu, koja je svoj vrhunac dosegla upravo u KBr doba. No, upravo završetak KBr doba donosi velike društvene i političke promjene na znatno širem prostoru, koje su donijele kraj KBr doba i uvelike promijenile sliku društva, a tako i gradova Sirije i Palestine, čime započinje novo razdoblje, željezno doba.

Prema kraju 2. tis. pr. Kr. dogodila se naglo zahlađenje klime, što je rezultiralo migracijama brojnih naroda i sukladno tome brojnim društvenim i kulturnim promjenama. Hladni period započeo je oko 1200 g., a svoj vrhunac dosegao je oko 1100 g. pr. Kr. uzrokujući masovni dolazak stanovništva iz Euroazije koji su se pokušavali naseliti na novim područjima, na različite načine reagirajući na zatečene političke strukture i stanovništvo, odnosno ponavljanjem procesa koje smo već vidjeli nekoliko puta u prošlosti. Počeo se koristiti novi metal, željezo, koji je postupno zamijenio broncu, a uz to je i abecedno pismo počelo istiskivati staro i slavno, ali nezgrapno klinasto pismo, te je tako abecedno pismo postalo glavni način zapisivanja u Levantu, a kasnije i mnogo dalje.

Mnogo se novih naroda pojavilo na povijesnoj pozornici, često potpuno slučajno. U mnogim slučajevima, ne znamo odakle su došli, kojim su jezikom govorili ili kakva je bila njihova materijalna ili duhovna kultura. Neki su od njih bili pomorci koji su plovili Sredozemnim morem, drugi su bili siromašni nomadi iz pustinja, dok su ostali, bili ratari bez zemlje, koje je oskudica tjerala na migraciju, te su neki od njih, u duhu vremena, odnosno u trenucima preživljavanja postajali i ratnici.

Jedan od glavnih puteva migracija bio je Balkanski poluotok gdje se raspala Mikenska kultura. Neki od mikenskih Grka utočište su pronašli na egejskim otocima, Kreti i Cipru, a mnoge izbjeglice su preplavile obale istočnog Mediterana. Prema egipatskim izvorima, za nemirno stanje koje je uzrokovalo slom Hetitskog carstva, uništenje Ugarita i drugih gradova duž Levantske obale bili su odgovorni „Narodi s mora“. Egipćani su se, navodno, borili s

njima i nastanili neka od plemena u Egipat, dok su drugi, pod egipatskim pokroviteljstvom, poslani da nasele južne obale Levanta.[328]

Dalje su nemire uzrokovale migracije ljudi u pustinjama južno i istočno od Plodnog Polumjeseca, a među njima su bili i pastirski nomadi koji su govorili aramejskim jezikom, odnosno potomci Amorita.

Dolaskom sve veće hladnoće, Egipćani su iskusili niz klimatskih nevolja, najvjerojatnije zbog slabljenja monsuna i prodiranja neuobičajenih kišnih oluja sa sjeverozapada u Donji Egipat. Ova je pojava očito uzrokovala znatan društveni nemir, a možda i odlazak nekih plemena na prostor južne Palestine. Pojava Izraelskih plemena i njihove revolucionarne ideologije jedno je od najfascinantnijih i najkontroverznijih pitanja drevne povijesti Bliskog istoka[329]. Početkom Ž doba Izraelci postaju ratari, vezani uz obrađivanje zemlje. To je bila velika prekretnica za nomade da postanu sjedilački narod. Iako preuzimaju kanaanske blagdane, mijenjaju njihov sadržaj prilagođavajući ga svojoj vjeri, svoju tradicionalnu nomadsku pobožnost spajaju s navikama i uvjetima seoskog života. Rezultati iskopavanja pokazuju jasnu razliku između kanaanskih i izraelskih slojeva okupacije i iako se čini da su doseljenici, Izraelci, bili inferiorniji u arhitekturi i proizvodnji keramike, vrlo brzo su naučili cijeniti i koristiti takve proizvode i uspjeli su održati standard koji su zatekli.

Uz savez izraelskih plemena, koji od početka Ž doba naseljava unutrašnjost Palestine, ovo razdoblje obilježili su i Filistejci, za koje se smatra da su poraženi pripadnici Naroda s mora, koje je Ramzes III dao naseliti u priobalni prostor Palestine. Sukobi Izraelaca i Filistejaca poznati su nam uglavnom iz biblijske tradicije i starozavjetnih knjiga, no istraživanja su potvrdila postojanje tih sukoba sa Filistejcima, koji su do tad već formirali savez pet gradova.

[328] Više u: Sandars 1978.

[329] Teorija postoji onoliko skoro koliko i znanstvenika, a ipak se tek rijetki pitaju jesu li klimatske promjene na bilo koji način utjecale na utemeljenje novih naroda, odnosno što je potaklo dolazak tih naroda na ove prostore, te još važnije, što se dogodilo sa lokalnim stanovništvom KBr doba.

S vremenom su Izraelska plemena prevladala, barem u planinskoj unutrašnjosti, te su formirali kraljevstvo Jude i Izraela.

Novi val naseljavanja, koji je obilježio početak Ž doba na prostoru Sirije i Palestine uočljiv je u mnoštvu novih lokaliteta, koji ne nastavljaju tradiciju ranijih naselja iz SBr i KBr doba. Ova i kasnija naselja predstavljaju procese naseljavanja nomadskih grupa, koje su s vremenom postale nacionalne grupe, jer pokazuju kontinuitet materijalne kulture kroz Ž I doba, Ž II doba, te čak i Perzijsko doba, a to upućuje na etnički i nacionalni kontinuum.

Činjenica je da je početak Ž doba, oko 1200. g., obilježen naglim porastom broja naselja na čitavom prostoru Levanta, osim u poluupustinjskim i pustinjskim predjelima, gdje je klima bila nešto nepovoljnija.[330] Jasno je kako se tijekom ovog razdoblja odigrala transformacija u kojoj su se poljoprivredna naselja raštrkala po zemlji, a način života je prešao sa pastirsko nomadskog na zemljoradnički. Naselja koja su nastajala tijekom KBr doba živjela su i dalje, uz naravno brojna novoosnovana naselja, koja ipak ne možemo okarakterizirati kao urbana središta, poput istih iz SBr i KBr doba, jer su više bila ruralna naselja, te manji gradovi. To dokazuje kako je ovo razdoblje složenijeg naseljavanja.

U Ž doba primjećujemo pojavu novog tipa obrambenih zidina, a to su "kiklopski" zid u Amanu[331] i "kazamatni" u ‘Umajriju. Osim očite obrambene uloge ove zidine mogu se promatrati i kao naznaka društvenih odnosa u smislu kontrole nad radnom snagom i poljoprivrednim viškovima.

Početak Ž II razdoblja oduvijek je zadavao problema znanstvenicima. Mnogi su istaknuli značajan povijesni događaj, Šešonkovu invaziju oko 921. g. kao početak ovog razdoblja, no u posljednje vrijeme znanstvenici pomiču tu granicu još ranije, oko 1000. g. sa Izraelskim kraljevstvom i početkom novog tisućljeća. Kao što je prijelaz iz KBr u rano Ž doba bio

[330] Zanimljivo je spomenuti primjer na području transjordana, konkretno, na području Amona broj naselja porastao je sa 20 na kraju KBr doba na 69 na početku Ž I doba, vidi u: Younker 2003;

[331] Burdajewicz 1993, 1243.-1249.

označen masovnim uništenjem kanaanskih gradova i pojavom brojnih novih društvenopolitičkih entiteta, tako je 10. st. označeno udruživanjem lokalnih plemenskih grupacija u teritorijalna kraljevstva i to je društvenopolitički razlog za podjelu između Ž I doba i Ž II doba, a to upotpunjuje i analiza keramike iz 10. st. koja se može jasno razlučiti od one ranije sa pojavom crveno obojanih posuda i posebnom tehnikom glaziranja, koja obilježava cijelo Ž II doba. Dakle, ovo doba je obilježeno uzdizanjem monarhija malih nacionalnih grupa i porasta nacionalne svijesti. Tijekom Ž I doba društvena struktura je najvjerojatnije bila plemenska, ljudi su bili skloniji udruživanju i pomaganju unutar obitelji i klanova prije nego većim grupacijama. Ipak, kako pokazuju nalazi, do posljednjih stoljeća Ž II doba primjetan je regionalni razvoj jezičnih dijalekata, pisma, keramike, koje u većoj ili manjoj mjeri odgovaraju, odnosno poklapaju se sa nacionalnim granicama poznatim iz pisanih izvora. To se moglo dogoditi isključivo uz nacionalno jedinstvo koje je vođeno iz čvrste središnje uprave. A svemu tome vjerojatno je pogodovalo i klimatski povoljnije razdoblje sa nešto kišovitijim periodom[332].

[332] Više o klimi Palestine tog razdoblja u: Bender 1974.

8. ZAKLJUČAK – PRAVCI DALJEG ISTRAŽIVANJA

Dok ne pronađemo sofisticiranije metode, problem nevidljivih nomada neće rješiti iscrpljujući terenski rad, nego rad u knjižnici, odnosno proučavanje izvora. (Finkelstein, *Living on the Fringe*)

Proces urbanizacije, koji u užem smisli riječi obuhvaća nastanak i razvoj gradova važan je pokazatelj dostignuća i stupnja razvoja civilizacija, no zapravo širi pojam obuhvaća ne samo pojavu i razvoj gradova nego i kompleksne promjene u ruralnim sredinama. Pojam urbanistički upućuje na karakteristike koje razlikuju gradove od jednostavnijih naselja, upućuje na organiziranost koja je moguća samo u urbaniziranom društvu, te nije isključivo proces po kojem se oblikuju gradovi, a ljudi se uključuju u društvenopolitičke sustave sa urbanim središtima, nego se odnosi i na stjecanje karakteristika povezanih s gradskim životom te na promjene u društvenim strukturama koje su vidljive među gradskim stanovništvom.

Prva urbana naselja nastaju prije pet tisuća godina na prostoru Bliskog istoka oko velikih riječnih dolina Eufrata, Tigrisa i Nila, no pored malobrojnosti ostataka i teškoće da se oni interpretiraju, između ta dva civilizacijska predloška u kojima je grad prvi put dobio svoj oblik, Egipta i Mezopotamije, uočavamo iznenađujuće razlike, koje dokazuju da urbani razvoj nipošto nije išao jednim jedinstvenim putem, što još više problematizira stvaranje jednoznačne slike o postanku grada.

Prostor Levanta smješten je na središnjem prostoru između velikih civilizacija Mezopotamije i Egipta, poput mosta. Zbog toga je južni Levant (Palestina, Libanon i južna Sirija) razvio jasne veze sa regijom delte Nila, a kasnije i sa dolinom, dok je sjeverna Sirija, smještena uz sami nastavak dolina rijeka Gornjeg Eufrata i Tigrisa bila pod direktnim mezopotamskim utjecajem, a u određenim vremenskim razdobljima i anatolijskim utjecajem. Zanimljivo je primjetiti da su prostor Sirije i Palestine u doba protoneolitika svjedočili prvim procesima ustanovljavanja sjedilačkih zajednica, od kuda se neolitički proces uzgoja žitarica i izgradnje

naselja ruralnog tipa počeo širiti po čitavom prostoru Bliskog istoka, te bi bilo logično da se ovdje odigrao i proces nastanka prvih gradova, kao svojevrstan logičan slijed razvoja od ruralnih naselja. No, kako je spomenuto prva urbana naselja javljaju se na prostoru Mezopotamije i Egipta, a tek početkom RBr doba možemo otkriti tragove prvih velikih gradova na prostoru Sirije i Palestine. Upravo zbog toga smatralo se da su urbanizacijski procesi na prostoru Mezopotamije i Egipta potaknuli razvoj gradova na prostoru Sirije i Palestine, no unatoč intenzivnim odnosima i utjecajima, možemo potvrditi posebnost i određenu neovisnost ovog prostora.

Geografske i klimatske osobitosti prostora Mezopotamije i Egipta, poglavito iskorištavanje resursa velikih riječnih dolina i uvođenja sustava kanala za navodnjavanje i drenažu smatraju se jednim od preduvjeta urbanizacijskih procesa i razvoja gradova, odnosno velikih urbanih centara. Prostor Levanta odlikuju znatno drugačije geografske i klimatske osobitosti i zbog toga ovdje prevladava povremena, sezonska poljoprivreda. Lokalni oblici urbane kulture, koji su se razvili u potpuno drugačijem okruženju, dokaz su da proces urbanizacije na prostoru Sirije i Palestine moramo promatrati neovisno od paralelnih procesa na prostoru šire regije. Zahvaljujući svojim geografskim osobitostima ovaj prostor je oduvijek bio izoliran, ali upravo zbog tog središnjeg položaja istovremeno je bio spona između raznih civilizacija i kultura. Zato rad započinje sa pojašnjenjem geografskog smještaja Sirije i Palestine, jer upravo zahvaljujući svom karakterističnom reljefu, pustinja na jugu i istoku, mora na zapadu i planina na sjeveru, svi značajni transkontinentalni putovi morali su prijeći preko tog područja. Uz položaj, vrlo važan faktor koji je znatno utjecao na način življenja, mišljenja i izražavanja stanovništva ovog prostora, svakako je klima, te je opis klimatskih uvjeta nezaobilazan u ovom prikazu.

Određeni primjeri klimatskih previranja koji su potaknuli urbano stanovništvo na prelazak na nomadski ili polunomadski način života, te neki ekonomski aspekti koji su potaknuli nomadske grupacije na prelazak na ruralni, sjedilački način života, samo su neki od događaja koji su obilježili brončano doba i kojima je posvećena pažnja u ovom istraživanju.

Uvodni dio ovog rada u kojem je opisan geografski smještaj i geološko klimatski faktori ovog prostora mogao je biti opširniji, kao i sljedeći dio u kojem su opisane osobitosti procesa urbanizacije uz pojašnjenje pojmova selo, grad i urbani centar, no namjera je bila dati samo pregledni opis, više u svrhu uvoda u prostor, koji se u radu obrađuje.

Primjeri gradova koji će potvrditi da se uistinu može govoriti o urbanoj revoluciji početkom brončanog doba na prostoru Levanta odabrani su zbog toga što su u dosadašnjim istraživanjima ponudili mnogo nalaza, a uistinu potvrđuju tezu o urbanizaciji ovih prostora. Zbog velikog opsega građe i potrebe za sintezom u opisima gradova, iscrpnije su prikazani oni konstitutivni elementi grada, koji su bitni dio njegove fizičke strukture, od gradskih zidina i opće izgrađenosti do gradskih blokova i kuća, uz rijetke osvrte na građevine religijskog karaktera, odnosno hramove, jer bi to odvelo smjer istraživanja dalje od postavljenog cilja.

Uz suprotstavljanje arheoloških i pisanih vrela i problematiziranje prostora Sirije i Palestine, smještenog između egipatske i mezopotamske civilizacije u razdoblju brončanog i željeznog doba, glavni cilj rada bio je objasniti fenomen nomadskog i polunomadskog stanovništva i njihovu ulogu u gotovo svim važnijim sociokulturnim previranjima na spomenutom prostoru.

Pastirske nomadske skupine postojale su tijekom čitave povijesti Bliskog istoka, ali je izostanak pisanih zapisa ili bogatih fizičkih tragova rezultirao time da je njihov život relativno slabo dokumentiran u odnosu na onaj sjedilačke populacije. Kako bi odredili ulogu pastirskih nomada na drevnom Bliskom istoku, prisiljeni smo osloniti se na relativno oskudne arheološke ostatke, pisane zapise sjedilačke populacije i usporedne podatke iz etnografskih studija suvremenih pastira. Uz to, veliki problem kod proučavanja nomadske populacije je problem njihovog definiranja. Naime, postoje različiti oblici i razine mobilnosti nomada, od nomadskih skupina koje su potpuno mobilne, preko pastirskih nomada koji se bave uzgojem životinja, pa sve do polunomada koji se paralelno bave poljoprivrednim aktivnostima i uzgojem žitarica, čime zadiru u sferu sjedilačke populacije i gdje je teško razlučiti ih od ruralnog sjedilačkog poljoprivrednog stanovništva. Različiti oblici nomadizma prisutni su u različitim dijelovima svijeta i ovise o prirodnom okolišu, ekonomiji, društvenom i političkom okruženju ljudi koji ga prakticiraju kao odgovor na posebne geografske i ljudske uvjete.

Smještaj i razlozi za najranije oblike pastirskog nomadstva na drevnom Bliskom Istoku pitanja su koja su još uvijek predmet rasprave, no jasno je da se nomadizam nije razvio ranije od neolitskih popljoprivrednih sela u 9. i 8. tis. pr. Kr., a veliki dio znanstvenika smatra da je nomadizam zapravo specijalizirani oblik sjedilačkog poljoprivrednog načina života sa popratnim pripitomljenjem i uzgojem životinja. Pastirski nomadi nisu eksplicitno navedeni u bliskoistočnim pisanim izvorima sve do druge polovice 3. tis. pr. Kr., premda mali broj tekstova prije ovog razdoblja, kao i njihove kratke značajke, unaprijed ne isključuju raniji doticaj sa tim ljudima. Kasniji tekstovi iz 3. tis. skloni su prikazivanju pastirskih nomada kao skupina izvan urbane sredine čije je ponašanje bilo opasno i unosilo razdor. U izmjeničnim ciklusima političke centralizacije i raspadajućih značajki bliskoistočne povijesti, drevni su tekstovi često ciljali na nomadske skupine kao glavne faktore decentralizacije. Vjerojatno je to jedan od razloga zašto je tradicionalan znanstveni pogled na nomadsko-sjedilačke odnose na Bliskom istoku bio međusobno proturječan, sa pristupom malo drugačijim od pukog izražavanja neprijateljstva između dviju skupina. No ne smiju se zanemariti znatni dokazi koji podupiru postojanje simbiotskog, međusobno ovisnog odnosa između pastira i sjedilačke populacije.

Vjerojatno najvažniji aspekt nomadsko-sjedilačke simbioze bila je razmjena dobara, nomadi su osiguravali životinjske proizvode sjedilačkoj populaciji te su zauzvrat dobivali poljoprivredne ili obrtničke proizvode. Nomadsko pastirstvo, poljoprivredno sjedilaštvo i kombinacija toga dvoje, npr., uzgajanje usjeva nomadskih pastira uz migracijske puteve, specijalizirano stočarstvo stanovnika sjedilačkih sela, mogu se gledati kao dio spektra potencijalnih ekonomskih strategija. Pastirsko nomadstvo moglo je poslužiti kao alternativa kada poljodjelstvo više nije bilo održivo. Kada su se suočili sa ozbiljnim okolišnim ili klimatskim poteškoćama, poljoprivredno stanovništvo imalo je mogućnost prisvajanja pastirskog nomadskog načina života.

Naglasak na neurbanom stilu života i pastirskim strategijama preživljavanja, u nedostatku centralizirane političke kontrole u razdoblju RBr IV doba, smatra se među ostalim da je rezultat takve jedne prilagodbe stanovništva na klimatske neprilike koje su zadesile prostor

Sirije i Palestine, a vjerojatno i širu regiju. Ova fleksibilnost u strategijama preživljavanja, odnosno kulturalna adaptacija uz urbani i neurbani kontinuitet pruža mehanizam za društveno kulturne promjene.

Te oscilacije moraju se promatrati kao dio većeg urbano-neurbanog procesa koji se ponavlja ciklički kroz antiku, jer već na početku SrBr doba kao rezultat procvata egipatske i sirijske kulture, opet se javljaju tendencije prema urbanom razvoju. Ponovno uspostavljanje urbane kulture na početku 2. tis. pr. Kr ne samo da je bio period revitalizacije urbanizacije, nego je to bio period u kojem su nastali urbani centri kakve na ovim prostorima neće biti sve do modernog doba.

Društveno politička struktura stanovništva, koje je tijekom SBr doba ponovo oživjelo strukturu grada-države, ostala je gotovo neizmjenjena na prostoru čitavog Levanta sve do kraja Br doba, a na nekim mjestima i duboko u željezno doba.

Brojni burni događaji mijenjaju tijek povijesti na prijelazu iz brončanog u željezno doba, počevši od samog kraja brončanog doba sa dolaskom "Naroda s mora" i njihovim utjecajem na cjelokupnu sitaciju na Levantu, slabljenjem egipatske države, uništenjem kanaanskih gradova, te počecima Izraelske države. Intenzivno naseljavanje i poljoprivredna djelatnost koja je obilježila prelazak iz kasnog brončanog doba u rano željezno doba ne znači ujedno i nestanak polunomadskog i nomadskog stanovništva. Dapače, vrlo snažan element krvnog srodstva, navodi na nomadsko porijeklo tih novonastalih država, koje zbog toga, prikladno i nazivamo „plemenska država“. Ipak, kako pokazuju nalazi, do posljednjih stoljeća željeznog doba II primjetan je regionalni razvoj jezičnih dijalekata, pisma i keramike, koje u većoj ili manjoj mjeri odgovaraju, odnosno poklapaju se sa nacionalnim granicama poznatim iz pisanih izvora, te se tada opet može razlikovati distinkcija između urbanog stanovništva, koje sad ima novi društveni poredak i obveze, te nomadskog stanovništva, koje i dalje obitava u rubnim područjima i iako ih možda samo nekoliko generacija razdvaja od tih stanovnika gradova, ostaju s njima isključivo u trgovačkim vezama, a kulturološki bivaju sve udaljeniji.

Namjera ovoga rada prvenstveno je bila ukazati na odnose nomadskog, polunomadskog i ruralnog stanovništva i procesa urbanizacije koji su se odigravali tijekom bronČanog i željeznog doba na prostoru Sirije i Palestine. Zbog velikog geografskog, a i vremenskog obujma, rješavanje te problematike samo je započeto ovim radom, koji se odlikuje međudisciplinarnim pristupom i svakako je pionirski iskorak u hrvatskoj historiografiji, no treba ga se promatrati u prvom redu kao začetak jednog dugogodišnjeg istraživanja koje tek predstoji. Zato zaključujem uz nadu da će ovaj rad potaknuti u drugima interes za povijest starog Istoka, a pogotovo za povijest Sirije i Palestine.

9. BIBLIOGRAFIJA

ADAMS R. (2002) Steps toward regional understanding of the Mesopotamian plain, u: Hausleiter A., Kerner S., Müller-Neuhof B. (ured) *Material Culture and Mental Spheres*, Ugarit Verlag, Münster, 33-48.

ALBRIGHT W. F. (1926) From Jerusalem to Baghdad down the Euphrates *BASOR* 21:1-21.

ALBRIGHT W.F. (1962) The Chronology of Middle Bronze I (Early Bronze-Middle Bronze) *BASOR* 168:36-42.

ALGAZE G., GOLDBERG P., HONCA D., MATNEY T., MISIR A., ROSEN A. M., SCHLEE D. i SOMERS L. (1995) Titris Höyük, A Small EBA Urban Center in SE Anatolia. The 1994 Season, *Anatolica* 21: 13–64.

AMIRAN R. (1970) The Beginnings of Urbanization in Canaan, u: Saunders J. A. (ur) *Near Eastern Archaeology in the 20th Century*, Doubleday and Co. Inc, Garden City, New York, 83-101.

AMIRAN R. (1973) The Interrelationship Between Arad and Sites in Southern Sinai in the Early Bronze Age II, *Israel Exploration Journal* 23 (4) 193-197.

AMIRAN R. (1974) An Egyptian jar fragment with the name of Narmer from Arad, *Israel Exploration Journal* 24: 4-12.

AMIRAN R. (1976) The Narmer jar fragment from Arad: an addendum, *Israel Exploration Journal* 26: 45-6.

ANDRAE W. (1922) *Die archaischen Ischtar-Tempel in Assur*, Leipzig, Hinrich.

ARCHI A. (1998) The Regional State of Nagar According to the Texts of Ebla, u: Lebeau M. (ur.) *About Subartu: Studies Devoted to Upper Mesopotamia*, Subartu 4, Brussels, pp. 1-15.

ARCHI A. i BIGA G. (2003) A Victory over Mari and the Fall of Ebla, *Journal of Cuneiform Studies* 55:1-44.

Archives Royales de Mari (ARM 1950 -) CNRS Éds, Paris.

Archivi reali di Ebla. Testi (ARET 1981 -) Missione archeologica Italiana in Syiria, Roma.

ARMSTRONG J. A. i ZETTLER R. L. (1997) Excavations on the High Mound (Inner Town), u Zettler R. L. (ur.) *Subsistence and Settlement in a Marginal Environment:Tell es-Sweyhat, 1989–1995 Preliminary Report*, MASCA Research Papers in Science and Archaeology 14, Philadelphia, Museum Applied Science Center for Archaeology, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 11–32.

ARNAUD D. (2007) *Corpus des textes de bibliothèque de Ras Shamra-Ougarit (1936-2000) en sumérien, babylonien et assyrien*, Aula Orientalis-Supplementa 23, Barcelone.

ARTZY M. (1995) Nami: A Second Millennium International Maritime Trading Center in the Mediterranean, u: Gitin S. (ur.) *Recent Excavations in Israel. A View to the West, Reports on Kabri, Nami, Miqne-Ekron, Dor and Ashkelon*, Kendall/Hunt Publishing Company, 17-40.

ASCALONE E. (2008) Cultural Interactions among Mesopotamia, Elam, Transelam and Indus Civilization. The Evidence of a Cylinder-stamp Seal from Jalalabad (Fars) and its Significance in the Historical Dynamics of South-eastern Iran, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 255-275.

ASTOUR M. C.(1995) Overland Trade Routes in Ancient Western Asia, u: Sasson Jack. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, sv. 2., New York, Scribners, 1401-1420.

AUFRECHT Walter E. (1997) Urbanization and Northwest Semitic Inscriptions of the Late Bronze and Iron Ages, u: Aufrecht Walter E., Mirau Neil A. i Gauley Steven E. (ured) *Urbanism in Antiquity. From Mesopotamia to Crete*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 116- 129.

ASTOUR M. C. (1992) An Outline of the History of Ebla (Part 1), u: Gordon C. H. i Rendsburg G. A. (ured.) *Eblaitica: Essays on the Ebla Archives and Eblaite Language, Vol 3*, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, 3–82.

ÅSTRÖM P. (1992) Continuity, Discontinuity, Catastrophe, Nucleation: Some Remarks on Terminology, u: Joukowsky M. S. i Ward W. A. (ured) *The crisis years: the 12th century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, Kendall/Hunt publishing company, Dubuque, Iowa, 27-30.

BADRE L. (2006) Tell Kazel-Simyra: A Contribution to a Relative Chronological History in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age, *BASOR* 343, 65-95.

BANNING E. (1996) Highlands and Lowlands: Problems and Survey Frameworks for Rural Archaeology in the Near East, *BASOR* 301, 25-45.

BANNING E.B. (2003) Housing Neolithic Farmers, *Near Eastern Archaeology* 66:1-2, 5-23.

BARGE O. i MOULIN B. (2008) The Development of the Syrian Steppe during the Early Bronze Age, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 19-28.

BARKER Graeme (2000) Farmers, herders and miners in the Wadi Faynan, southern Jordan: a 10 000 year landscape archaeology, u: BARKER G. GILBERTSON D.(ured) *Archaeology of Drylands: Living at the Margin*. London: Routledge, 63-85.

BARTON G. A. (1916) *Archaeology and the Bible*, American Sunday-school Union, Philadelphia.

BAXEVANI E. (1995) The Complex Nomads: Death and Social Stratification in EB IV Southern Levant, u: Campbell S. i Green A. (ured) *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*, Oxbow Monograph 51, Oxbow Books, Oxford, 85-95.

BELL B. (1971) The Dark Ages in Ancient History. I. The first Dark Age in Egypt u: *American Journal of Archaeology* 75: 1-26.

BELD S., HALLO W. i MICHALOWSKI P. (1984) *The tablets of Ebla. Concordance and Bibliography*, Eisenbrauns, Winona Lake.

BENDER F. 1974., *Geology of Jordan*, Berlin.

BEN TOR A. (1992) *The Archaeology of Ancient Israel*, Yale University Press, New Haven.

BEN TOR A. (1997) Hazor, u: Meyers E. M. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, vol III., Oxford University Press, Oxford, 1-5.

BERNBECK R. i POLLOCK S. (2005) A Cultural-Historical Framework, u: Bernbeck R. i Pollock S. (ured.) *Archaeologies of the Middle East. Critical Perspectives*, Blackwell Publishing, 11-40.

BIENKOWSKI P. (1989) The Division of Middle Bronze II B-C in Palestine, *Levant* 21, 169-179.

BOMBARDIERI L. (2008) Zoomorphic Stone Vessels from Tell Barri and Northern Mesopotamia during the Late-and Post-Assyrian Period, u: Kuhne H, Czichon R. M. i

Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 277-292.

BONFIL R. i ZARZECKI –PELEG A. (2007) The Palace in the Upper City of Hazor as an Expresion of a Syrian Architectural Paradigm, *BASOR* 348, 25-47.

BONTE P. (1981) Ecological and Economic Factors in the Determination of Pastoral Specialisation, u: Galaty J. G. i Salzman P. C. (ured) *Change and Development in Nomadic and Pastoral Societies*, Leiden, 33-49.

BORDREUIL P. (ur.) (1991) *Une bibliothèque au sud de la ville*, Ras Shamra-Ougarit VII, Paris.

BORDREUIL P., PARDEE D. i CUNCHILLOS J. (1989) *La trouvaille épigraphique de l'Ougarit. Concordance*, Ras Shamra-Ougarit V/1 i V/2, Paris.

BOURKE S.J. (1993) The Transition from the Middle to the Late Bronze Age in Syria: The Evidence from Tell Nebi Mend, *Levant* 25, 155-195.

BRACCI S. (2008) Remarks on the Relation between Town and Country in the Ancient Near East: the case of Nuzi, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 29-41.

BRAEMER F., ÉCHALLIER J-C. i TARAQJI A. (2004) *Khirbet al Umbashi: Villages et campements de pasteurs dans le „désert Noir" (Syrie) à l'âge du Bronze; Travaux mission conjointe franco-syrienne 1991-1996*, Institut Francais du Proche-Orient, Beirut.

BRAUN E. (2004) More Evidence for Early Bronze Age Glyptics from the Southern Levant, *Levant* 36, 13-30.

BREASTED J. H. (1916) *Ancient Times. A History of the Early World*, Boston.

BUNIMOVITZ S. (1998) On the Edge of Empires – Late Bronze Age (1500-1200 BCE), u: Levy T. E (ur) *The Archaeology of Society in the Holy Land*, Leicester University Press, London, 320-331.

BUNIMOVITZ S. i GREENBERG R. (2004) Revealed in Their Cups: Syrian Drinking Customs in Intermediate Bronze Age Canaan, *BASOR* 334, 19-31.

BURDAJEWICZ M. (1993) Rabbath-Ammon, u: Stern E. (ur.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Jerusalem, pp. 1243.-1249.

BURNEY C. (1977) *The Ancient Near East*, Cornell University Press, Ithaca, New York.

CALLAWAY J. A. (1964) *Pottery from the Tombs at Ai (el-Tell)*, Colt Archaeological Institute, Monograph Series, 2. London.

CALLAWAY J. A. (1972) *The Early Bronze Age Sanctuary at Ai (et-Tell)*, London.

CASANA J. (2007) Structural Transformations in Settlement Systems of the Northern Levant, *American Journal of Archaeology* 112, 195-221.

CAUBET A. (1992) Reoccupation of the Syrian Coast After the Destruction of the „Crisis Years“, u: Joukowsky M. S. i Ward W. A. (ured) *The crisis years: the 12th century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, Kendall/Hunt publishing company, Dubuque, Iowa, 123-131.

CHAVALAS M. W. (ur) (2006) *The Ancient Near East: Historical Sources in Translation*, Blackwell Publishing, Oxford.

CHAVALAS M. W. i LAWSON YOUNGER JR. K. (ured) (2002) *Mesopotamia and the Bible. Comparative explorations*, Baker Academic, Grand Rapids, MI.

CHILDE V. G. (1950) The Urban Revolution, u *Town Planning Review* 21(1950), 3-17.

CHILDE V. G. (2003) *Man makes himself*, 4. izd, Spokesman Books, Nottingham, UK.

COHEN R. (1983) The Mysterious MBI People *BAR* 9/4:16-29.

COMMINS D. D. (2004) *Historical dictionary of Syria*, Scarecrow Press, Lanham, Maryland.

COOLEY R. E. (1997) Ai, u: Meyers E. M. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Oxford University Press, Oxford, 32-33.

COOPER E.N. (1988) The EB-MB transitional period at Tell Kabir, Syria, u: Fortin M. i Aurenche O. (ured) *Natural space, Inhabited space in northern Syria (10th-2nd millennium B.C.), Canadian Society for Mesopotamian Studies*, Quebec, 271-279.

COOPER L. (2006) *Early urbanism on the Syrian Euphrates*, New York, Routledge.

COOPER L. (2006 b) The Demise and Regeneration of Bronze Age Urban Centers in the Euphrates Valley of Syria, u: Schwartz G. M. i Nichols J. J. (ured) *After Collapse. The Regeneration of Complex Societies*, The University of Arizona Press, Tucson, 18-37.

COPPA M. (1968) *Storia dell' Urbanistica. Dalle origini all'elenismo*, Giulio Einaudi editore, Torino.

CREMASCHI M., BONACOSSI D. M., VALSECCHI V. (2008) Settlement and Environment at Tell Mishrifeh/Qatna and its Region. A Preliminary Reconstruction, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the*

Archaeology of the Ancient Near East, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 51-64.

CRIBB R. L. D. (1991) Mobile villagers: the structure and organization of nomadic pastoral campsites in the Near East, u: Gamble C. S i Boismier W. A. (ured) *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites*, 371-393.

CROWN A. D. (1972) Toward a reconstruction of the climate of Palestine 8000 B.C.E.-0 B.C.E. u: *Journal of Near Eastern Studies* 31: 312-330.

D'ALFONSO L. (2008) Urban Environment at 13th century Emar: New Thoughts about the Area A Building Complex, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 65-76.

DALFES N., KUKLA G. i WEISS H. (ured) (1997) *Third Millennium BC Climate Change and Old World Colapse*, Springer, Berlin.

DANTI M. D. (2000) *Early Bronze Age Settlement and Land Use in the Tell es Sweyhat Region, Syria*, doktorska radnja, University of Pennsylvania.

DANTI M. D. i ZETTLER L. (1998) The Evolution of the Tell es-Sweyhat (Syria) settlement system in the third millennium B.C., u: Fortin M. i Aurenche O. (ured) *Natural space, Inhabited space in northern Syria (10th-2nd millennium B.C.), Canadian Society for Mesopotamian Studies*, Quebec, 209-228.

DANTI M. D. i ZETTLER L. (2002) Excavating an Enigma. The latest discoveries from Tell es-Sweyhat', *Expedition* 44: 36–45.

DASOV VON E. (2008) *State and Society in the Late Bronze Age. Alalah under the Mittani Empire*, CDL Press, Bethesda, Maryland.

DELOUGAZ P., HILL H. i LLOYD S. (1976) *Private Houses and Graves in the Diyala Region*, Chicago, University of Chicago Press.

DE MIROSCHEDJI P. (1999) Yarmuth. The Dawn of City-states in Southern Canaan, *Near Eastern Archaeology* 62 (1999) 1, 2-19.

DE VINCENZI T. (2008) Fortification Walls. Development and Conformation of Anatolian „saw-tooth wall", „kastenmauer", „casematte" Defence Systems, and their Building Techniques in the Bronze Age, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 309-320.

DEVER W. G. (1973) The EB IV-MB I Horizon in Trans-Jordan and Southern Palestine *BASOR* 210:37-63.

DEVER W. G. (1986) 'Abel-Beth-Ma'acah: Northern Gateway of Ancient Israel, u: Geraty L. T. i Herr L. G. (ured) *The archaeology of Jordan and other Studies*, Andrews University Press, Berrien Springs, Michigan, 207-222.

DEVER William G. (1987) The Middle Bronze Age. The Zenith of the Urban Canaanite Era, u: *Biblical Archaeologist*, 149-177.

DEVER W. G. (1990) "Hyksos", Egyptian destructions, and the end of the Palestinian Middle Bronze Age, u: *Levant* 22, 75-81.

DEVER W. G. (1992) The Late Bronze-Early Iron I Horizon in Syria-Palestine: Egyptians, Canaanites, 'Sea Peoples', and Proto-Israelites, u: Joukowsky M. S. i Ward W. A. (ured) *The crisis years: the 12th century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, Kendall/Hunt publishing company, Dubuque, Iowa, 99-110.

DEVER W. G. (1995) Orienting the Study of Trade in Near Eastern Archaeology, u: Gitin S. (ur.) *Recent Excavations in Israel. A View to the West, Reports on Kabri, Nami, Miqne-Ekron, Dor and Ashkelon*, Kendall/Hunt Publishing Company, 111-119.

DEVER W. G. (1998) Social Structure in the Early Bronze IV Period in Palestine, u: Levy T. E (ur) *The Archaeology of Society in the Holy Land*, Leicester University Press, London, 282-296.

DOTHAN T. (1992) Social Dislocation and Cultural Change in the 12th Century B.C.E, u: Joukowsky M. S. i Ward W. A. (ured) *The crisis years: the 12th century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, Kendall/Hunt publishing company, Dubuque, Iowa, 93-98.

DOTHAN T. (1995) Tel Miqne-Ekron: The Aegean Affinities of the Sea Peoples (Philistines) Settlement in Canaan in Iron Age I, u: Gitin S. (ur.) *Recent Excavations in Israel. A View to the West, Reports on Kabri, Nami, Miqne-Ekron, Dor and Ashkelon*, Kendall/Hunt Publishing Company, 41-59.

DREWS R. (1995) The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe Ca. 1200 B.C., Princeton University Press.

EITAM D. (1990) Royal Industry in Ancient Israel during the Iron Age Period u: Aerts E. i Klengel H. (ured) *The Town as Regional Economic Centre in the Ancient Near East*, Leuven University Press, 56-73.

FALCONER S. E. (1994) The Development and Decline of Bronze Age Civilisation in the Southern Levant: A Reassessment of Urbanism and Ruralism, u: Mathers C. i Stoddart S. (ured) *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, J.R. Collis Publications, 305-333.

FALSONE G. (1988) Phoenicia as a Bronzeworking Centre in the Iron Age, u: Curtis J. (ur) *Bronzeworking Centers of Western Asia: c. 1000-539 B.C.*, Kegan Paul International, London, 227-250.

FAUST A. (1999) Socioeconomic Stratification in an Israelite City: Hazor VI as a Test Case, *Levant* 31, 179-190.

FAUST A. (2003) Residential Patterns in the Ancient Israelite City, u: *Levant* 35, 2003, 123-138.

FAUST A. i BUNIMOWITZ S. (2003) The Four Room House. Embodying Iron Age Israelite Society, *Near Eastern Archaeology* 66:1-2, 22-31.

FAUST A. (2003) Abandonment, Urbanization, Resettlement and the Formation of the Israelite State, *Near Eastern Archaeology* 66:4, 147-161.

FAUST A. (2005) The Canaanite Village: Social Structure of Middle Bronze Age Rural Communities, *Levant* 37, 105-125.

FAUST A. (2006) The Negev "Fortresses" in Context: Reexaminig the "Fortresses Phenomenon in light of General settlement processes of the Eleventh-Tenth Centuries BCE, *Journal of American oriental Society* 126.2, 135-160.

FAUST A. (2007) Rural settlements, State formation and "Bible and Archaeology", *Near Eastern Archaeology* 70:1, 4-25.

FINKELSTEIN I. (1989) Further observations on the socio-demographic structure of the Intermediate Bronze age, *Levant* 21, 129-140.

FINKELSTEIN I. (1990) Arad. Urbanism of the Nomads, *Zeitschrift des Deutschen Palastina Vereins* 106: 34-50.

FINKELSTEIN I. (1995) *Living on the fringe. The Archaeology and History of the Negev, Sinai and Neighbouring Regions in the Bronze and Iron Ages*, Sheffield Academic Press, Sheffield.

FINKELSTEIN I. (2005) Archaeology, Bible and the History of the Levant in the Iron Age, u: *Archaeologies of the Middle East. Critical Perspectives*, Bernbeck R. i Pollock S. (ured.), Blackwell Publishing, 207-222.

FINKELSTEIN I. i GOPHNA R. (1993) Settlement, Demographic, and Economic Patterns in the Highlands of Palestine in the Chalcolitic and Early Bronze Periods and the Beginning of Urbanism, u: *BASOR* 289, 1-22.

Florilegium Marianum (FM 1992 -) Société pour l'Étude du Proche-Orient Ancien, Paris.

FOSTER B. R. (1995) Humor and Wit in the Ancient Near East, u: Sasson J. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, Scribner, 2459-2469.

FRICK F. S. (1997) Cities: An Overview, u: Meyers E. M. (ur) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Oxford University Press, vol 1-5, Oxford, 14-19.

FRITZ V. (1997) Cities of the Bronze and Iron Ages, u: Meyers E. M. (ur) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Oxford University Press, vol 1-5, Oxford, 19-25.

GALATY J.G. (1981) Introduction. Nomadic Pastoralists and Social Change Processes and Perspectives, u: Galaty J. G. i Salzman P. C. (ured) *Change and Development in Nomadic and Pastoral Societies*, Leiden, 4-26.

GATES Charles (2003) *Ancient Cities. The Archaeology of urban life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*, Routledge, London.

GAULON A. (2008) Human Activities and Environment in Halaf Communities as Revealed by Hunting Practices, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 77-99.

GELB I.J. (1986) Ebla and Lagash: Environmental Contrast, u: Weiss H. (ur.) *The Origins of the Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millennium B.C.*, Guiford, 157-167.

GIBBINS S. (2008) The Role of Monumental Architecture in Social Transformation: Pella and the EB I/II Transition, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 377-390.

GIBSON S. i NEGEV A. (2001) *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*, continuum, New York.

GILEAD I. (1987) A New Look at Chalcolithic Beer-Sheba, u: *Biblical Archaeologist* 50/2, 110-118.

GITIN S. i DOTHAN T. (1987) The Rise and Fall of Ekron of the Philistines. Recent Excavations at an Urban Border Site, u: *Biblical Archeaologist*, 197-222.

GITIN S. i GOLANI A. (2004) A Silver-Based Monetary Economy in the Seventh Century BCE: a Response to Raz Kletter, LEVANT 36, 203-205.

GONEN R. (1992) The Late Bronze Age, u: Ben Tor A. (ur.) *The Archaeology of Ancient Israel*, Yale University Press, New Haven, 211-257.

GOLANI A. (1999) New Perspectives on Domestic Architecture and the Initial Stages of Urbanization in Canaan, LEVANT 31, 123-133.

GOPHNA R. (1998) Early Bronze Age Canaan: Some Spatial and Demographic Observations, u: Levy T. E (ur) *The Archaeology of Society in the Holy Land*, Leicester University Press, London, 269-280.

GOREN Y. (1996) The Southern Levant in the Early Bronze Age IV: The Petrographic Perspective, *BASOR* 303, 33-72.

GÖTZELT T. (2002) Non-trivial machines, resonance and segments: Early social systems and their environments, u: Hausleiter A., Kerner S., Müller-Neuhof B. (ured) *Material Culture and Mental Spheres*, Ugarit Verlag, Münster, 79-83.

GREENBERG R. i EISENBERG E. (2002) Egypt, Bet Yerah and Early Canaanite Urbanization, u: Levy T.E i Van Den Brink E.C.M. (ured.) *Egypt and the Levant: Interrelations from the 4th through the Early 3rd millenium BCE*, London New York, Leicester University Press, 213-222.

GREGORI B.(1986) "Three-entrance" city-gates of the Middle Bronze Age in Syria and Palestine, *Levant* vol 18 (1986), 83-102.

GRIGSON C. (1998) Plough and Pasture in the Early Economy of the Southern Levant, u: Levy T. E (ur) *The Archaeology of Society in the Holy Land*, Leicester University Press, London, 245-268.

HALLO W. (1992) From Bronze Age to Iron Age in Western Asia: Defining the Problem, u: Joukowsky M. S. i Ward W. A. (ured) *The crisis years: the 12th century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, Kendall/Hunt publishing company, Dubuque, Iowa, 1-9.

HAMMOND M. (1972) *The City in the Ancient World*, Harvard University Press, Cambridge.

HARDIN J. W. (2004) Understanding Domestic Space: An Example from Iron Age Tel Halif, *Near Eastern Archaeology* 67:2, 71-83.

HERDNER A. (1963) *Corpus des tablettes en cuneiformes alphabetiques decouvertes a Ras Shamra-Ugaril de 1929 a 1939 (CTA)*, Paris.

HERR Larry G. (1997) Urbanism at Tell el –'Umeiri during the Late Bronze IIB-Iron IA Transition, u: Aufrecht Walter E., Mirau Neil A. i Gauley Steven E. (ured) *Urbanism in Antiquity. From Mesopotamia to Crete*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 145- 155.

HERZOG Z. (1997) Fortifications, u: Meyers E. M. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, New York, Oxford University Press, 319–26.

HESSE K. J. (2008) Aspects of Intercultural relations in the Old Babylonian Period. The Contacts between Mari and Hazor as a Case Study, u: Lönnqvist M. (ur) *Jebel Bishri in Context. Introduction to the Archaeological Studies and the Neighbourhood of Jebel Bishri in Central Syria*, Archaeopress, Gordon House, Oxford, 31-47.

HOFFMEIER J. K. (1989) Reconsidering Egypt's part in the Termination of the Middle Bronze Age in Palestine, *Levant* 21, 181-193.

HOLLAND T. A (1975) An Inscribed Weight from Tell Sweyhat in Syria, *Iraq* 37:75–76.

HOLLAND T. A. (1976) Preliminary Report on Excavations at Tell Sweyhat, Syria, 1973–4, *Levant* 8: 36–70.

HOLLAND T. A. (1977) Preliminary Report on Excavations at Tell Sweyhat, Syria, 1975, *Levant 9*: 36–65.

HOLLAND T. A. (1993-94) Tall as-Swehat, u: Kühne H. (ur.) Archäologische Forschungen in Syrien, *Archiv für Orientforschung* 40/41: 275–85.

HOLLAND T.A. (2006) *Archaeology of the Bronze Age, Hellenistic, and Roman Remains at an ancient town of the Euphrates River*, Oriental Institute of the University of Chicago.

HOLE F. (1994) Environmental Instabilities and Urban Origins, u: Stein G. i Rothman M. S. (ured) *Chiefdoms and Early States in the Near East. The Organizational Dynamics of Complexity*, Prehistory Press, Madison Wisconsin, 121-151.

HOLE F. (2002) Scales of determinism: Nature and culture u: Hausleiter A., Kerner S., Müller-Neuhof B. (ured) *Material Culture and Mental Spheres*, Ugarit Verlag, Münster, 71-78.

HOPKINS D. C. (1987) The Subsistence Struggles of Early Israel, u: *Biblical Archaeologist*, 178-191.

HOROWITZ A. (1971) Climatic and vegetational developments in northeastern Israel during Upper Pleistocene-Holocene times, u *Pollen et Spores* 13, 255-7.

HUEHNERGARD J. (1995) Semitic Languages, u: Sasson J. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, Scribner, 2117-2134.

HUOT J.L. THALMANN J.P. i VALBELLE D. (ured.) (1990) *Naissance des Cites*, Paris Edition Nathan.

IBN KHALDOUN (1978) *The Muqaddimah. An Introduction to History*, Routledge and Kegan Paul, London.

ILAN D. (1998) The Dawn of Internationalism – The Middle Bronze Age, u: Levy T. E (ur) *The Archaeology of Society in the Holy Land*, Leicester University Press, London, 297-319.

ILAN O. i SEBBANE M. (1989) Metallurgy, Trade, and the Urbanization of Southern Canaan in the Chalcolithic and Early Bronze Age, u: de Miroschedji P. (ur) *L'urbanisation de la Palestine a l'age du Bronze ancient: Bilan et perspectives des recherches actuelles; Actes du Colloque d'Emmaus, 20-24 octobre 1986*, Oxford, vol. 1, pp. 139-162.

JACOBSEN T. i ADAMS R. M. (1958) Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture, u *Science* 128, 1251-1259.

JACOBSEN T. (1957-1958) *Salinity and Irrigation Agriculture in Antiquity, Diyala Basin Archaeological Project*, Bibliotheca Mesopotamica 14, Udenda Pub., Malibu.

JOFFE A. H. (1993) *Settlement and Society in the Early Bronze Age I and II, Southern Levant: Complementarity and Contradiction in a Small-scale Complex Society*, Sheffield Academic Press, Sheffield.

JOSEPHSON HESSE K. (2008) Aspects of Intercultural Relations in the Old Babylonian Period .The Contacts between Mari and Hazor as a Case Study, u: Lönnqvist M. (ur) *Jebel Bishri in Context. Introduction to the Archaeological Studies and the Neighbourhood of Jebel Bishri in Central Syria*, Archaeopress, Gordon House, Oxford, 31-47.

KAFAFI Z.A. (2002) The Neolithic of the Levant and Anatolia, u: Hausleiter A., Kerner S., Müller-Neuhof B. (ured) *Material Culture and Mental Spheres*, Ugarit Verlag, Münster, 291-305.

KELM G. L. i MAZAR A. (1995) *Timnah. A Biblical City in the Sorek Valley*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana.

KEMPINSKI A. (1989) *Megiddo. A City-State and Royal Centre in North Israel*, Verlag C. H. Beck, München.

KENYON K. M., BOTTERO J. i POSENER G. (1971) Syria and Palestine ca. 2160-1780 B.C. u *Cambridge Ancient History*, 3rd revised ed., vol.1 (2), Cambridge University, Cambridge, 532-594.

KHAZANOV A. M. (2001) Nomads in the History of the Sedentary World, u: Khazanov A. M. i Wink A. (ured) *Nomads in the Sedentary World*, Curzon Press, Richmond Surrey, 1-23.

KNAPP A. B. (1995) Island Cultures: Crete, Thera, Cyprus, Rhodes, and Sardinia, u: Sasson J. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, Scribner, 1433-1449.

KOLINSKI R. i PIATKOWSKA-MALECKA J. (2008) Animals in the Steppe: Patterns of Animal Husbandry as a Reflection of Changing Environmental Conditions in the Khabur Triangle, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 116-127.

LA BIANCA Ø. (1990) *Sedentarization and Nomadization: Food System Cycles at Hesban and Vicinity in Transjordan. Hesban 1*, Berrien Springs, MI: Andrews University Press.

LAMPL P. (1968) *Cities and planning in the Ancient Near East*, George Braziller, New York.

LAPP P. W. (1968) Bab edh –Dhra tomb A 76 and Early Bronze I in Palestine, u: *BASOR*, 189, str. 12.-41.

LAPP P. W. (1970) Palestine in the Early Bronze Age, u: Saunders J. A. (ur) *Near Eastern Archaeology in the 20th Century*, Doubleday and Co. Inc, Garden City, New York, 101-131.

LEBEAU M. (1997) La situation géographique, la topographie et les périodes d'occupation de Tell Beydar, u: Lebeau M. i Suleiman A. (ured.) *Tell Beydar, Three Seasons of Excavation (1992-1994): A Preliminary Report*, Subartu 3, Brussels, pp. 7-19.

LEBEAU M. (2004) Le contexte archéologique et stratigraphique des documents épigraphiques découverts en 1996 et 2002, u: Milano L., Sallaberger W., Talon P. i van Lerberghe K. (ured.) *Third Millennium Cuneiform Texts from Beydar (Seasons 1996-2002)*, Subartu 12, Brussels, pp. 1-11.

LEBEAU M. i MILANO L. (2003) Radiocarbon Determinations for Tell Beydar, u Lebeau M. i Suleiman A. (ured.) *Tell Beydar, the 1995-1999 Seasons of Excavation: A Preliminary Report*, Subartu 10, Brussels, pp. 15-20.

LEBEAU M. i ROVA E. (2003) Periodisation at Tell Beydar, u Lebeau M. i Suleiman A. (ured.) *Tell Beydar, the 1995-1999 Seasons of Excavation: A Preliminary Report*, Subartu 10, Brussels, pp. 6-14.

LEMCHE N. P. (1991) *The Canaanites and Their Land. The Tradition of the Canaanites*, Sheffield

LEMCHE N. P. (1995) The History of Ancient Syria and Palestine: An Overview, u: Sasson J. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, Scribner, 1195-1218.

LEVY T. E. i VAN DEN BRINK E. C. M (2002) Interaction models, Egypt and the Levantine periphery, u: Levy T.E i Van Den Brink E.C.M. (ured.) *Egypt and the Levant: Interrelations from the 4th through the Early 3rd millenium BCE*, London New York, Leicester University Press, 3-38.

LYONNET B. (2000) Objectifs de la prospection, méthodologie et résultats généraux, u: Lyonnet B. (ur) *Prospection archéologique du Haut-Khabur occidental (Syrie du N.E.)*, sv 1, Institut Francais d'archéologie du Proche-Orient, Beirut, pp. 5-73.

LYONNET B. (2004) Le nomadisme et l'archéologique: Problèmes d'identification; Le cas de la partie occidentale de la Djéziré aux 3e et début du 2e millénaire avant notre ère, u: Nicolle C. (ur.) *Nomades et sédentaires dans le Proche-Orient ancien*, Amurru 3, Paris, pp. 25-49.

LYONNET B. (2009) Who Lived in the Third-millennium „Round Cities“ of Northern Syria?, u: Szuchman J. (ur.) *Nomads, tribes, and the State in the Ancient Near East. Cross-disciplinary perspectives*, The Oriental Institute of Chicago, 179-200.

MARCUS E. (2002) Early Seafaring and Maritime Activity in the Southern Levant from Prehistory through the Third Millennium BCE, u: Levy T.E i Van Den Brink E.C.M. (ured.) *Egypt and the Levant: Interrelations from the 4th through the Early 3rd millenium BCE* London New York, Leicester University Press, 403-417.

MARGUERON, J-C. (1995) Mari: A Portrait in Art of a Mesopotamian City-State, u: Sasson J. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, Scribner, 885-899.

MARGUERON J-C. (2004) *Mari, métropole de l'Euphrate au IIIe et au début du Iie millénaire av. J.-C.*, Picard/Editions Recherche sur les civilisations, Paris.

Mari: Annales de recherches interdisciplinaires (MARI 1982-1997) Recherche sur les Civilisations (ERC) Éds., Paris.

MASETTI-ROUAULT M. G. (2008) Living in the Valley: State, Irrigation and Colonization in the Middle Euphrates Valley, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 129-141.

MASUDA S.-I. (1983) Terracotta House-Models Found at Rumeilah, *Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 33: 153–60.

Materiali epigrafici di Ebla (MEE 1979 -) Seminario di Studi Asiatici, Napoli.

MATNEY T. i ALGAZE G. (1995) Urban Development at Mid-Late Early Bronze Age Titriş Höyük in Southeastern Anatolia, *BASOR* 299/300 33-52.

MATTHEWS V.H. (1978) *Pastoral Nomadism in the Mari Kingdom (ca. 1830-1760 B. C.*), Americal Schools of Oriental Research.

MATTHEWS W. (2008) Micro-contextual Analysis of Plant Remains: Study of Human-Environment Inter-Relationships in Early Agricultural and Urban Settlements in the Ancient Near East, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 143-155.

MATTHIAE P. (2007) *The Royal Archives of Ebla*, Skira Berenice.

MAZAR A. (1992) *Archaeology of the Land of the Bible 10 000 -586. BCE*, Doubleday, New York.

MAZAR A. (1995) The Fortification of Cities in the Ancient Near East, u: Sasson J. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, Scribner,1523-1537.

MAZAR A. (1997) Iron Age Chronology: A Reply to I. Finkelstein, *Levant* 29, 157-167.

McCORRISTON J. (1995) Preliminary Archaeobotanical Analysis in the Middle Habur Valley, Syria and Studies of Socioeconomic Change in the Early Third Millennium BC, *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 29: 33-46.

McCORRISTON J. (1998) Landscape and Human Environment Interaction in the Middle Khabur Drainage from the Neolithic Period to the Bronze Age, *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 33: 43-53.

McMAHON A. i OATES J. (2007) Excavations at Tell Brak 2006-2007, *Iraq* 69:145-171.

MEYER J-W. (1996) Offene und geschlossene Siedlungen, u: *Altorientalische Forschungen* 23: 132–70.

MICHELE DAVIAU P. M. (2008) Ceramic Architectural Models from Transjordan and the Syrian Tradition, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 293-308.

MILANO L. (1995) Ebla: A Third-Millennium City-State in Ancient Syria, u: Sasson J. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, Scribner, 1219.-1230.

MILANO L. (2004) Inscribed Bullae and Other Documents Mainly from the Area North of the Official Block, Texts 173-211, u: Milano L., Ismail F., Sallaberger W., Talon P. i van Lerberghe K. (ured.) *Third Millennium Cuneiform Texts from Tell Beydar: Seasons 1996-2002*, Subartu 12, Brussels, pp. 23-30.

MILIĆ B. (1994) *Razvoj grada kroz stoljeća, knjiga I*; Školska knjiga, Zagreb.

MILLER ROSEN A. (1986) Environmental changes and Settlement at Tel Lachish, Israel *BASOR* 263:55-60.

MILLER ROSEN A. (1997) The Agricultural Base of Urbanism in the Early Bronze II-III Levant, u: Aufrecht Walter E., Mirau Neil A. i Gauley Steven E. (ured) *Urbanism in Antiquity. From Mesopotamia to Crete*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 92-98

MIRAU N. A. (1997) The Social Context of Early Iron Working in the Levant, u: Aufrecht Walter E., Mirau Neil A. i Gauley Steven E. (ured) *Urbanism in Antiquity. From Mesopotamia to Crete*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 99-115.

Mission archéologique de Mari (1956-2004) Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient, Beyrouth.

MOORTGAT A. (1962) *Tell Chuera in Nordost-Syrien: Vorläufiger Bericht über die dritte Grabundgskampagne 1960*, Köln, Westdeutscher Verlag.

MORANDI BONACOSSI D. (ur) (2007) *Urban and Natural Landscapes of an Ancient Syrian Capital. Settlement and Environment at Tell Mishrifeh/Qatna and in Central –Western Syria*, Forum, Udine.

MOUTON M. (1997) Les tours funéraires d'Arabie, *Nefesh* monumentales, *Syria* 74: 81-98.

MUHLY J. D. (1992) The Crisis Years in the Mediterranean World: Transition or Cultural Disintegration?, u: Joukowsky M. S. i Ward W. A. (ured) *The crisis years: the 12th century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, Kendall/Hunt publishing company, Dubuque, Iowa, 10-26.

MUMFORD L. (1968) *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*, Naprijed, Zagreb.

NA'AMAN N. (1994) The Hurrians and the End of the Middle Bronze Age in Palestine, *Levant* 26, 175-187.

NA'AMAN N. (1999) Four Notes on the Size of Late Bronze Age Canaan, *BASOR* 313, 31-37.

NA'AMAN N. (2005) *Canaan in the Second Millenium BCE*, Collected Essays, vol II, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana

NA'AMAN N. (2005) *Ancient Israel and Its Neighbors. Interaction and Counteraction*, Collected Essays, vol I, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana.

NICHOLS J.J i WEBER J. A (2006) Amorites, Onagers, and Social Reorganization in Middle Bronze Age Syria, u: Schwartz G. M. i Nichols J. J. (ured) *After Collapse. The Regeneration of Complex Societies*, The University of Arizona Press, Tucson, 38-57.

NILHAMN B. (2008) Nomadic life in Central and Eastern Syria. A Perspective from the Present Life on Badiyah to the Amorite Nomadism in the Bronze Age, u: Lönnqvist M. (ur) *Jebel Bishri in Context. Introduction to the Archaeological Studies and the Neighbourhood of Jebel Bishri in Central Syria*, Archaeopress, Gordon House, Oxford, 15-30.

NOUGAYROL J. (1939-79) *Palais royald'Ougarit (PRU).* sv. 3, 4 , 6., Paris.

ORTHMANN, W (1981) *Halawa 1977-1979*, Bonn, Rudolf Habelt.

ORTHMANN, W (1989) *Halawa 1980–1986*, Bonn, Rudolf Habelt.

PALMER C. (1998) Following the plough: the Agricultural Environment of Northern Jordan, *Levant* 30, 129-165.

PALUMBO G. (1991) *The Early Bronze Age IV in the Southern Levant. Settlement patterns, economy and material Culture of a "Dark Age"*, Rome, University of Rome

PARDEE D. (2000) *Les textes rituels d'Ougarit*, Ras Shamra-Ougarit XII/1 i 2, Paris.

PARROT A. (1958-1968) *Mission archéologique de Mari*, 4 vol., Geuthner, Paris.

PAVIĆ Ž. (2001) *Od antičkog do globalnog grada*, Pravni fakultet, Zagreb.

PEREGRINE P.N., BELL A., BRAITHWAITE, M. i DANTI M. (1997) Geomagnetic Mapping of the Outer Town, u: Zettler R. (ur.) *Subsistence and Settlement in a Marginal*

Environment: Tell es-Sweyhat, 1989–1995 Preliminary Report, MASCA Research Papers in Science and Archaeology 14, Philadelphia, Museum Applied Science Center for Archaeology, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 73–84.

PETTINATO G. (1981) *The Archives of Ebla. An Empire Inscribed in Clay*, Doubleday & Co, Inc. Garden City, NY.

PEYRONEL L. (2008) Domestic Quarters, Refuse Pits and Working Areas. Reconstructing Human Landscape and Environment at Tell Mardikh-Ebla during the Old Syrian Period (c. 2000-1600 BC), u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 177-189.

PFÄLZNER P. (2001) *Haus und Haushalt. Wohnformen des dritten Jahrtausends vor Christus in Nordmesopotamien*, Mainz am Rhein, von Zabern.

PORTER A. i MC CLELLAN T. (1998) The Third Millennium Settlement Complex at Tell Banat: Results of the 1994 Excavations,u: *Damaszener Mitteilungen* 10: 11–63.

PORTER A. (2002) The Dynamics of Death: Ancestors, Pastoralism, and the Origins of a Third-Millennium City in Syria, *BASOR* 325, 1-36.

POLCARO A. (2008) The ideology of Ancestors in EB I Palestine and Transjordan. The cult of the dead as social structure and factor of territorial unification of early urban development, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 521-534.

POLI P. (2008) Wall paintings from the Assyrian palace of Tell Masaikh, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the*

Archaeology of the Ancient Near East, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 535-544.

POWELL M. A. (1990) Urban-rural interface: movement of goods and services in a third millennium city-state, u: Aerts E. i Klengel H. (ured) *The Town as Regional Economic Centre in the Ancient Near East*, Leuven University Press, 7-19.

PRAG K. (1974) The Intermediate Early Bronze-Middle Bronze Age: An Interpretation of the Evidence from Transjordan, Syria and Lebanon, *Levant* 6 (1974), 69-116.

PRAG K. (1995) The Dead Sea Dolmens: Death and the Landscape, u: Campbell S. i Green A. (ured) *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*, Oxbow Monograph 51, Oxbow Books, Oxford, 75-84.

PRITCHARD J. B. (ur.) (1990) *Biblijski atlas*, Cankarjeva založba, Ljubljana.

PUCCI M. (2008) Visual communication of Architecture: the Syro-Hittite town of Zincirli, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 545-555.

RAMAZZOTTI M. (2008) An Integrated Analysis for the Urban Settlement Reconstruction. The Topographic, Mathematical and Geophysical Frame of Tell Mardikh, Ancient Ebla, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 191-205.

REBIĆ A. (2008) *Biblijske starine*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

REDMAN C .L. (2002) Understanding the socio-natural system, u: Hausleiter A., Kerner S., Müller-Neuhof B. (ured) *Material Culture and Mental Spheres*, Ugarit Verlag, Münster, 85-94.

RICHARD S. (1980) Toward a consensus of opinion on the end of the Early Bronze Age in Palestine-Trans-Jordan *BASOR* 237:5-34.

RICHARD S. (1987) The Early Bronze Age: The Rise and Collapse of Urbanism, *Biblical Archaeologist* 50: 22-43.

RICHARD S. i LONG Jr. J. C. (2007) Khirbat Iskandar: an Argument for Elites in the Early Bronze IV Period, *SHAJ*, vol 9, 71-82.

ROSEN S. A. (1992) Nomads in Archaeology: A Response to Finkelstein and Perevolotsky, *BASOR* 287, 75-85.

ROSEN S. A. (1997) Craft Specialization and the Rise of Secondary Urbanism: A View from the Southern Levant, u: Aufrecht Walter E., Mirau Neil A. i Gauley Steven E. (ured) *Urbanism in Antiquity. From Mesopotamia to Crete*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 82-91.

ROSEN S. A. (2000) The decline of desert agriculture: a view from the classical period Negev, u: BARKER G. GILBERTSON D.(ured) *Archaeology of Drylands: Living at the Margin*. London: Routledge, 45-62.

ROUTLEDGE B. (1997) Learning to Love the King: Urbanism and the State in Iron Age Moab, u: Aufrecht Walter E., Mirau Neil A. i Gauley Steven E. (ured) *Urbanism in Antiquity. From Mesopotamia to Crete*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 130-144.

SALLABERGER W. (1998) Der Antike Name von Tell Beydar: Nabada, *Nouvelles Assyriologiques Bréves et Utilitaires* 130: 122-25.

SALLABERGER W. (2007) From Urban Culture to Nomadism: A History of Upper Mesopotamia in the Late Third Millennium, u: Kuzucuoglu C. i Marro C. (ured.) *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisiéme millénaire: Une crise a-t-elle eu lieu en haute Mésopotamie?*, Varia Anatolica 19, Istanbul, pp. 417-56.

SALLABERGER W. i UR J. (2004) Tell Beydar/Nabada in its Regional Setting, u: Milano L., Ismail F., Sallaberger W., Talon P. i van Lerberghe K. (ured.) *Third Millennium Cuneiform Texts from Tell Beydar: Seasons 1996-2002*, Subartu 12, Brussels, pp. 51-71.

SANDARS N. K. (1978) *The Sea Peoples: Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 B.C.*, Thames and Hudson, London.

SAUVAGE C. (2008) Trade and Exchanges in the Late Bronze Age: An Adaptation to the Environmental Milieu, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 207-218.

SAVAGE S. H. i FALCONER S. E. (2003) Spatial and Statistical Inference of Late Bronze Age Polities in the Southern Levant, BASOR 330, 31-45.

SCHAEFFER C. F.-A. (ur.) (1939-79) *Ugaritica 1-7.*, Paris.

SCHNEIDER H.K. (1981) The Pastoralist Development Problem, u: Galaty J. G. i Salzman P. C. (ured) *Change and Development in Nomadic and Pastoral Societies,* Leiden, 26-32.

SCHWARTZ G. M. (1994) Before Ebla: Models of Pre-State Political Organization in Syria and Northern Mesopotamia, u: Stein G. i Rothman M. S. (ured) *Chiefdoms and Early States in the Near East. The Organizational Dynamics of Complexity*, Prehistory Press, Madison Wisconsin, 153-174.

SCHWARTZ G. M. (1995) Pastoral Nomadism in Ancient Western Asia, u: Sasson J. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, Scribner, 249-258.

SCHWARTZ G. M. (2000) Perspectives on Rural Ideologies: the Tell al-Raqa'i „Temple“, u: Rouault O. i Wäfler M. (ured.) *La Djéziré et l'Euphrate syriens de la protohistoire à la fin du sécond millénaire av. J.-C.: tendances dans l'interprétation historique des données nouvelles*, Turnhout, Brepols, 163–82.

SCHWARTZ G. M. (2006) From Collapse to Regeneration, u: Schwartz G. M. i Nichols J. J. (ured) *After Collapse. The Regeneration of Complex Societies*, The University of Arizona Press, Tucson, 3-17.

SEBAG D. (2005) The Early Bronze Age Dwellings in the Sourhern Levant, u: *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem* 16 (2005) 222-235.

SHILOH Y.(1980) The Population of Iron Age Palestine in the Light of a Sample Analysis of Urban Plans, Areas, and Population Density, *BASOR* 239, 25–35.

SIMPSON W. K. (1972) *The Literature of Ancient Egypt. An Anthology of Stories, Instructions, and Poetry*, New Haven and London, Yale University Press.

SMITH P. M. (1990) The Trephined Skull from the Early Bronze Age Period at Arad *Eretz-Israel* 21, 89-93.

SOLLBERGER E. i KUPPER J-R. (1971) *Inscriptions royales sumériennes et akkadiennes*, 3, Éditions du Cerf, Paris .

SPARKS R. T. (2004) Canaan in Egypt: archaeological evidence for a social phenomenon, u: Bourriau J. i Phillips J. (ured) Invention and Innovation. The Social Context of Technological Change 2: Egypt, the Aegean and the Near East, 1650-1150 BC, Oxbow Books, 25-54.

SPRAGUE DE CAMP L. (1990) *Great Cities of the Ancient World*, Dorset Press, New York..

STARR C. G. (1991) *A History of the Ancient World*, Oxford University Press, Oxford.

STERN E. (1995) Tel Dor: A Phoenician-Israelite Trading Center, u: Gitin S. (ur.) *Recent Excavations in Israel. A View to the West, Reports on Kabri, Nami, Miqne-Ekron, Dor and Ashkelon*, Kendall/Hunt Publishing Company, 81-93.

STERN E. (1997) Cities of the Persian Period, u: Meyers E. M. (ur) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Oxford University Press, vol 1-5, Oxford, 25-29.

STILLER M., EHRLICH A., POLLINGER U., BARUCH U. i KAUFMAN A. (1983-1984) The Late Holocene Sediments of Lake Kinneret (Israel) – Multidisciplinary Study of a Five Meter Core *GSI Current Research Report*, pp. 83–88.

STONE B. J. (1995) The Philistines and Acculturation: Culture Change and Ethnic Continuity in the Iron Age, *BASOR* 298, 7-32.

STONE E. C. (1995) The Development of Cities in Ancient Mesopotamia, u: Sasson J. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, Scribner, 235-248.

STONE E. (2007) The Mesopotamian Urban Experience, u: Stone E. C. (ur*) Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams*, Chicago, Oriental Institute, 213-34.

SUIĆ M. (1976) *Antički grad na istočnom Jadranu*, Liber, Zagreb.

SWEET R. F. G. (1997) Writing as a Factor in the Rise of Urbanism, u: Aufrecht Walter E., Mirau Neil A. i Gauley Steven E. (ured) *Urbanism in Antiquity. From Mesopotamia to Crete*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 35-49.

Syria. A Country Study (2004) Federal Research Division (ured), Kessinger Publishing, Oxford.

TUBB J. N. (1988) The Role of the Sea Peoples in the Bronze Industry of Palestine/Transjordan in the Late Bronze-Early Iron Age Transition, u: Curtis J. (ur) *Bronzeworking Centers of Western Asia: c. 1000-539 B.C.*, Kegan Paul International, London, 251-270.

TUBB J. N. (2000) Sea People in the Jordan Valley, u: Oren E. D. (ur) *The Sea people and their World: A Reassessment*, The University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia, 181-196.

VAN DE MIEROOP M. (2007) *A history of the Ancient Near East ca. 3000-323 B.C*, Blackwell Publishing, Oxford.

VAN LOON M. N. (2001) *Selenkahiye. Final Report on the University of Chicago and University of Amsterdam Excavations in the Tabqa Reservoir, Northern Syria, 1967–1975*, Istanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.

VAN SOLDT W. H. (1995) Ugarit: A Second-Millenium Kingdom on the Mediterranean Coast, u: Sasson Jack. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, sv. 2., New York, Scribners,1255-1266.

VAN ZEIST W. i BAKKER-HEERES J. A. H. (1985) Archaeobotanical studies in the Levant, 4. Bronze Age site on the North Syrian Euphrates, *Palaeohistoria* 27:247–316.

VAN ZEIST W. i BOTTEMA S. (1982) Vegetetional history of the Eastern Mediterranean and Near East during the last 20,000 years, u: *Palaeoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory* Oxford, British Archaeological Report, International Series, 133, 277-321.

VRESK M. (2002) *Grad i urbanizacija. Osnove urbane geografije*, Školska knjiga, Zagreb.

WATTENMAKER P. (1994) Political Fluctuations and Local Exchange Systems in the Ancient Near East: Evidence from the Early Bronze Age Settlements at Kurban Höyük, u: Stein G. i Rothman M. S. (ured) *Chiefdoms and Early States in the Near East. The Organizational Dynamics of Complexity*, Prehistory Press, Madison Wisconsin, 193-208.

WEBER M. (1988) *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations*, Verso, London.

WEINSTEIN J. (1991) Egypt and the Middle Bronze IIC / Late Bronze IA Transition in Palestine, Levant 23, 105-115.

WEISS H. (ur) (1985) *Ebla to Damascus. Art and architecture of Ancient Syria*, Smithsonian institution traveling exhibition service, Washington DC.

WHINCOP M. R. (2007) The Iron Age II at Tell Nebi Mend: towards an Explanation of Ceramic Regions, LEVANT 39, 185-212.

WHITING R. M. (1995) Amorite Tribes and Nations of Second-Millennium Western Asia, u: Sasson J. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, Scribner, 1231-1242.

WILHELM, G. (1995) The Kingdom of Mitanni in Second-Millennium Upper Mesopotamia, u: Sasson Jack. M. (ur.) *Civilizations of the Ancient Near East*, sv. 2., New York, Scribners, 1243-1254.

WILKINSON T. J. (2008) Human Dimensions of Environmental Change in the Ancient Near East, u: Kuhne H, Czichon R. M. i Kreppner F. J. (ured) *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, 2004, Berlin, vol 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 3-18.

YADIN Y. i dr. (1958-1961) *Hazor: An Account of the Excavations 1955-1958*, Jerusalem.

YEKUTIELI Yuval (2002) Settlement and Subsistence Patterns in North Sinai during the Fifth to Third Millennia BCE, u: Levy T.E i Van Den Brink E.C.M. (ured.) *Egypt and the Levant: Interrelations from the 4th through the Early 3rd millenium BCE*, London New York, Leicester University Press, 422-433.

YON M. (1992) Ugarit: The Urban Habitat. The Present State of the Archaeological Picture, *BASOR* 286, 19-34.

YON M. (1995) The End of the Kingdom of Ugarit, u: Joukowsky M. S. i Ward W. A. (ured) *The crisis years: the 12th century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, Kendall/Hunt publishing company, Dubuque, Iowa, 111-122.

YON M. i ARNAUD D. (ured.) (2001) *Études ougaritiques I, Travaux 1985-1995*, Ras Shamra-Ougarit XIV, Paris.

YOUNKER R. W. (2003) The Emergence of Ammon. A View of the Rise of Iron Age Polities from the Other Side of the Jordan, u: *The Near East in the Southwest: Essays in Honor of William G. Dever*, Nakhai B. A. (ur.), Boston, 153.-176.

ZERTAL A. (1993) Fortified Enclosures of the Early Bronze Age in the Samaria Region and the Beginning of Urbanization, *Levant* 25, 113-125.

ZETTLER (1997) *Subsistence and Settlement in a Marginal Environment: Tell es-Sweyhat, 1989–1995 Preliminary Report*, MASCA Research Papers in Science and Archaeology 14, Philadelphia, Museum Applied Science Center for Archaeology, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

ZETTLER R., MILLER N. F., WEBER J. A., PEREGRINE, P. i DANTI M. D. (1996) Tell es-Sweyhat, 1989–1995. A City in Northern Mesopotamia in the Third Millennium B.C., *Expedition* 38: 14–36.

ZIMANSKY P. (2005) Archaeology and Texts in the Ancient Near East, u: Bernbeck R. i Pollock S. (ured.) *Archaeologies of the Middle East. Critical Perspectives*, Blackwell Publishing, 308-326.

10. ŽIVOTOPIS

Eva Katarina Glazer (rođ. Britvić), rođena 21. 9. 1978., nakon četverogodišnjeg studija na Katehetskom institutu Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2002. godine upisuje znanstveni postdiplomski studij povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i 2005. obranivši magistarsku radnju *Jordan od 11. do 7. st. pr. Kr. Mjesto susreta velikih civilizacija Starog istoka* stječe akademski stupanj magistra znanosti. 2005., 2007. i 2009. godine sudjelovala je na arheološkim iskopavanjima na lokalitetu Tel Džalul u Hašemitskoj kraljevini Jordan u sklopu projekta Madaba Plains, koji predvode Andrews University iz SAD i Department of Antiquities iz Jordana. Od 2006. suradnica je na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, a od 2008. znanstvena novakinja, te sudjeluje u izvođenju nastave na preddiplomskom i diplomskom studiju povijesti sa kolegijima *Opća povijest starog vijeka, Mitovi i religijski običaji Staroga vijeka, Povijest i arheologija*. Na 15. danima Frane Petrića, 2006. u Cresu, održala izlaganje na temu: *Odnos Qoheleta (Propovjednika) i Camusove filozofije apsurda*, na 16. međunarodnom arheološkom savjetovanju u Puli 2010. održala izlaganje na temu: *Četverosobna kuća iz Tel al Umajrija kao primjer stanovanja u željezno doba na prostoru Levanta*, a na 17. međunarodnom arheološkom savjetovanju u Puli 2011. održala izlaganje u koautorstvu sa kolegom na temu: *Salomonova mornarica u kontekstu pomorsko-trgovačkih veza na prostoru južnog Levanta u željezno doba*.

Bibliografija objavljenih radova:

Četverosobna kuća iz Tel al Umajrija kao primjer stanovanja u željezno doba na prostoru Levanta, u: *Histria Antiqua* 20 (2011), str. 169-177.

Narodi s mora – uzrok ili posljedica burnih promjena 13./12. st. pr. Kr., u: *Bogoslovska smotra* 76 (2006), br. 1., str. 13-27.